

„Nem csak a húszéveseké a világ”

Gradwohl Regina, Gyimesi Réka, Kovács Dániel László,
Kőrösi Boglárka, Őri Péter, Pál Judit, Pintér Tamás és
Ugrai János tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2025. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2025-ben még a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 100. Korall Centenárium
- 101. Bűnözés és társadalom
- 102. Politika és erőszak

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 2025-re: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
BÓDY ZSOMBOR
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
RING ORSOLYA
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,
Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

„Nem csak a húszéveseké a világ” című blokkunkat Klement Judit
és Ring Orsolya szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Szabó Szonja Luca

ELTE | BTK

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.

Címlapon: Fortepan / Faragó László, 1959, képszám 164737.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org; korallfolyoirat.hu
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2025.01>

TARTALOM

„NEM CSAK A HÚSZÉVESEKÉ A VILÁG”

Őri Péter	Kisebbségben... Idősek Magyarországon a demográfiai átmenet előtt és alatt	5
Ugrai János	„Harminc esztendeig szolgáltam, semmim sincs.” Gondoskodás az idős papokról a 19. század első felében a Tiszáninnyi Református Egyházkerületben	31
Kovács Dániel László	Borónkay József „nyomorult napjai”. Egy somogyi táblabíró végrendelete mentalitástörténeti megközelítésben	47
Pintér Tamás	A hivatalban maradás kényszere. „Nyugdíj” és időskori hivatalviselés a baranyai tisztikar példáján (1790–1850)	64
Gyimesi Réka	Időskori szerepek a 19. század második felében Bonyhádön	84
Pál Judit	A főispán nyugdíjba megy. A dualizmus kori főispánok nyugdíjképesége és a közigazgatási gyakorlat	101

Gradwohl Regina	Az idősödés értelmezése a Kádár-kori szociológiai gondolkodásban	127
Kőrösi Boglárka	„Kamasz nyugdíjasok.” Fiatal mozgássérültek rehabilitációjának kihívásai és a „rokkantnyugdíj-érdekeltség” elleni küzdelem a késő-államszocialista Magyarországon, 1970–1989	145

KÖNYVEK

Gyimesi Emese: Szendrey Júlia és Petőfi Sándor szerelmi szabadságharca.		
	– Katona Csaba	164
Kövér György (szerk.), Kiss Zsuzsanna – Koloh Gábor – Somorjai Szabolcs (közr.): Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára.		
	– Keller Márkus	170
Mate Eichenseher: „Die elenden Tagelöhner der Unterwelt”. Die kulturelle Herstellung sozialer Ordnungen in historischen Presseerzeugnissen.		
	– Márkus Beáta	175
Gereben Ferenc: „Elszálltak már, hajh, az évek...” Egy pannonhalmi osztályközösség életútja 1956-tól 2021-ig.		
	– Keszei András	178
Szerzőink		182
Contents		184
Abstracts		186

Őri Péter

Kisebbségben...

*Idősek Magyarországon a demográfiai átmenet előtt és alatt**

Magyarországon – ahogy a világon mindenütt – sok szó esik az idősekről és a társadalom idősödéséről. Az „idős” vagy „öreg” társadalmilag konstruált kategóriák,¹ amelyek az emberi test biológiai változásaihoz, fizikai és szellemi teljesítőképességének tényleges vagy feltételezett hanyatlásához kötődnek, máskor pedig egyszerűen az emberi élet utolsó szakaszát jelentik. Ahogy a demográfiai átmenet² során a 20. és 21. század folyamán az emberi élet hosszabbá vált, és ezen belül az egészségesen eltöltött élettartam is emelkedett, az öregség határának a szubjektív megítélése is változott. Emlékezhetünk Fernand Braudel szavaira, miszerint V. Károly francia király „1380-ban, 42 esztendő korában, bölcs öregember hírében halt meg”.³ Ezzel szemben napjainkban a különböző kutatások eredményei azt mutatják, hogy a megkérdezettek egyre későbbre helyezik az időskor kezdetét. Magyarországon az „Életünk Fordulópontjai” című panelvizsgálatban megkérdezettek szerint 2001 és 2015 között 65,3 éves korról 68,3 korra változott az időskor kezdete.⁴ Tehát az „idős” egy időben változó fogalom, amely nem nélkülöz objektív elemeket, de nagy teret enged a szubjektivitásnak is. Ahogyan az időskor határa időben változó, a hozzá kötődő szerepek is változnak. Ma az öregséghez a visszavonulás, a nyugdíj, az eltartottság fogalmi társulnak, ami mögött az idősekről való gondoskodás intézményesülése áll. A hagyományos társadalmakban ezzel szemben az idős ember lehetett gazdaságilag aktív, háztartásfő, fontos közösségi szerepek hordozója. A visszavonulás

* A tanulmány a 6/4. Nemzeti Programok keretében az NP2025-IDGT-2-2025_KSH_NKI számú, *Idősödés: új kihívás a gazdaság és a társadalom számára* program A társadalom idősödése alprogram keretében készült.

¹ Weeks 2008: 333.

² A demográfiai átmenet elmélete a modern kori népesedési változás általános leírását és magyarázatát adja. Azt a modernizáció során kibontakozó fokozatos és visszafordíthatatlan népesedési változást értik alatta, amelynek során a magas halandósággal és magas termékenységgel jellemezhető társadalmak alacsony halandóságúvá és alacsony termékenységgé válnak. A folyamat Európában és Észak-Amerikában nagyjából a 19. század közepe és a 20. század közepe között zajlott le, a világ többi részén a 20. században, illetve jelenleg is tart. A demográfiai átmenetnek számos módozatát ismerjük, ezért az átmenet klasszikus elméletét sokan erős kritikával illetik. Ma sokan az átmenet szerves részének, illetve következményének tekintik a népességszám, a párkapcsolatok, a családszerkezet, a népesség korösszetétele, a településszerkezet és a migrációs minták terén bekövetkezett jelentős változásokat is: lásd Weeks 2008: 89–103.

³ Braudel 1985: 87.

⁴ Monostori–Gresits 2018: 131. Boros–Gál 2024: 101. Érdekes, hogy németországi tapasztalatok szerint a válasz függ a válaszadók életkorától is: a 65 évesek szerint 74–75 éves kortól lehet valakit időseknek tekinteni, a 74 évesek szerint pedig 77 éves kortól.

fogalma sem volt ismeretlen, de egy fix életkor helyett leggyakrabban a fizikai, szellemi teljesítőképesség megromlásához, a korábbi szerepek betöltésére való alkalmatlansághoz kötődött.

Miközben az, hogy kit tekintünk idősnek, hasonlóan az időskorhoz kapcsolt szerepekhez és magatartásformákhoz, időben és társadalmanként is változó, az „idősödés” vagy „öregedés” fogalmai is többértelműek. Idősödésről beszélhetünk az egyén perspektívájából: ez mindannyiunkat érintő hétköznapi tapasztalat, amelyhez az időskort sem kell elérnünk. Az idősödés jelentheti viszont azt is, hogy az emberek többsége a halandóság javulásával egyre hosszabb életet él, ami növeli az idősök számát a társadalomban. A halandóság javulása az egészségesen eltöltött élettartam meghosszabbodásával is jár, ami kitolja az időskor határát, és lehetővé teszi annak szakaszolását (fiatalabb idősök, legidősebb idősök). A felnőtt- és időskori halandóság jelentős javulását megelőzően Peter Laslett véleménye szerint nem is beszélhetünk elkülönült „fiatalabb” időskorról (*Third Age*),⁵ hiszen az emberek reprodukív életszakasza sokáig tartott (a nők legalább 40 éves korukig szültek), majd az ezt követő várható élettartam meglehetősen rövid volt, és az emberek megrokkanasukig, illetve halálukig dolgoztak. Laslett javaslata szerint a *Third Age* akkortól válik értelmezhetővé, amikor elég sokan érik el az idős kort, konkrétan, amikor a 25 éves kort elérték legalább fele megéri a 70 éves életkort, illetve amikor legalább egynegyed részük 60 éven felüli, ami Nyugat-Európában a 20. század közepén valósult meg.⁶

Végül, demográfiai idősödés alatt azt értjük, hogy a modernkori népesedési változások következményeként társadalmaink átlagos életkora emelkedik: megnőtt és ma is folyamatosan nő az idősök részaránya. Természetesen ez akkor mutatkozik meg látványosan, ha az időskor határát sikerül valamilyen fix életkorhoz kötni. A demográfusok ezt többnyire megteszik, viszont ahogy a fentiekben már jeleztük, ez korántsem magától értetődő.⁷ A bizonytalanságot jelzi, hogy a „szilárd” életkori határ is változik: korábban a fejlett országok esetében 60, újabban 65 éves kornál húzzák meg a határt,⁸ míg az ENSZ, amely globális léptékben gondolkodik, ma is inkább 60 éves kortól számít valakit idősnek.⁹ Ha az időskort valamely mozgó határvonalhoz kötjük (pl. a nyugdíjba vonulás tényleges életkorához, amely nem független ugyan a hivatalos nyugdíjba vonulási kortól, de változik) és ez folyamatosan emelkedik, akkor beszélhetünk „idősödő társadalomról, az idősök arányának

⁵ A Peter Laslett által bevezetett harmadik életszakasz (1989) megfelel a visszavonulástól (nyugdíjba vonulástól) az egészség végső megromlásával és a teljesen függő helyzettel járó negyedik szakasz beköszöntéig tartó időszaknak. A negyedik életszakasz ezután következik, de nem szükségszerűen és mindenre érvényes módon, határa bizonytalan és szintén emelkedik (80–85 éves kor?). Weeks 2008: 338–339.

⁶ Laslett 1995: 50–53.

⁷ Bourdelais 1994; Kapitány (szerk.) 2015: 13.

⁸ Weeks 2008: 334.

⁹ Kapitány (szerk.) 2015: 10; Boros–Gál 2024: 100.

növekedése nélkül”.¹⁰ Bárhol húzzuk is meg az időskor határát, a népesség átlagos életkora és az idősök részaránya emelkedik. Fontos leszögezni, hogy a demográfiai idősödés oka elsősorban a csökkenő termékenység és nem az emberi élettartam megnyúlása.¹¹ Az utóbbi legfeljebb az idős emberek számát növeli, de részarányuk emelkedésére közvetlen és erős hatással a születésszám csökkenése van.¹² Az idősödés, a demográfiai átmenet része és következménye (*age transition*),¹³ mára globális jelenséggé vált, és a múlttal szemben, amikor az idős emberek száma és aránya alacsony volt, merőben új történeti tapasztalatot jelent.¹⁴

Az individuális öregedést ma is hajlamosak vagyunk ambivalens módon értékelni, a magas életkorhoz kapcsolódnak pozitív értékek (tudás, tapasztalat), ugyanakkor összekapcsolják vele a fizikai és szellemi hanyatlást, konzervativizmust, rugalmatlanságot stb.¹⁵ Ez a múltban sem volt másképp: egyszerre volt jelen az idősök tisztelete és megbecsülése, illetve a sajnálatuk és a feléjük irányuló gúny.¹⁶ Az is látszik, hogy a felnőttkori halandóság lassú javulásával a 18. század második felétől a pozitív attitűd válik egyre erősebbé.¹⁷ Hasonlóképpen az idős emberek múltbeli helyzetének mai megítélése is kettős. Egyszerre van jelen a múlt idealizált képe, miszerint az idős emberek helyzete az iparosodás előtt jobb volt, amikor életük végéig megbecsültségnek örvendtek, vagyonuk, társadalmi pozíciójuk birtokában maradtak, és többgenerációs nagycsaládok fejeként gyermekeik és unokáik körében éltek. Ebben a megközelítésben a modernizáció negatív következményekkel járt, az idősödés pozícióvesztést, magányosságot, esetlegesen elszegényedést hozott magával. Ezzel szemben ismert a múlt pesszimista olvasata is, különösen azóta, hogy családtörténeti kutatások bebizonyították, hogy Nyugat-Európában például nem volt jellemző a többgenerációs együttélés, és az idősök helyzetét is ennek fé-

¹⁰ Boros–Gál 2023, 2024. A szerzők a tényleges nyugdíjbavonulási kort tekintik az öregkor határának, amely folyamatosan emelkedik Magyarországon, így a társadalom idősödik (tagjai egyre tovább élnek), de az idősök részaránya nem emelkedik jelentősen.

¹¹ Weeks 2008: 321; Livi Bacci 2000: 171.

¹² Amennyiben a termékenység emelkedik vagy stagnál és az élettartam nő, az is előfordulhat, hogy az idősök aránya csökken (Laslett 1977: 176). A halandóság csökkenésénél annak is jelentősége van, hogy mely korcsoportokban jelentkezik elsősorban. A 20. század első felében főként a csecsemő- és gyermekhalandóság javult, ami csökkenő termékenység mellett is visszafogta a demográfiai idősödést. A 20. század utolsó harmadától az időskori halandóság jelentős javulása viszont erősítette az idősödést (Livi Bacci 2000: 171). Természetesen a migráció is jelentősen befolyásolhatja a népesség korösszetételét.

¹³ Weeks 2008: 99.

¹⁴ Weeks 2008. 314.

¹⁵ Weeks 2008: 334.

¹⁶ Troyanski 1998. Lehetne sorolni a példákat az ókori és középkori, kora újkori irodalomból. A gúnyolódás kiváltója sok esetben az volt, ha az idős ember nem a társadalom által elvárt szerepnek megfelelő életmódot élt, például nagy korkülönbséggel házasodott, intenzív szexuális életet élt stb. Ugyanakkor ettől függetlenül is kapcsolódhattak negatív tartalmak az időskorhoz, például a szegénységgel, magányossággal vagy épp a kapzsisággal való azonosításban. A felnőtt gyermekek együttélése a háztartásfő vagy visszavonult szülő házaspárral, illetve özvegy szülővel sem volt konfliktusmentes (Koloh 2021: 288–290).

¹⁷ Troyanski 1998.

nyében értelmezték. Így a szegénység, magányosság inkább a történeti múltra lett volna jellemző, ezzel szemben a modern társadalmak jóléti rendszerei soha nem látott létbiztonságot hoztak az öreg emberek számára.¹⁸ Az igazságot valahol a szélsőséges álláspontok között kell keresni. Az idősök múltbeli helyzete és megítélése nem volt mindig és egyértelműen pozitív, a többgenerációs együttélés nem volt mentes a konfliktusoktól, és a magcsaládok sem eredményezték feltétlenül az idős-kori elhagyatottságot, hiszen jelen lehetett az idősökkel való összeköltözés, a velük nem egy fedél alatt élő rokonok támogatása és a közösségi támogatás is. Ráadásul nagyon nehéz az idősök helyzetét általánosságban megítélni, nemük és társadalmi helyzetük figyelembevétele nélkül.¹⁹

A demográfiai öregedés értelmezése szintén jelentősen változott a folyamat előrehaladtával. Az idősök számbeli gyarapodását és részarányuk növekedését a 20. századig pozitív dolognak, civilizációs vívmánynak tekintették, a negatív attitűd akkor jelent meg, amikor a termékenységszökkenés következményeképp az idősödés látványossá vált.²⁰ Ma általános a negatív megközelítés, a társadalmak idősödését a jóléti intézmények fenntarthatóságát veszélyeztető tényezőként ítélik meg. A háttérben az áll, hogy a fogyasztás és a termelés az emberi életpálya során egyenlőtlenül oszlik el. A fogyasztás mindvégig jelen van, miközben a produktivitás csak a felnőtt, aktív életszakaszra jellemző. Az életpálya elején és végén deficit mutatkozik, többet fogyasztunk, mint termelünk, a szélső pontokon, csecsemő- és kisgyermekkorban, valamint az emberi élet végső szakaszában jószerivel csak a fogyasztás marad.²¹ Az életpálya-deficit finanszírozását a generációk közötti transzferek útján oldjuk meg, s ez így volt a múltban is. Tehát az aktív korcsoportok, amelyek többet termelnek, mint amennyit elfogyasztanak, javaik, erőforrásaik egy részével támogatják a fiatalokat és az idősöket. A támogatás megvalósulhat közvetlenül a családon belül (magántranszferek: a javak megosztása, munka- és időráfordítás) vagy a befizetett adón keresztül a jóléti intézmények segítségével (közösségi transzferek: nyugdíjrendszer stb.). Az idősök esetében szerepet játszhat az aktív élet során felhalmozott vagyon is. A preindusztriális múltban a magántranszfereknek volt döntő szerepük az idősök létfenntartásában, míg ma

¹⁸ Kertzer 1995: 364. A nukleáris családok nyugat-európai túlsúlya elsősorban Peter Laslett háztartásszerkezeti kutatásai során került elő, ő fogalmazta meg az ún. *nuclear hardship hypothesis*-t (Laslett 1988), miszerint a magcsaládok és a fiatalok elköltözése a házasságkötéskor azzal járt, hogy az idős emberek, különösen megözvegyülésük után, magukra maradtak, és a család helyett a közösség támogatására szorultak.

¹⁹ Kertzer 1995: 364, 368–369. A Laslett és a családtörténészek többsége által használt háztartásösszeírások alkalmasak arra, hogy az egy fedél alatt élő rokoncsoportokat azonosítsák, de kevésbé képesek feltárni a közelben élő rokonok hálózatát és az általuk nyújtott segítséget. Ugyanez igaz bizonyos mértékig a mai modern társadalmakra is: a különélés nem jelenti feltétlenül a rokoni támogatás hiányát, bár a probléma létező és jelentős. Emellett a múltban és a jelenben is létezett a nem rokoni transzferek rendszere: a lakóhelyi közösség, az egyház, az állam támogatása. Peter Laslett szerint a 20. század előtti Angliában az idősök intézményi ellátása éppoly elterjedt volt, mint azután (Laslett 1995: 49).

²⁰ Bourdelais 1994.

²¹ Bengtsson 2004: 50; Gál–Vargha 2015: 136.

Európában a közösségi transfereknek.²² Ezért volt jelentősége a múltban a magas gyermekszámnak, illetve a háztartásszerkezetnek: a felnőtt gyerekek biztosították az időskori létfenntartást, és számított az is, hogy együtt éltek-e az idős emberekkel. A közösségi transferek előtérbe kerülése és egy sor más tényező miatt a modern társadalmakban ez már kevésbé játszik szerepet. Az eltartó/eltartott arány kedvezőtlen változásai viszont háztartásszinten a múltban, illetve közösségi szinten a jelenben is feszült helyzeteket teremthetnek. A preindusztriális háztartásokban a gyermekek születésekor vagy az idős emberek jelenlétével következhet be ez a helyzet,²³ ami különösen gazdasági válságok, rossz termékek, magas árak esetén az időskori halandóság növekedésével járhatott.²⁴ A modern társadalmakban pedig alapvetően a termékenység csökkenése okozza hosszú távon az eltartási arányok romlását. Ennek a megközelítésnek az is az alapja, hogy az idős kort fix életkorhoz (pl. 65 év) köti, így a növekvő arány egy, a modern társadalmak számára fenyegető veszedelem indikátora lesz.²⁵ Emellett ez a megközelítés kizárólag a demográfiai korstruktúra változását és a családon kívüli munkajövedelmet veszi figyelembe, nem számolva a háztartáson belüli munkavégzéssel és az idősök értéktermelő tevékenységével.²⁶

Jelen tanulmányunkban elsősorban a népesedési idősödéssel és az idős népesség néhány népesedési sajátosságával foglalkozunk a demográfiai átmenet előtti és az az alatti periódusra koncentrálna – tehát a hozzávetőleg a 18. század második felétől 1945-ig tartó időszakra. Elsőként tisztázni próbáljuk, hogy a hagyományos társadalmakban kit tekinthetünk idősnek, feltéve a kérdést, hogy a mai megközelítések alkalmazhatók-e a történeti múltra, majd az idős népesség nemek, kor és családi állapot szerinti összetételével, háztartáson belül elfoglalt helyzetével, továbbá az idősök halandóságával, életkilátásaival foglalkozunk. A tanulmányhoz forrásként a KSH által közölt népszámlálási és népmozgalmi statisztikákat használjuk, a finomabb elemzések pedig a Mosaic-adatbázis 1869-es népszámlálásból származó adataira épülnek.²⁷

²² Gál–Vargha 2015: 143. Ázsiában a családi támogatásnak továbbra is nagy szerepe van, míg Észak-Amerikában a felhalmozott vagyoni eredetű jövedelem is jelentős. De a közösségi transferek a múltban sem voltak ismeretlenek: Laslett 1995: 49; Bengtsson 2004: 52.

²³ Chayanov [1923] 1986.

²⁴ Tsuya–Nystedt 2004: 414.

²⁵ Bourdelais 1994.

²⁶ Gál–Vargha 2015: 147–149. A probléma nyilvánvalóan létezik és jelentősnek tekinthető, de jövőbeli súlyát nem lehet pusztán a korszerkezet változásai alapján megítélni.

²⁷ A rostocki demográfiai Max Planck Intézet (MPIDR) kezdeményezésére gyűjtött individuális szintű, történeti népszámlálási adatbázisról (Mosaic, jelenleg az IPUMS kezelésében: <https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>) lásd Szołtysek–Gruber 2016. Az 1869-es népszámlálás fennmaradt anyagából kialakított mintáról: Őri 2012; Őri–Pakot 2016.

AZ IDŐSKOR HATÁRA

Ahogy említettük, az időskor nem kötődik egy egyértelmű és változatlan életkori határhoz. A modern statisztikákban és demográfiai elemzésekben többnyire a 60., illetve egyre inkább a 65. életévhez kötik, amely részint önkényes – többé-kevésbé a modern társadalmakban szokásos hivatalos nyugdíjkorhatárhoz kapcsolódik –, részint változatlan, nem felel meg a fiziológiai öregedés egyre magasabb életkorra való kitolódásának. Az öreggév válás, akárcsak a felnőtté válás, ugyanakkor egy folyamat, amelynek a hivatalos nyugdíjkorhatár elérésén kívül is vannak olyan egyéb elemei, amelyhez a közvélemény az öregkor határát kapcsolni szokta.

Létezik az időskor szubjektív megítélése, amely változik, egyre magasabb életkorra teszik az emberek az öregség határát: míg a középkorban egy 40 éves embert is tekinthettek öregnek, ma ez sokkal inkább a 70 éves korra jellemző. Egy nagy esetszámú, forrásként népszámlálási és anyakönyvi adatokat használó, kvantitatív történeti elemzésben ez a szubjektív életkori határ nyilván nem érvényesíthető. Vannak ugyanakkor olyan életesemények, amelyeket a közvélekedés az idősödés határának tekint: ilyen esemény a nagyszülővé válás, az aktív munkavégzéstől való visszavonulás vagy a modern korban a tényleges nyugdíjba vonulás, illetve az egészségi állapot olyan fokú megromlása, amely akadályozza az egyén megszokott hétköznapi életét.²⁸ Mindezek különböző, a szokásos 60-65 éves kortól eltérő életkori határokat jelentenek. A nagyszülővé válás egy történeti elemzésben megint csak kevésbé alkalmas az időskor elhatárolására, hiszen a korai házasság és gyermekvállalás időszakában, ami Magyarországra egyértelműen jellemző volt, ez akár 40 éves kor alatt is bekövetkezhetett.²⁹ Intézményes nyugdíjrendszer sem létezett sokáig, ugyanakkor nem volt ismeretlen a visszavonulás, a háztartás vezetésének átadása. Utóbbi esemény függött a háztartás-szerkezettől és az örökösödés szokásrendszerétől: míg a törzsöröklést gyakorló német közösségekben rutinszerűen következhetett be,³⁰ más magyarországi etnikai csoportokban ez inkább az egészségi állapot romlásához kötődött, és sokkal esetlegesebb lehetett. A népszámlálások és háztartás-összeírások egyéni ívei alapján, amennyiben jelölték a háztartásfőiséget, vagy ha elfogadjuk a háztartástagok összeírási sorrendjét a háztartásban elfoglalt pozíció mutatójának (az első helyen

²⁸ Bálint–Spéder 2012: 95; Monostori–Gresits 2018: 132.

²⁹ Ma is inkább 50 éves kor körül történik a nagyszülővé válás (Bálint–Spéder 2012: 95); ez a történeti Magyarország házassági viszonyai mellett, amikor átlagosan közel tíz évvel korábban kötötték első házasságukat, jóval korábban következett be, már amennyiben a gyerekek megérték a felnőtt kort.

³⁰ A törzscsaládokban szokásos visszavonulásról, a háztartás és a gazdaság átadásáról: Tárkány Szűcs 1981: 434–436. Ugyanakkor a visszavonulás itt is inkább egy folyamat lehetett, amely az örökös fiú házasságkötésével kezdődött, és függött a háztartásfő fizikai állapotától, egészségétől. A teljes visszavonulás nem annyira az idősek munkaképtelenségéhez, mint inkább ahhoz kapcsolódott, hogy már nem tudtak önállóan, bérelt munkaerő bevonása vagy a föld egy részének bérbe adása nélkül gazdálkodni (Sabeau 1990: 342).

a háztartásfő állt, egy idős szülő, akit a lista aljára helyeztek, feltehetően már nem volt a háztartás vezetője),³¹ akkor kiszámítható a visszavonulás átlagos életkora, amire alább kísérletet is teszünk.³²

Létezik ugyanakkor olyan megközelítés is, amely az időskor határát az egyre hosszabbra nyúló emberi élettartamhoz kapcsolja, és így módon statikus helyett dinamikus szemléletű. Eszerint az időskor egyszerűen az élet utolsó szakasza, a születéskor várható átlagos élettartam utolsó 15 éve.³³ Magas és emelkedő születéskor várható élettartamú országokban az időskor határa így folyamatosan emelkedik: Magyarországon például 1960-ban a férfiak 51, a nők 55 éves kortól számítottak volna öregnek, 2000 környékén ez 53 és 61 év, míg 2023-ban 58 és 64,5 év lett volna.³⁴ Világos ugyanakkor az is, hogy ez a megközelítés nem alkalmazható a demográfiai átmenet előtti és az az alatti halandósági viszonyokra. Mivel a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt a születéskor várható élettartam még 1900 környékén is csak 40 év körül volt,³⁵ ebből az időskor elhatárolása nem számítható. Azt viszont alapul vehetjük, hogy a férfi, illetve női népesség átlagosan hány éves korában számíthatott még 15 éves élettartamra, és ezt alkalmazhatjuk az időskor elhatárolására. Így az 1820-as években Magyarországon az 55 év fölötti férfiakat és nőket tekinthetjük öregnek,³⁶ 1900-ban az 56 éven, 1920-ban az 57-58 éven, 1941 pedig a 60-62 éven felülieket.³⁷

IDŐSÖDÉS MAGYARORSZÁGON: A NÉPESSÉG ÁTLAGOS ÉLETKORA ÉS AZ IDŐSEK ARÁNYA

Az idősödés egyik lehetséges indikátora a népesség átlagos (medián) életkora. A népszámlálási adatok alapján a KSH az átlagos életkorokat teszi közzé. Az 1. táblázatban ezeket a számokat mutatjuk be 1900-tól a mai országterületre nézve, kiegészítve – részben saját számítások alapján – korábbi népszámlálási időpontok egész- vagy résznépességének adataival.

Látható az 1. táblázatból, hogy a népesség átlagos életkora a II. világháborúig 30 év alatt volt, illetve hogy – Zsámbék alapján – a 18–19. században a falusi

³¹ Andorka [1996] 2001: 258.

³² A számítás ugyanúgy történik, mint az ún. *singulate mean age at first marriage* esetén, vagyis bizonyos életkor fölött a háztartásfőként összeírt férfiak vagy nők korcsoportonkénti aránya alapján (Henry–Blum 1988: 33–34).

³³ Sanderson–Scherbov 2013. Ismerteti például: Boros–Gál 2024: 107.

³⁴ Saját számítás https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0001.html alapján – utolsó letöltés: 2025. február 18.

³⁵ Pallós 1971: 54–55. Egész pontosan Magyarországon (mai országterület) 1900–1901-ben az adott évi halandósági viszonyok mellett a férfiak születésükkor 36,6, a nők pedig 38,2 évre számíthattak.

³⁶ Habclicsek László halandósági tábla-bebecslései alapján saját számítás (Habclicsek 1991: 92). Ugyanezt az életkori határt használja a mai történeti demográfiai irodalom egyik meghatározó kutatási programja, az Eurasia project: Bengtsson 2004; Tsuya–Nystedt 2004.

³⁷ Pallós 1971: 56, 57, 64, 65, 72, 73. alapján saját számítás.

népesség életkora inkább a 20. évhez lehetett közelebb. 1900 előtt a férfinépesség minimálisan idősebb volt, halandóságuk valamivel kedvezőbb lehetett a nőkéénél.

1. táblázat

<i>A népesség átlagos életkora (év)</i>				
	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>	<i>Összesen</i>	<i>N</i>
Zsámbék 1795	22,3	21,8	22,1	2729
MOSAIC 1869	24,9	23,9	24,4	31 264
Buda, 1869	28,4	28,4	28,4	53 997
Pest, 1869	26,4	26,1	26,3	196 734
Magyarország (mai országterület)				
1900	26,9	26,9	26,9	6 854 415
1910	27,2	27,3	27,2	7 612 114
1920	28,5	28,9	28,7	7 986 875
1930	29,3	30,2	29,8	8 685 109
1941	31,0	32,1	31,6	9 316 074
1949	31,5	33,3	32,4	9 204 799
1960	32,5	34,8	33,6	9 961 044
1970	34,3	37,0	35,7	10 300 996
1980	34,6	37,7	36,2	10 709 463
1990	35,5	39,0	37,3	10 374 823
2001	37,1	41,1	39,2	10 198 315
2011	38,9	43,2	41,1	9 937 628
2024	41,1	45,1	43,2	9 585 000

Forrás: Zsámbék 1795-ös lélekösszeírása, Mosaic-adatbázis,³⁸ Népszámlálás 1870 alapján saját számítás, KSH kiadványok 1900-tól.

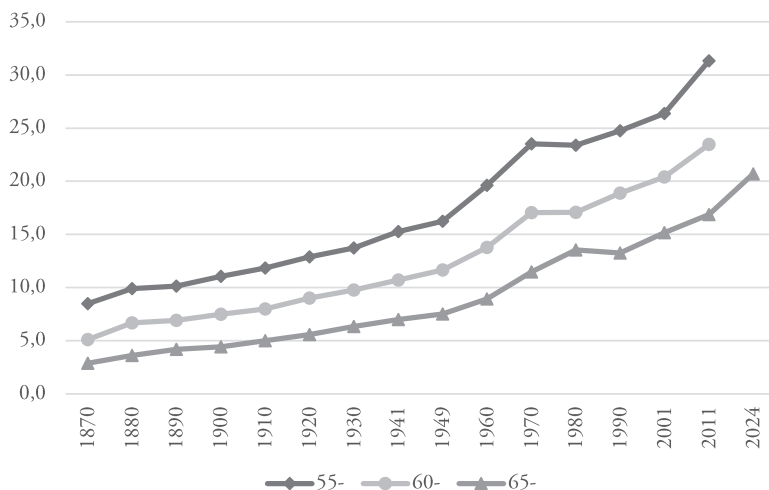
Az átlagos életkor a 20. században kezdett folytonosan emelkedni, amikor a javuló halandóság mellett a csökkenő termékenység egyre erősebben visszavetette a fiatalabb korcsoportok súlyát. Látható ugyanakkor Pest és Buda példáján az is, hogy a városi népességek esetében a bevándorlás módosíthatta a korszerkezetet és az átlagos életkort. Buda és Pest vonzotta a bevándorlókat, ami növelte a felnőtt népesség részarányát és magasabb átlagos életkort eredményezett.³⁹ Az időződési folyamat gyorsulása is szembeűnő: 1970-ig száz év alatt nőtt tíz évvel az átlagos életkor, míg hasonló növekedéshez később már csak ötven év kellett.

³⁸ Zsámbék 1795-ös lélekösszeírása: Zsámbéki római katolikus plébánia (a forrásról: Husz 2002), Mosaic: <https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>, KSH: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0002.html – utolsó letöltés: 2025. február 21.

³⁹ A két város korfáit megrajzolva a preindusztriális korban megszokotthoz képest egészen más kor-eloszlást láthatunk. Pesten a fiatal munkaerő bevándorlása erősen megnövelte a fiatal felnőttek részarányát, míg Budán a felnőttek idősebb korcsoportjai is erősebben képviseltették magukat.

1. ábra

Az idősök aránya Magyarországon, 1870–2024 (%)

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyv (2023), mai országterületre számolva.

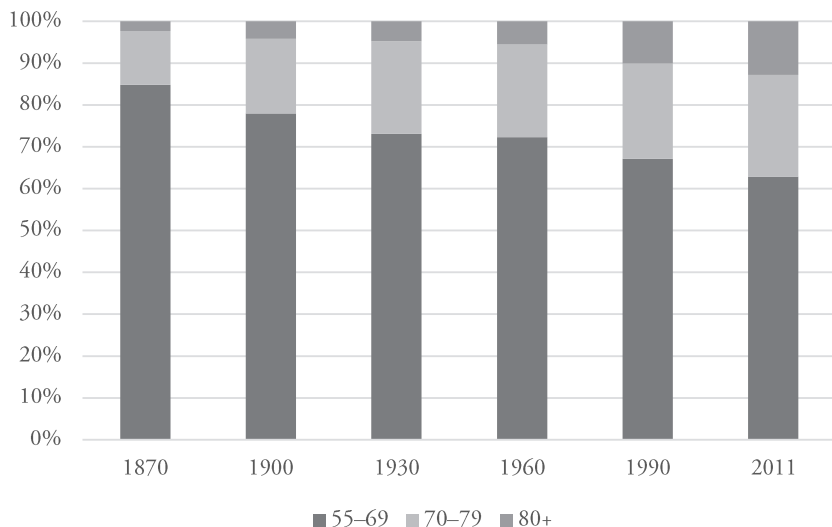
A magyarországi társadalom idősödési folyamata jó lemérhető az 1. ábrán. 1870-ben az 55 éven felüliek aránya 8,5%, a 60 éven felülieké 5%, a 65 éven felülieké 3% volt. Faragó Tamás 18. századi egyházi összeírások alapján a 60 éven felüliek arányát 5% alá teszi,⁴⁰ míg Hablicsek László 1820-as évekre vonatkozó becslése ennél kicsit „idősebb” népességet jelenít meg: az 55 év feletiek aránya meghaladja a 10%-ot, a 60-on felüliek aránya 7, a 65-ön felülieké pedig 4,5% volt.⁴¹ Az idősök aránya 1870 óta folyamatosan emelkedik, ami összhangban van azzal a megfigyeléssel, hogy a termékenységszökkenés jellemző volt már a 19. század utolsó évtizedeiben is. A folyamat a II. világháború után felgyorsult, részben a termékenységszökkenés, részben az időskori halandóság javulása miatt, majd 1970 után lefékeződött, amikor a születésszám emelkedett és a halandóság javulása megállt. Az utolsó harminc-negyven év további emelkedést hozott. A 65 évesek arányának növekedése volt a legnagyobb: az elmúlt 150 évben ez mintegy meghétszeresződött. Ha viszont az előző fejezetben tárgyalt módon az életpálya utolsó 15 évet tekintjük időskornak (tehát figyelembe vesszük az időskor kitolódását), és 1870-ben az 55 éven felüliek arányából indulunk ki, ehhez mérve a ma 65 éven felüliekét, akkor az arány-növekedés jóval kisebb, két és félszeres.

⁴⁰ Faragó 2013: 244. Hasonló arányokat közöl Andorka [1996] 2001: 272 is.

⁴¹ Hablicsek 1991: 96. adatai alapján számolva. Hablicsek eredményei közelebb állnak a 18–19. századi Nyugat-Európára vonatkozó értékekhez: a 18. századi Svédországban a 60 éven felüliek aránya 7–10%, Franciaországban 8% körüli, a 19. század második felében már 10–12%. Az arányváltozás szorosan összekapcsolódik a termékenységi átmenet időzítésével, ahol ez később kezdődött, így Angliában vagy Németországban, ott még 1910-ben is 8% alatt volt a 60 éven felüliek aránya (Bois 1998: 165).

2. ábra

Az idősek (55 éven felüliek) korcsoportok szerint, Magyarország, 1870–2011

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyv (2023), mai országterület.

Megfigyelhető az is, hogy az idősek egyre nagyobb hányada 70, sőt 80 éven felüli – utóbbi a lasletti „negyedik” életfázis (2. ábra). Míg a 19. század végén a 80 évesnél idősebbek alig voltak láthatóak, arányuk az idősök között épp hogy elérte a 2%-ot, a teljes népességen belüli arányuk pedig a 0,2%-ot, ma inkább 15%-hoz közelít ez a csoport az 55 éven felüliek körében, és 4%-ra nőtt a teljes népességben.

Ha Peter Laslett javaslata szerint⁴² azt vizsgáljuk, hogy az ún. „harmadik életszakasz”, tehát az elkülönült, látható, még aktív öregkor mikor jelenik meg Magyarországon, a következő mutatókat kell megvizsgálni: a 60 évesnél idősebbek aránya a 25 év feletti népességen belül, illetve a halandósági táblák alapján a 25 és 70 éves kor közötti továbbélés aránya (2. táblázat). (Az utóbbi a termékenység, a születésszám hatásának kiküszöbölésével vizsgálja az idősök arányát.) Míg Nagy-Britannia és több nyugati ország a 20. század közepén érte el a küszöbértéket (vagyis az 50%-os továbbélési arányt és azt, hogy a 60 éven felüliek legalább 25%-os részarányt képviselnek a felnőttek között), Magyarországon ez utóbbi csak az 1960-as években valósult meg, míg az előbbi már az 1930-as halandósági tábla alapján teljesült. Úgy tűnik tehát, hogy a demográfiai idősödés a 20. század középső harmadában lett (nálunk is) látható, miközben a folyamat már a 19. század utolsó harmadában elkezdődött. A fiatal és középkorú felnőttek halandósága

⁴² Laslett 1995: 52–53.

ugyanakkor a 20. század első évtizedeiben jelentősen javult, a jelek szerint akár gyorsabban is, mint egyes nyugat-európai országokban, míg az időskori halandóság javulása némi késéssel követte ezt.

2. táblázat

*A Laslett-féle „harmadik életszakasz” mutatói
Magyarországon (mai országterület)*

	<i>60+ évesek aránya a 25+ éveseken belül (%)</i>	<i>A továbbélés aránya 25 és 70 éves kor között</i>
1870	11,2	
1880	14,2	
1890	14,7	
1900	16,1	0,367
1910	17,0	0,386
1920	18,3	0,435
1930	18,4	0,504
1941	18,4	0,556
1949	20,0	0,598
1960	22,9	0,643
1970	27,3	
1980	26,5	
1990	28,8	
2001	29,6	
2011	32,0	

Forrás: KSH Demográfiai Évkönyv (2023) és Pallós 1971 alapján saját számítás.

AZ IDŐS NÉPESSÉG DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI ÉS HÁZTARTÁSVISZONYAI

Az idős népesség egyes demográfiai és háztartásszerkezeti jellemzőit legrészletesebben a Mosaic-adatbázis magyar adatai alapján tárgyalhatjuk, amelyek az 1869-es népszámlálás fennmaradt egyéni szintű anyagából véletlenszerű mintavétellel kerültek kiválasztásra, és az akkori országterület falusi népességére reprezentatívnak tekinthetők mind földrajzi, mind felekezeti megoszlásukat tekintve.⁴³ A minta 31 264 életkorral rendelkező személyt tartalmaz. Idősnek 1869-ben az eddig elmondottak alapján az 55 évesnél öregebbeket tekintjük. 2407 fő tartozott ebbe a csoportba (3. táblázat), ami a minta 7,7%-a. (A 60 évnél idősebbek 4,5%-ot, a 65-nál idősebbek pedig 2,6%-ot jelentettek, a 80 év felettiek aránya megfelelt az országos átlagnak: 0,2%). Ebből is nyilvánvaló, hogy az idő-

⁴³ Őri 2012; Őri–Pakot 2016.

sek túlnyomó részét a „fiatalabb” korcsoportok alkották: 84%-uk 70 év alatti volt. Az 55 év feletti népesség nagyobb része (54%) férfi volt, akik egy kicsit öregebbek voltak a nőknél, és minden korcsoportban magasabb volt az arányuk. A férfitöbbség egyre erősebb lett az életkor előrehaladtával (maszkulinitási index).

3. táblázat

Az idős népesség kor- és nem szerinti megoszlása, 1869

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>	<i>Összesen</i>	<i>Maszkulinitási index</i> <i>(100 nőre jutó férfiak száma)</i>
		<i>%</i>		
55–59	39,5	44,1	41,6	104,5
60–64	24,7	23,4	24,1	123,1
65–69	18,4	17,7	18,1	121,3
70–74	9,0	8,0	8,5	130,3
75–79	4,8	4,5	4,7	124,0
80–	3,6	2,3	3,0	188,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	116,7
N	1296	1111	2407	

Forrás: A Mosaic-adatbázis magyar adatai (<https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>), saját számítás alapján.

Más magyarországi kutatási eredmények is az életkorral fokozódó férfitöbbséget találtak mind a teljes népességben,⁴⁴ mind az idősök között. Mindez magyarázható a korábbi évtizedek férfitöbbséget hozó bevándorlásával, illetve azzal, hogy az özvegyasszonyok, akik egy része más településről származott, gyakran visszaköltöztek eredeti lakóhelyükre, rokonaik közelébe. Végül, szemben a mai tapasztalatokkal, a nők halandósága a 19. században minden korcsoportban rosszabbnak mutatkozott, mint a férfiaké.⁴⁵ Ez némileg meglepő, mert általában a női halandóság szokott kedvezőbb lenni, leszámítva a történeti népességek termékeny korú női korosztályait, ahol a magas termékenység és gyakori gyermekvállalás fokozott elhalálozási kockázattal járt. Ennek megfelelően az idősök körében gyakoribb a nőtöbbség, amely a korral éppen az eltérő halálozási valószínűség miatt növekszik. Így Louis Henry és Alain Blum becslése szerint egy, a vándorlás hatásaitól zárt népességben, ahol a születéskor várható élettartam 30 év (tehát igen hasonló a 19. századi magyarországihoz), egészen 50 éves korig különböző mértékű férfitöbbség feltételezhető. 55 éves korig ez kiegyenlítődik, de utána egyre erősödik a nők számbeli fölénye: 60 éves kor után 93 férfi jut száz nőre, 70 éves korra 83, 80 éves kort után már csak 74.⁴⁶ Mindezek alapján jól látható, hogy az idősök körében erősen felülreprezentáltak voltak a férfiak, ami valószí-

⁴⁴ Andorka [1996] 2001: 263–264; Faragó 2013: 249.

⁴⁵ Habcsek 1991: 93; Faragó 2013: 249.

⁴⁶ Henry–Blum 1988: 15. Wargentin 18. századi svéd statisztikus adatgyűjtése is ezt mutatja: 60 év felett 100 nőre 71 férfi jutott (Bois 1998: 165).

núleg több tényező együttes hatására alakulhatott ki: a vándorlás mellett a magasabb női halandóság, illetve akár a nők hiányosabb regisztrációja is okozhatta.⁴⁷

Családi állapot szerint is vizsgálhatjuk az 55 éven felülieket, de ebben az esetben az idősek nemek vagy családi állapot szerinti differenciált halandósága és vándorlása is befolyásolhatta az arányokat. Ezért külön kiszámoltuk a legfiatalabb idős korcsoport, az 55–59 évesek családi állapot szerinti megoszlását is, hogy lássuk a kiindulópontot, az öregség kezdetén fennálló helyzetet (4. táblázat).

4. táblázat

Az idős népesség családi állapot szerinti megoszlása (%), 1869

	55 év felett			55–59 éves		
	Összesen	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő
Házas	60,9	73,7	45,9	70,7	82,2	58,6
Özvegy	35,7	22,4	51,2	25,5	12,9	38,6
Nőtlen/hajadon	2,3	2,6	2,0	2,2	3,1	1,2
Egyéb	1,1	1,3	0,9	1,7	1,8	1,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2407	1296	1111	1002	512	490

Forrás: A Mosaic-adatbázis magyar adatai (<https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>), saját számítás alapján.

Jól látható, hogy néhány elvált, különélő vagy hiányzó családi állapotú mellett szintén minimális azoknak az aránya, akik soha nem voltak házasok. Mindez összhangban van a magyarországi korai és általános házasodásról alkotott képpel.⁴⁸ A férfiaknál ugyanakkor ez az arány kicsit magasabb, elsősorban az itt vizsgált vidéki népességben jelenlévő, nem házasodó szolgák, pásztorok miatt. A döntő különbség az idős férfiak és az idős nők között a házások, illetve özvegyek arányában mutatkozik: a férfiak már az öregkor kezdetén is sokkal nagyobb arányban éltek házasságban, mint a nők, és ez idővel még fokozódott. Ez részben annak tulajdonítható, hogy a férfiak valamivel öregebbek voltak a házastársuknál, ezért általában nem ők özvegyültek meg, de azzal is magyarázható, hogy a férfiaknak és a nőknek nagy mértékben különböztek az újránházasodási esélyei. Bár az újránházasodás esélye az életkorral erősen csökken, a férfiak valamennyi korcsoportban nagyobb valószínűséggel találnak új házastársat.⁴⁹ A népszámlálás-jellegű források nem jelölik ugyan a házasságok sorszámát, de a férfiaknál a szokatlanul nagy korkülönbséget

⁴⁷ Ez utóbbi joggal feltételezhető az egyházi vagy nem nemesi összeírások esetében, különösen a 18. században, de kevésbé hihető az 1869-es népszámlásról, különösen nem a felnőttek és idősek körében.

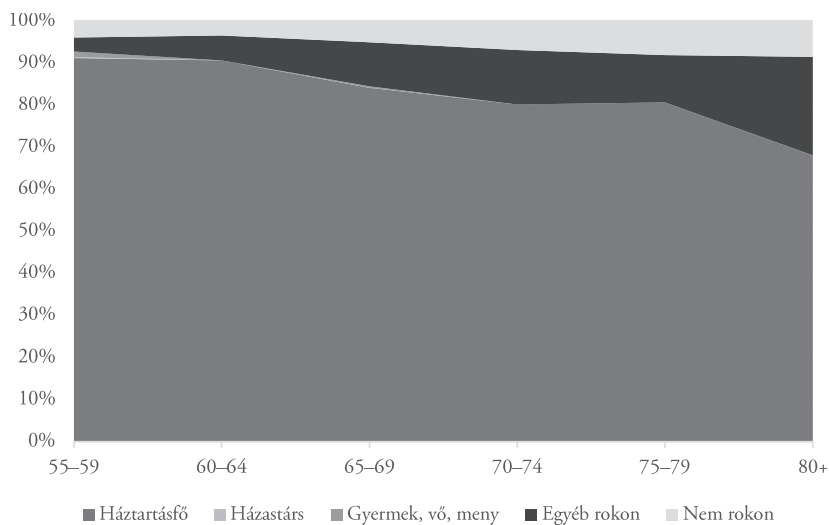
⁴⁸ Ez az ún. „nem nyugati” házasodási minta: Hajnal 1965.

⁴⁹ Minden vizsgált történeti populációban hasonló eredményre jutunk. Az újránházasodás kérdését összefoglalja Erdélyi 2020, a magyar családrekonstrukciós elemzésekért a témáról pedig lásd: Pakot 2009; Pakot–Őri 2012; Őri 2023. Az öregek családi állapotát vizsgálva jut hasonló eredményekre: Andorka [1996] 2001: 263–264, 273.

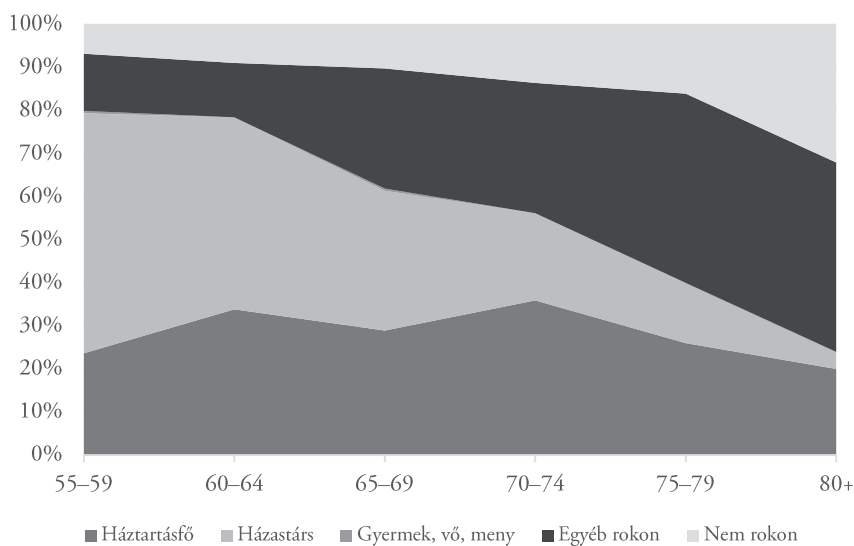
3. ábra

Az idős emberek háztartáson belül elfoglalt helyzete életkor és nemek szerint, 1869

Férfiak

Nők

Forrás: A Mosaic-adatbázis magyar adatai (<https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>), saját számítás alapján.

(10 vagy annál több évet) értékelhetjük a második vagy többedik házasság indikátorának.⁵⁰ Az 55 éven felüli házaspárok 7,5%-ában a feleség volt az idősebb, ezek nagyobb részét tekinthetjük újraházasodásnak; viszont az idősek házasságainak 41%-ában a férj 10 vagy több évvel volt idősebb feleségénél, ami mutatja az újraházasodásban rejlő különbségeket. Az idős emberek családi állapota mellett a háztartásban elfoglalt helyzetüket is vizsgálhatjuk. Az életkor változásához hasonlóan itt is a nemek szerinti különbségeket helyezzük előtérbe (3. ábra).

A férfiak esetében a kép egyszerűbb, az öregkor küszöbén 90%-uk háztartásfő volt, ami 80 éves kor fölött 70%-ra esett vissza. Ez egyrészt mutatja, hogy Magyarországon a férfiak többnyire addig tartották a háztartásfőiséget, amíg egészségi állapotuk engedte, tehát a visszavonulás nem igen volt szokás. Azok, akik mégis megváltak a háztartás vezetésétől 55 és 80 éves koruk között, átlagosan 68,5 évesen tették ezt.⁵¹ Elenyésző kisebbség (3%) élt egyéb rokonként (apa, após, testvér, sógor, egyéb) mások háztartásában, ez 65 éves kor felett 10%-ra emelkedett, majd a 80. életév után arányuk újra megduplázódott. Ez arra is utal, hogy Magyarországon többféle szokásrendszer működött: mintánkban elenyésző kisebbségben ugyan, de jelen volt a törzscsaládos típus, ahol idősebb férfiak lemondtak a háztartásfőiségről, valamint az időskor elején előfordult a többcsaládos háztartások *frèreche* típusa is, amikor felnőtt testvérek élnek és gazdálkodnak együtt. Emellett az idősek egy része (4–8,5%-a) nem rokonként él mások háztartásában, hanem részben alkalmazottként (szolga, pásztor stb.), részben külön megjelölés nélküli „lakóként”. Tehát az idős emberekről való gondoskodás akkor is jelen volt, ha nem voltak rokonaik az adott településen, vagy ha nem tudtak azok háztartásában lakóhelyet találni.

A nők 56%-a a háztartásfő feleségeként kezdi utolsó életszakaszát, de ez az arány megözvegyülésük miatt 4%-ra esik vissza 80 éves koruk fölött. Tehát a kevés magas kort megért nő élete végére többnyire megözvegyült. Özvegyként ugyanakkor sokan átvehették a háztartás irányítását, amit aztán életük végéig gyakorolhattak. Az is sokkal nagyobb mértékben volt a nőkre jellemző, hogy rokonként (főleg szülőként vagy anyósként), vagy nem rokon lakóként éltek mások háztartásfőisége alatt.

A háztartásfői pozícióra ható tényezőket többváltozós elemzésben is megvizsgálhatjuk, ahol a függő változó az, hogy valaki háztartásfő-e vagy sem, a független változók pedig az életkor, a lakóhely, a foglalkozás (nőknél a férj vagy háztartásfő

⁵⁰ Andorka [1996] 2001: 264. A nőknél nincs ilyen biztos támpont a becslésre, az özvegyasszonyok általában hasonló korú vagy csak valamivel fiatalabb agglegényekhez mentek feleségül, viszont első házasságaik egy részében is ők voltak az idősebbek. Vö. Zsámbékon 1860 előtt a helyben kötött házasságok mintegy 11%-ában özvegy férfi vett el hajadont, kb. 4%-ot tett ki az özvegyasszonyok és agglegények házassága, amihez járult még 3%-nyi özvegyek között kötött házasság (1466 helyi házasság). Az özvegyemberek és hajadonok közötti házasságokban a különbség átlagosan 9 év volt, míg az özvegyasszonyok és agglegények között 3 év az előbbiek javára (Őri 2023: 150–151).

⁵¹ A számítás módszeréről: Henry–Blum 1988: 34. Ez a 70 évhez közeli életkor is azt bizonyítja, hogy a visszavonulás inkább a magas életkorhoz, az egészségi állapot romlásához kötődött.

foglalkozása), a családi állapot, a háztartásszerkezet és a háztartásméret (5. táblázat). Az egyszemélyes háztartásokat (a lasletti első csoport) eleve nem vettük figyelembe, és mivel a nőknél a háztartásfőség gyakorlatilag egybeesett az özvegy családi állapottal (nem minden özvegyasszony háztartásfő, de minden nő, aki háztartásfő, özvegy), náluk ezt a változót nem használtuk az elemzésben. Az eredmények esélyhányadosok formájában mutatják egy-egy változón belül a referenciakategóriához képest a háztartásfői állás valószínűségét. Az egynél nagyobb értékek nagyobb, az annál kisebb értékek kisebb esélyt mutatnak a referenciakategóriához képest.

5. táblázat

A háztartásfői pozíció esélye az idők körében nemek szerint, 1869, logisztikus regresszió

		Férfiak		Nők			
		Esély- hányados	p-érték	% (átlag)	Esély- hányados	p-érték	% (átlag)
Kor- csoport	55–59	1		39,5	1		44,2
	60–64	0,917	0,769	24,6	1,428	0,060	23,5
	65–69	0,604	0,080	18,6	1,047	0,834	17,6
	70–74	0,510	0,053	8,7	1,444	0,191	7,8
	75–79	0,869	0,751	4,9	1,007	0,986	4,6
	80–	0,471	0,074	3,8	0,660	0,449	2,3
Lakóhely	Helyi	1		98,5	1		98,4
	Idegen	0,208	0,006	1,5	0,798	0,740	1,6
Foglal- kozás	Szellemi	0,685	0,404	6,4	0,439	0,075	4,6
	Iparos	0,312	0,002	7,3	0,584	0,125	6,9
	Földtulajdonos	1		54,5	1		58,9
	Munkás, napszámos	0,219	0,000	31,3	1,021	0,905	28,6
	NA	0,103	0,053	0,4	7,551	0,005	1,1
Családi állapot	Házass	1		75,0			
	Özvegy	0,192	0,000	21,8			
	Egyéb	0,029	0,000	3,2			
Háztartás- típus	2	1,184	0,775	2,3	5,227	0,000	3,0
	3	1		49,2	1		38,5
	4	0,432	0,007	13,9	3,335	0,000	25,4
	5	0,627	0,140	34,6	1,404	0,158	33,1
Háztartásméret		0,841	0,000	5,8	0,922	0,021	5,8
Esetszám		1226		1026			

Forrás: A Mosaic-adatbázis magyar adatai (<https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>), saját számítás alapján.

Megjegyzés: A számítás a tartósan jelenlévő (de facto) népességre vonatkozik, tehát magába foglalja az 1 hónapnál tartósabban jelenlévő idegeneket, de nem számol az 1 hónapnál tovább máshol tartózkodókkal. A háztartásszerkezeti kategóriák a Laslett-féle tipológia főcsoportjai,⁵² az 1. kategória (egyszemélyes háztartások) értelemszerűen kimaradt, hiszen ott a háztartásfői státusz nem kérdés.

⁵² Például Andorka–Faragó [1994] 2001: 186–187.

A férfiak életkoruk növekedésével egyre kevésbé voltak háztartásfők, míg a nők esélye a háztartás vezetésére inkább növekedett valamelyest: ahogy öregedtek, egyre nagyobb eséllyel özvegyültek meg. Míg a férfiaknál az életkor, addig a nőknél más tényezők játszanak fontos szerepet a háztartáson belüli helyzet meghatározásánál. A lakóhely (származás) szintén a férfiaknál mutatkozik fontos faktornak: a tartósan jelenlévő idegenek kevesen vannak, de a helyi illetőségükhöz képest minimális esélyük van a háztartások vezetésére, esetükben a származás, státus, foglalkozás szorosan összekapcsolódó elemek. A foglalkozás hatása igen meghatározó mindkét nemnél, az idős emberek státusfenntartása a földtulajdonnal rendelkező háztartásokban a legerősebb, s összekapcsolódik a tulajdonnal és a gazdálkodással. Az idős háztartásfő vagy özvegye addig marad a gazdálkodó háztartások élén, amíg életben van és egészségi állapota engedi. Más társadalmi csoportokban ez sokkal kevésbé jellemző. Egy fontosabb nemek szerinti különbség, hogy míg a napszámos, szolga, mezőgazdasági munkás férfiak körében a háztartásfőség esélye szignifikánsan kisebb, mint a földtulajdonosok körében, addig a nőknél itt nem látunk különbséget. Ennek oka az lehet, hogy a férfiak között jelen lehetnek azok a nem házas (vagy özvegy, egyedül élő) szolgálk, akik betagozódtak mások háztartásába, míg a nők egy része olyan özvegyasszony, aki napszámos, bérmunkás háztartások élén állt. Tehát a napszámos szolgálcsaládokból kikerülő asszonyok eleve házasságban éltek, őket az összeírók, illetve a másodlagos adatfeldolgozás során az adatbázis kialakítói külön háztartásba sorolták,⁵³ özvegyiségük esetén pedig ők váltak háztartásfővé. A férfiaknál viszont ugyanez a foglalkozási kategória az esetek egy részében eleve azt jelentette, hogy nem voltak háztartásfők.

A férfiaknál egyértelműen a házas családi állás kapcsolódott össze a háztartás vezetéséhez, megözvegyülésükig ők irányítják a háztartást, utána viszont nagyobb eséllyel adják azt át a fiatalabb generációknak. De itt sem közvetlen hatásról van szó. Mint láttuk, az idős férfiak nagyobb eséllyel élnek házasságban, mint a nők, és ha jó egészségi állapotban vannak, könnyebben házasodnak újra. Ha nem így áll a helyzet, a háztartásfői pozíció átadása is sokkal valószínűbb.

A háztartásstruktúra és háztartásméret hatásai hasonló képet mutatnak. Kisebbség és egyszerű szerkezetű háztartások élén nagyobb eséllyel állnak az idős férfiak, míg a nagyobb, többgenerációs háztartásokban nagyobb esély van (sőt igazából csak ott van esély) a vezetés átadására. Tehát az idős férfiak háztartásfői pozíciójának patriarchális fenntartása nem egyszerűen a többgenerációs nagycsaládokhoz kötődött, bár nyilván ott is jellemző volt. A visszavonulás ugyanakkor csak ott fordulhatott elő, ahol volt kinek átadni a vezetést. A nők esetében kicsit más a helyzet. Ők a nem családos típusú háztartások (2-es típus) mellett a kiterjesztett családok háztartásokban lehettek a háztartás fejei. Ők azok az özvegyasszonyok, akik többgenerációs háztartásokat vezető férfiak halálával özvegyültek meg, és halálukig, vagy amíg erővel bírták, fenntartották a háztartásfőséget. Ez a

⁵³ Öri–Pakot 2016: 171. Hasonlóan járt el Faragó Tamás is: Andorka–Faragó [1994] 2001: 187.

magasabb esély látható a többcsaládos háztartások (5-ös kategória) esetében is, bár ez statisztikailag már nem szignifikáns. A több házassággyermekkel háztartásfőként együtt élő özvegyasszonyok kerültek ebbe a kategóriába, ami viszonylag ritka volt; a látható, de nem szignifikáns hatás ennek köszönhető.⁵⁴

A regresszioelemzés megerősítette a korábban elmondottakat: az idősek emberek háztartásfőisége létezett és elterjedt volt Magyarországon az 1869-es adatok alapján, és a visszavonulás szokása sem volt ismeretlen, de inkább a kor előrehaladtával és az egészségi állapot romlásával volt kapcsolatban. A férfiaknál ez egyértelműen a nagyobb, bonyolultabb struktúrájú földtulajdonos családokra volt jellemző, míg a nőknél, akik megözvegyülésük után kerültek ebbe a pozícióba, kevésbé számított jellemzőnek, hogy idővel lemondtak volna a háztartás vezetéséről, és szolgá, napszámos vagy bizonytalan háttérű családokban is megmaradtak háztartásfőként. Tipikusan kétféle nő által vezetett háztartás létezett: a rokon vagy nem rokon, nem családot alkotó együttélésre épülő, illetve a bonyolultabb struktúrájúak, amelyek elsősorban a korábbi többgenerációs háztartásokból jöttek létre, miután a háztartásfő meghalt, és felesége átvette az irányítást. A szokásrendszer és az örökösödési gyakorlat mellett tehát az egyéni öregedés és egészségi állapot, valamint a megözvegyülés, újraraházasodás, a szét- és összeköltözés, valamint a család demográfiai eseményei alakították a háztartásszerkezetet és az idősek emberek életét, a családi viszonyaikkal és a háztartáson belül elfoglalt helyzetükkel együtt.

Végül a 6. táblázat alapján még két fontos megállapítás tehető az idősek emberek családi körülményeire nézve. Ha a népszámlálás háztartásainak elhatárolását, valamint az adatbevitel során tett korrekciókat elfogadjuk,⁵⁵ akkor látható, hogy az egy-egy település kis esetszámú elemzéséhez képest, ahol nemigen találni egyedül élő öregeket,⁵⁶ itt jelen vannak. Az 55 éven felüliek kb. 2–4%-a egyszemélyes háztartásban élt, ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy magukra hagyták volna őket. A népszámlálás jellegű forrásokból további elemzés nélkül nem lehet megrajzolni az egymás melletti vagy közeli házakban, háztartásokban élő rokonok hálózatát, amely segíthette az időseket, akik – függetlenül az összeírásokban megjelenő háztartásviszonyaiktól – feltehetően nem voltak egyedül. A másik megállapítás, hogy az idősek népesség kb. 45–50%-a egyszerű családos formában élt (természetesen itt is figyelembe kell venni a közelben élő rokonokkal kapcsolatos feltételezésünket), míg az összetettebb formákra inkább az egy házassággyermekkel való együttélés jellemző. Az osztatlan nagycsaládos forma is jelen volt, de az idősek alig több, mint

⁵⁴ A főcsoporton belüli finomabb kategorizálásban az 5c kategória. Ez nem szerepelt az eredeti lasletti tipológiában, mert idegen volt az angliai viszonyoktól, de Magyarországon vagy Kelet-Európában realitás volt. Itt olyan többcsaládos háztartásról van szó, ahol azonos szintű házassággyermek rokonok (testvérek) élnek együtt egy özvegy szülővel, aki fenntartja a háztartásfőiséget. A főcsoportokon belüli kategorizálásról: Öri–Pakot 2014: 15–17. Az özvegyasszonyok háztartásfőisége és a házassággyermek együttes gazdálkodása megfigyelhető volt Keszthelyen is: Benda 2002: 126.

⁵⁵ Alapvetően az egy fedél alatt élő rokonokat egy háztartásba soroltuk, míg az egy fedél alatt élő nem rokon családmagokat szétválasztottuk (Öri–Pakot: 2014: 15–17; Öri–Pakot: 2016: 171–172).

⁵⁶ Andorka [1996] 2001: 265.

10%-ának a családi viszonyait jelentette. Tehát egyszerre érvényesülhetett a demográfiai átmenet előtti Magyarországon a gondoskodás, vagyis az idősök ritkán éltek egyedül és nem is voltak magukra hagyva, másfelől viszont jelentős mértékben fenn is tartották az idősök a korábbi státusukat mint háztartásfők, egyszerű családos háztartások tagjai, illetve törzscsaládok fejei.

6. táblázat

Idős emberek a háztartásszerkezet fő csoportjai és családtípus szerint (%), 1869

	1	2	3	4	5	Egyszerű	Törzscsalád	Nagycsalád
Férfi	2,2	2,4	49,1	13,3	33,1	53,6	34,7	11,7
N	28	31	636	172	429	695	450	151
Nő	3,8	3,2	37,8	24,2	31,1	44,7	41,5	13,8
N	42	35	420	269	345	497	461	153

Forrás: A Mosaic-adatbázis magyar adatai (<https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files>), saját számítás alapján.

Megjegyzés: 1-5: a lasletti tipológia főcsoportjai, „egyszerű”: az első három csoport együtt (egyedülálló, nem családos és magcsaládos háztartások), „törzscsalád”: minden típus, amelyben két családmag vagy annak a maradványai találhatók (kiterjesztett és többszaládos formák egyaránt – *stem family*), „nagycsalád”: minden típus kettőnél több családmag vagy annak maradványával (*joint family*).

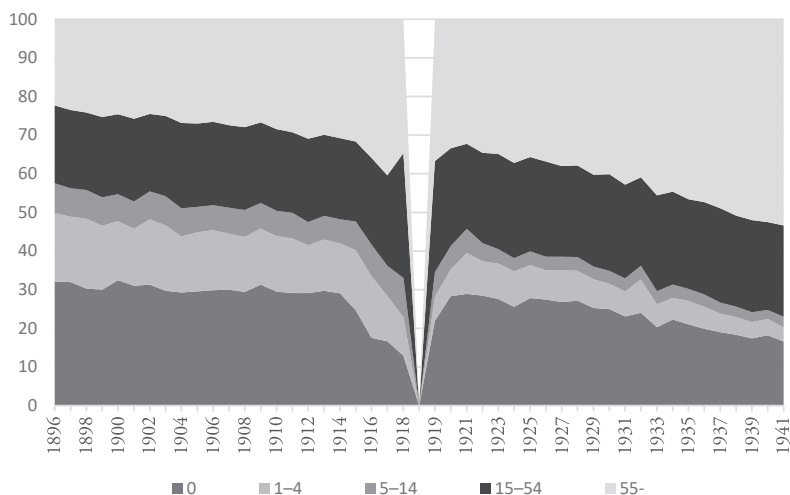
AZ IDŐS, 55 ÉVEN FELÜLI NÉPESSÉG HALANDÓSÁGA

Az időskorral kapcsolatos egyik legjelentősebb kérdés az elhalálozás jellemzőinek vizsgálata. E fejezet középpontjában annak elemzése áll, hogy az időskor küszöbén, illetve az azt követő életkorokban milyen várható élettartammal számolhattak az emberek, ezek a kilátások hogyan alakultak nemek szerint, valamint miként változtak ezek a tendenciák az idők folyamán.

A 4. ábra az elhalálozások megoszlását mutatja a 19. század végétől a II. világháborúig. A halálozások százalékos megoszlása ugyanazt a problémát veti föl, mint a népesség: nemcsak a különböző korcsoportok halandósági változásait tükrözi, hanem a születésszám változását is, amely a magas csecsemő- és gyermekhalandóság időszakában (különösen a tárgyalt időszak elején) erősen befolyásolja a fiatal korosztályok halálozásszámait. Így az I. világháború alatt a születésszám visszaesése átforgmálta az elhalálozások korszerinti megoszlását, a csecsemő- és gyermekhalálozás visszaeső arányát a felnőtteké „pótolta”. Ugyanígy a két háború közötti korszakban a fiatal korcsoportok csökkenő arányára a csökkenő születésszám is hatással lehetett. Ettől függetlenül a 4. ábra szemlélteti a demográfiai átmenet kezdetén, illetve elején jellemző halálozási viszonyokat és azok változását a 20. század első felében. Az öt éven aluliak adták a halálozások kb. felét még

4. ábra

*Az elhalálozások megoszlása (%) korcsoport szerint
Magyarországon, 1896–1941*

Forrás: Klinger (szerk.) 1992: 316–317, 192–193. alapján, saját számítás.

Megjegyzés: 1918-ig a történelmi Magyarország, 1919-től Magyarország mai területe.

a 19. század végén is, míg az idősök nagyjából az ötödrészt.⁵⁷ A II. világháborúra megfordult a helyzet: az idősök adták a halálozások több, mint felét és a fiatalok alig több, mint az ötödét. Mindez – a gyermekszám említett változásai mellett – a halálozási viszonyok erőteljes átalakulását, az emberi élet meghosszabbodását, egyebek közt az idősök javuló életkilátásait mutatja.

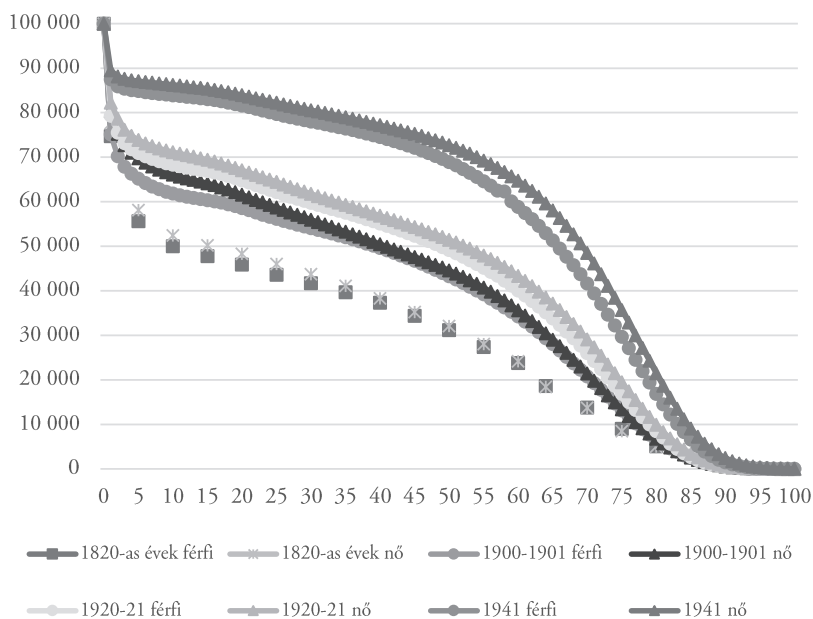
A mai országterületre számolt (vagy annak reprezentatív mintájára épülő) halandósági táblák túlélési rendje jól mutatja a halandóság e több mint száz éves időszak alatti javulását. Ahogy a legfiatalabbak és a legidősebbek kivételével minden korcsoportban, úgy a „fiatal” idősök körében is jelentős javulás figyelhető meg az életkilátásokban a 19. század folyamán. Ez az emelkedés az életkor előrehaladtával egyre kisebb volt, majd 70 éves kor fölött fokozatosan eltűnt. A komoly javulás részben a nagy, a felnőtteket is megtizedelő járványok eltűnésének volt köszönhető, valamint a fokozatosan javuló táplálkozásnak és higiéniai viszonyoknak, s mindez elsősorban a 19. század utolsó évtizedeiben ment végbe Magyarországon.⁵⁸ A 20. század első két évtizedében is volt előrelépés, de viszonylag

⁵⁷ A felnőttek 19. században bekövetkezett szerény halandóságjavulását mutatja, hogy az 1820-as években az 55 éven felüliek a halálesetek mindössze 17%-át adták Hablicsek 1991: 84. után számolva.

⁵⁸ A halandóság javulása, az epidemiológiai átmenet irodalma könyvtáryi, egyes részletei viszont ma is vitatottak. A 19. századi változásokról többek között átfogó képet ad: Livi Bacci 2000. Annyi biztosnak látszik, hogy az európai változás első, 18–19. századi szakasza elsősorban nem az orvostudomány fejlődésének volt köszönhető.

5. ábra

*Hipotetikus születési kohorszok túlélési rendje (a halandósági tábla lx oszlopa⁵⁹)
Magyarországon, 1820-as évek–1941*

Forrás: Habclicsek 1991: 88; Pallós 1971: 54–57, 62–65, 70–73.

csekély a korábbihoz képest. A nagy áttörés az időskori halandóságban a két háború között történt, és folytatódott azután is. Újra a „fiatal” időseknél volt látványos a javulás, de csökkenő mértékben 85 éves korig megfigyelhető. Ebben az időszakban kezdtek egymástól jelentősen különbözni az idősebb nők és férfiak életkilátásai: a nők többet profitáltak a változásokból, mint a férfiak.

Elterjedt nézet, hogy a mai magas születéskor várható élettartam elsősorban a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenésének köszönhető, ugyanakkor már a demográfiai átmenet előtt is ha valaki felnőtt, illetve megöregedett, akkor életkilátásai nem különböztek lényegesen a maiaktól. A 7. táblázat Magyarország halandósági adatai alapján azt mutatja, hogy a fenti megállapítás egyrészt nagy vonalakban igaz: a születéskor várható élettartam az utolsó 120 évben megduplázódott, s ha hosszabb időtartamot vizsgálunk, a növekedés valószínűleg még nagyobb volt. Ugyanakkor az 55 évet megélték kb. 16 évnyi, a 70 évet megélték pedig 8 évnyi élethosszra számíthattak a 19. században. Azt sem állíthatjuk, hogy az időskori halandóság terén nem mutatkozott javulás. Az élettartamok

⁵⁹ A halandósági tábla egy adott népességben megfigyelt, kor szerinti halálozási gyakoriságokból (korspecifikus halálozási arányszámok) vagy közvetlenül számolt kor szerinti elhalálozási valószínűségekre épül. Ezek alapján rekonstruáljuk egy hipotetikus, általában 10 000 vagy 100 000 főből álló születési kohorsz túlélési/kihalási rendjét. Ezekből az adatokból számolható többek között a különböző életkorokban még várható átlagos élettartam (Kapitány [szerk.] 2015: 36–39).

növekedésében is volt elmozdulás, bár ez annál lassabb, minél magasabb életkort veszünk alapul. Az 55 éveseknél a II. világháborúig a férfiaknál 2,5, a nőknél 4,5 évet nőtt a várható élettartam, de a 70 éveseknél is látható némi növekedés. Ma az 55 éves férfiak 4,5, a nők majdnem 9 évvel számíthatnak hosszabb életre, mint száz évvel ezelőtt, a 70 éveseknél pedig 4–6 év a nyereség ez idő alatt.⁶⁰ Még látványosabb a változás a továbbélési arányok tekintetében. A megszületettek kb. negyede érte csak meg az időskort a preindusztriális korban; 1900 körül több, mint a harmaduk; a II. világháború idején már 65–70%-uk; ma pedig 90–95%-uk. Ugyanígy, az 55 évesek 70 éves korig (az idős öregkorig) való továbbélési aránya 50%-ról 1941-re 65–70%-ra nőtt, ma pedig 70–85%. Ezek a számok megmutatják, hogy a csekélynek látszó élettartam-növekedés valójában milyen jelentős változást jelent az időskori halandóság terén. Ma az időskor beköszöntéig igen csekély az elhalálozás valószínűsége, és a fiatal időskorban (a *Third Age* idején) is igen jelentősen javultak az életkilátások.

7. táblázat

A halandóság javulása Magyarországon

		1820-as évek	1900– 1901	1910– 1911	1920– 1921	1930– 1931	1941	2019
Születéskor várható élettartam	Férfi	28,2	36,6	39,1	41,0	48,7	55,0	72,9
	Nő	29,2	38,2	40,5	43,1	51,8	58,2	79,3
55 éves korban várható élettartam	Férfi	15,9	15,9	15,9	16,7	17,9	18,5	21,1
	Nő	15,4	15,9	16,4	17,4	18,9	19,8	26,2
70 éves korban várható élettartam	Férfi	8,7	7,8	7,8	7,8	8,7	9,0	11,7
	Nő	8,4	7,8	7,8	8,1	9,2	9,5	14,4
Továbbélés aránya 0 és 55 éves kor között	Férfi	0,274	0,392	0,423	0,452	0,559	0,646	0,902
	Nő	0,280	0,407	0,444	0,480	0,600	0,693	0,952
Továbbélés aránya 55 és 70 éves kor között	Férfi	0,504	0,530	0,529	0,576	0,619	0,644	0,691
	Nő	0,489	0,526	0,551	0,607	0,661	0,700	0,848

Forrás: Habcsek 1991: 88, 92; Pallós 1971: 54–73; KSH 2020 után részben saját számítás (továbbélési arányok) alapján.

* * *

A tanulmány a demográfiai idősödés magyarországi folyamatával és jellemzőivel foglalkozott. Először megpróbálta tisztázni az idősödés fogalmát, annak különböző jelentéseit, az időskor elhatárolásának lehetőségeit. A demográfiai idősödés a népesség átlagos életkorának az emelkedését, az idősnek tekintett populáció részarányának a növekedését jelenti. Az idősödés folyamata a demográfiai átmenethez kapcsolódik, az emberi élettartam növekedése mellett elsősorban

⁶⁰ A mai adatokat a 2019-es, koronavírus-járvány előtti utolsó „békeévre” számoltuk.

a termékenység csökkenése váltja ki: a társadalom korösszetétele igen érzékenyen reagál a születésszám csökkenésére. A folyamat kezdetei a 19. századba nyúlnak vissza, de igazi kibontakozását a 20. századtól láthatjuk. Vizsgálatához kulcsfontosságú, hogy meghatározzuk az időskor határát. Ez az emberi élettartam növekedésével és az egészségben eltöltött életszakasz hosszabbodásával egyre magasabb életkorra esik. A lehetőségek közül elemzésünkben az emberi élet utolsó 15 évét tekintettük időskornak, más szóval azt az életkort, amitől fogva még 15 évnyi élettartamra számíthatnak az életben levők. Ez a 19. században és a 20. század elején 55 éves korra tehető, elemzésünkben ezt az életkori határt használtuk.

Az elemzés megmutatta, hogy az idősek élettartam-növekedése a két háború közötti időszakról vált jelentősebbé, aminek következtében a 20. század második harmadától jelentős és tovább növekvő arányú korcsoporttá váltak. Az idős népességen belül 1869-ben a férfiak és a fiatalabb korcsoportok voltak jelentős többségben. Családi állapot szerint erős nemi differenciákat lehetett látni, a férfiak nagyobb hányada élt házasságban, míg a nőkre inkább volt jellemző az özvegyiség. Az idősek ritkán éltek egyedül, ugyanakkor a több házas gyermekkel való együttélés sem volt gyakori. A férfiak, különösen a földtulajdonosok, többnyire megtartották a háztartás vezetését, de egészségi állapotuk romlásával egy kisebb részük átadta azt a fiatalabbaknak, átlagosan 70 éves koruk táján. A nők özvegyen kerültek a háztartások élére, és többnyire ott is maradtak, de a férfiaknál többen éltek együtt idős korukban rokonokkal vagy akár idegen családokban is. Az idősek halandósága már a 19. században javulni kezdett a nagy járványok visszaszorulásával, ennek újabb hulláma a két háború közötti korszakban köszöntött be. Az élettartam-növekedés viszonylag csekély volt, de a továbbélési arányok igen jelentős változásra mutatnak az idősek életkilátásai terén.

FORRÁSOK

- Zsámbék 1795-ös lélekösszeírása. Zsámbéki római katolikus plébánia, Zsámbék.
- KSH 2020: *KSH Demográfiai Évkönyv, 2020*. KSH, Budapest.
- KSH 2023: *KSH Demográfiai Évkönyv, 2023*. KSH, Budapest. KSH on-line adatbázis: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0001.html; https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0002.html – utolsó letöltés: 2025. május 15.
- Mosaic-adatbázis: <https://mosaic.ipums.org/mosaic-data-files> – utolsó letöltés: 2025. május 15.
- Népszámlálás 1870: *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871.
- Hablicsek László 1991: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (9.) 43–97.
- Klinger András (szerk.) 1992: *Történeti statisztikai idősorok, 1867–1992*. KSH, Budapest.
- Pallós Emil 1971: *Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig*. KSH NKI Közlemények, 34. KSH NKI, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf [1996] 2001: Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest, 249–279.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás [1984] 2001: Az iparosodás előtti (18–19. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. In: Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest, 181–228.
- Bálint Lajos – Spéder Zsolt 2012: Öregedés. In: Öri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2012*. KSH NKI, Budapest, 89–102.
- Benda Gyula 2002: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen, 1757–1851. In: Faragó Tamás – Öri Péter (szerk.): *A KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. KSH NKI, Budapest, 109–141.
- Bengtsson, Tommy 2004: Living Standards and Economic Stress. In: Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, Z. James et al.: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA – London, 27–59. <https://doi.org/10.7551/mitpress/4227.001.0001>
- Bois, Jean-Pierre 1998: Les structures démographiques. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (dir.): *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 161–167.
- Boros Julianna – Gál Róbert Iván 2023: Idősödő társadalom az idősök arányának növekedése nélkül. *Demográfia* (66.) 2–3. 183–204. <https://doi.org/10.21543/DEM.66.2-3.3>
- Boros Julianna – Gál Róbert Iván 2024: Idősödés. In: Monostori Judit – Öri Péter (szerk.): *Demográfiai portré 2024*. KSH NKI, Budapest, 97–109.
- Bourdelaïs, Patrice 1994: *L'âge de la vieillesse. Histoire du vieillissement de la population*. Odile Jacob, Paris.
- Braudel, Fernand 1985: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*. Gondolat, Budapest.
- Chayanov, Alexander [1923] 1986: *The Theory of Peasant Economy*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Erdélyi Gabriella 2020: Bevezetés. Özvegystratégiák és árvasorsok. In: Erdélyi Gabriella (szerk.): *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon (1550–1940)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 7–35.
- Faragó Tamás 2013: Lakók a Kárpát-medence hagyományos világában a 18. század közepén. *Demográfia* (56.) 4. 231–280.
- Gál Róbert Iván – Vargha Lili 2015: Generációk közötti erőforrás-átcsoportosítás. In: Monostori Judit – Öri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015*. KSH NKI, Budapest, 135–151.
- Hajnal, John 1965: European marriage patterns in perspective. In: Glass, V. D. – Eversley, E. C. D. (eds): *Population in History*. Edward Arnold, London, 101–143. <https://doi.org/10.4324/9781315127019-7>

- Henry, Louis – Blum, Alain 1988: *Technique d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében*. Osiris, Budapest.
- Kapitány Balázs (szerk.) 2015: *Demográfiai fogalomtár*. KSH NKI, Budapest.
- Kertzer, David I. 1995: Toward a Historical Demography of Aging. In: Kertzer, David I. – Laslett, Peter (eds): *Aging in the Past: Demography, Society, and Old Age*. University of California Press, Berkeley, 363–383. <https://doi.org/10.2307/jj.15280394.17>
- Koloh Gábor 2021: *Szántani lehet, de vetni nem muszáj... Az ormánsági egyházés története, 1790–1941*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Laslett, Peter 1977: The History of Aging and the Aged. In: Laslett, Peter: *Family Life and illicit Love in Earlier Generations*. Cambridge University Press, Cambridge, 174–213. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511522659.006>
- Laslett, Peter 1988: Family, Kinship and Collectivity as Sytems of Support in Preindustrial Europe: A Consideration of „the Nuclear Hardship Hypothesis”. *Continuity and Change* (3.) 2. 153–175. <https://doi.org/10.1017/S026841600000093X>
- Laslett, Peter 1989: *A Fresh Map of Life: The Emergence of the Third Age*. Weidenfeld, London.
- Laslett, Peter 1995: Necessary Knowledge: Age and Aging in the Societies of the Past. In: Kertzer, David I. – Laslett, Peter (eds): *Aging in the Past: Demography, Society, and Old Age*. University of California Press, Berkeley, 3–77. <https://doi.org/10.2307/jj.15280394.5>
- Livi Bacci, Massimo 2000: *The Population of Europe. A History*. Blackwell, Oxford.
- Monostori Judit – Gresits Gabriella 2018: Idősödés. In: Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2018*. KSH NKI, Budapest, 127–145.
- Őri Péter 2012: Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia* (55.) 4. 292–315.
- Őri, Péter 2023: Orphans and Stepchildren: The Impact of Parental Loss and Parental Remarriage on Children's First Marriages in Zsámbék in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. In: Erdélyi Gabriella – Szabó András Péter (eds): *Remarriage and Stepfamilies in East Central Europe, 1600–1900*. Routledge, London – New York, 142–168. <https://doi.org/10.4324/9781003299967-6>
- Őri, Péter – Pakot, Levente 2014: *Residence Patterns in Nineteenth-century Hungary: Evidence from the Hungarian Mosaic Sample*. (Working Papers on Population, Family and Welfare 20.) Hungarian Demographic Research Institute, Budapest.
- Őri Péter – Pakot Levente 2016: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. A Mosaic-adatbázis elemzésének első eredményei. *Korall* 65. 164–192.
- Pakot Levente 2009: Megőrzégyülés és újraházasodás székelýföldi rurális közösségekben, 1840–1930. *Demográfia* (52.) 1. 55–88.
- Pakot, Levente – Őri, Péter 2012: Marriage Systems and Remarriage in 19th Century Hungary: A Comparative Study. *History of the Family* (17.) 2. 105–124. <https://doi.org/10.1080/1081602X.2012.662016>

- Sabeau, David Warren 1990: *Property, Production, and Family in Neckerhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511572579>
- Sanderson, Warren C. – Scherbov, Sergei 2013: The Characteristics Approach to the Measurement of Population Aging. *Population and Development Review* (39.) 4. 673–685. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2013.00633.x>
- Szołtysek, Mikolaj – Gruber, Sigfried 2016: MOSAIC: Recovering Surviving Census Records and Reconstructing the Familial History of Europe. *History of the Family* (21.) 1. 38–60. <https://doi.org/10.1080/1081602X.2015.1006655>
- Tárkány Szűcs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Gondolat, Budapest.
- Troyanski, David G. 1998: Vieillesse et vieillissement: les reflets culturels. In: Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques. (dir.): *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 167–176.
- Tsuya, Noriko O. – Nystedt, Paul 2004: Old-age Mortality. In: Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, Z. James et al.: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA – London, 399–429. <https://doi.org/10.7551/mitpress/4227.003.0020>
- Weeks, John R. 2008: *Population. An Introduction to Concepts and Issues*. 10th ed. Thomson Wadsworth, Belmont, CA.

Ugrai János

„Harminc esztendeig szolgáltam, semmim sincs”

*Gondoskodás az idős papokról a 19. század első felében
a Tiszáninneni Református Egyházkerületben**

Az „emberek magoknak szeretői, fősvények, háládatlanok, szeretet nélkül valók”. E lesújtó antropológiai következtetést Liskai Bónis György kiszolgált református lelkész fogalmazta meg 1788-ban. Az Erdőhorvátiban kelt könyörgő levélből megtudjuk, hogy az akkor 83 éves pap nyolc év alatt élte fel minden tartalékát, s immár koldusként is bezárultak előtte a reménység kapui: azok sem segítettek rajta, akik maguk nem szenvedtek szükségét.¹ Minden jel arra mutat, hogy Liskai Bónis jó papja volt az erdőhorvátiaknak: 1748-tól több, mint harminc éven át vezette a gyülekezetet – mai tudásunk szerint ilyen hosszan a reformációtól Trianonig terjedő időszakban senki más nem maradt meg a Tolcsva-patak völgyébe szorított kicsiny zempléni faluban.² Azt egyelőre nem tudjuk, hogy a Liskai által említett további 10–11 évnyi szolgálati időt hol töltötte. (A saját leírásából csak az derül ki, hogy az is valami csekély jövedelmű hely lehetett.) Mindenesetre annyi bizonyosan kivüláglik e néhány információból is, hogy egy hűséges, stabil, a nehézségek elől nem elmenekülő, ugyanakkor gyenge lábakon álló gyülekezetben dolgozó református lelképásztor a türelmi rendelet idején nem számolhatott nagy biztonsággal, sem azzal, hogy jövedelméből kellő vagyont tud felhalmozni nyugalmas napjaira, sem azzal, hogy ezeket a nyugalmas napokat akár a helyi közösség, akár az egyházmegyei vagy egyházkerületi szintű intézményrendszer biztosítja majd számára.

A következőkben több példával igazoljuk, hogy Liskai Bónis György esete nem volt kivételes, sokkal inkább belesimult egy mintázatba. A példák azt fogják alátámasztani, hogy a 18–19. század fordulójának vagy a 19. század első felének vidéki Magyarországon hiába volt a vallás, a felekezet a legfőbb identitásalkotó tényező, s ennek megfelelően a lelkész a lokális élet meghatározó, köztisztületnek örvendő vezetője, ennek ellenére helyenként egészen meghökkentő volt a kiszolgáltatottságuk.

* A tanulmány elkészítését az alábbi két projekt támogatta: NKFI FK 132451 (A professzionizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban – kutatásvezető: Keller Márkus); NKFI K-145896 (A magára hagyottság és a megküzdés jegyében. Művelődés- és társadalomtörténeti mélyfúrások a protestáns kultúrrégiók összehasonlító történeti elemzéséhez – kutatásvezető: Hegyi Ádám).

¹ TREKL A. XXIII. 8295.

² Ugrai 2017: G20.

Tanulmányunk középpontjában annak vizsgálata áll, miként próbált ezen változtatni az intézményesülés új, intenzív szakaszába lépő egyház – értve ezalatt az egyházmegyei és az egyházkerületi vezetést. Milyen szempontok alakították a lelkészi hivatásrend rögzülésében fontos szerepet játszó idős- és beteggondoskodás ügyét? Mik voltak a korlátai egy átfogó nyugdíjrendszer kialakításának? Ezekre a kérdésekre az északkelet-magyarországi, tiszáninneni egyházkerületet lefedő térségre vonatkozóan keressük a válaszokat.

A NYOMORGÁS VÁLTOZATAI

Se szeri, se száma a Liszikai Bóniséhoz hasonló sorsoknak. A makranci (Abaúj vármegye) prédikátor, Kapitány András 1798-ban, 41 évnyi szolgálat után, szeme világát veszítve jelezte, hogy semmije sincs: két gyenge lovát tolvajok kötötték el, kevéske félretett pénzét pedig szemei hiábavaló gyógyítására pazarolta.³ A 78 éves Fodor István mindennapjait köszvény, fulladozás és szívfájás tette tönkre. Ő 43 évig szolgált „keservesen sok háborúságok között” egyetlen gyülekezetben, azonban a meszesiek (Borsod vármegye) „én rólam elfelejtkeztek, mint egy holt emberről”. A templomot is építő, gyülekezetét saját elmondása szerint szívós munkával felvirágoztató Fodort nemcsak kitették Meszesről, de még 40–50 köből gabonával is adósai maradtak. Az abaúji városcában, Szikszón húzta meg magát, ahol legalább a helyi tiszteletes, Garas István megkönyörült rajta. Kérvénye végén leírta, hogy már kétszer is részesült segélyben, de döbbenten hallotta az egyházkerületi főjegyzőtől, hogy ezúttal nincs a támogatottak listáján.⁴

Tipikus panasznak tekinthető, hogy az illető lelkész egy élet munkáját maga mögött hagyva sem rendelkezett semmivel, és a végromlás fenyegette. A legreménytelenebb helyeken töltött harminc éves szolgálati múlttal támasztotta alá Göde István is, hogy öregségére miért nem tudott egyetlen krajcárt sem félretenni, s miért szorul ő és családja is segélyre.⁵ Gál Pap Józsefnek 43 év szolgálat és az azt követő három év tétlenség után azzal kellett szembesülnie, hogy semmije sincs.⁶ Simándi Kállay Gábor 36 évi hű szolgálat után szüntelenül könnyező szemei és gyenge lábai miatt vált további munkára alkalmatlanná – neki se volt semmi félretett pénze, vagyona.⁷ Éhezett és koldulásból tartotta fenn magát a 80 éves Sárádi István, aki 50 évi lelkészi múlttal rendelkezett. A kizárólag kicsiny és így szegény abaúji gyülekezetekben (Abaújdevecser, Cselej, Csobád, Hernádcsány, Pamlény, Péder, Petőszinye, Nagyszalánc) működő Sárádi 1794-ben nehezen beszélt, ezért szolgálatra már kevésbé volt alkalmas.⁸ Emiatt egyházi engedélyt

³ TREKL A. XXVII. 10.074.

⁴ TREKL A. XXVIII. 10.501.

⁵ TREKL A. XXXVII. 14.585.

⁶ TREKL A. XXXII. 12.077.

⁷ TREKL A. XXI. 7580.

⁸ Utolsó szolgálata Nagyszaláncon 1792-ben ért véget. Ugrai 2017: A42.

kért a házról-házra járásra, és negyedik fia sárospataki tanulmányaihoz is segítséget igényelt.⁹

Tévedünk, ha azt hisszük, hogy csak a gyenge, sérülékeny gyülekezetekben ragadt lelkipásztorok juthattak koldusbotra a 18. század végén. Az egyházkerület szellemi központjában, Sárospatakon töltött szolgálati idő sem jelentett garanciát a legvégső ínségre jutással szemben. Ráadásul az egymást gyorsan követő két esetben nehéz a helyiek érzéketlenségére vonatkozó gyanútól szabadulnunk. Csízi János 33 évig volt pap Patakon, sőt egy ideig zempléni esperes is, de mindez nem mentette meg őt a nyomorúságtól.¹⁰ Az esperesi hivatalról 1790-ben lemondott Csízi már az 1780-as évek végétől folyton súlyos állapotáról számolt be feletteseinek. A helyzete nem javult, csak romlott: 1791 decemberében kelt levele szerint nemhogy nem segít neki senki, de fél éve már élő embert se látott. Hiába termett előző évben egy kis borocskája, nem volt ára, ezért elvesztegette olcsón. „Már most olyan állapotban vagyunk, hogy sem kenyérnek valónk nincsen, sem szalonnánk, sem fánk, mivel egy fillérünk sincsen, nem vehetünk.” A hideg házban, ágyban fekvé várt, hogy valaki megszánja.¹¹

Igencsak sajátosan reagáltak a sárospataki gyülekezeti tagok néhány évvel később Toót (vagy Tóth) János hasonló helyzetében is. Ő régi nyavalyáinak (fejfájás, szédülés) kiújulása miatt vált munkaképtelenné. A naponként egyre gyengébb és szélütéstől tartó lelkész állapotát összefüggésbe hozták régi sérelmükkel: azzal, hogy a sárospataki prédikátori és az egyik helyi kollégiumi professzori tisztség össze van kötve. Mivel Toót e két hivatalba rokkant bele, „mellyekben a mindeneknek tetszeni kívánó igyekezet mellett gyenge elméjét megerőltette”, a patakiak a problémamegoldás fő csapásirányát a két feladat elkülönítésében látták.¹² Toót személyes helyzetével érdemben nem is foglalkoztak, az a kollégiumi tisztsége alapján az egyházkerületre hárult.

Az eddig megidézett példáink közös nevezője az volt, hogy a súlyos helyzetbe került lelkészek kivétel nélkül a türelmi rendelet utáni szűk két évtizedben lehetetlenültek el. Ez egyben azt is jelenti, hogy pályájuk zömét olyan, a protestáns papok számára rendezetlen körülmények között futották be, amikor az is nagy vívmány volt, hogy egyáltalán megmaradtak a gyülekezetek, így az elesett egyházi tisztviselőkről való gondoskodás már messze meghaladta az önfenntartó közösségek erejét. Bár ez az összefüggés igaz és érvényes, egyfelől árnyalja az, hogy az egyházkerületi közfigyelem homlokterében, Sárospatakon is előfordult papi ellehetetlenülés, ami akár az esperesre is kiterjedt, másfelől, hogy a drámai elszegényedés jeleire a későbbi évtizedekben is könnyű rábukkanni. Alig-alig választhatunk ki két-három egymást követő esztendő úgy, hogy ne botoljunk az egyházkerületi iratokban egyszerre akár több, hasonlóan súlyos esetben.

⁹ TREKL A. XXV. 9156; A. XXVI. 9640; A. XXVII. 10.009.

¹⁰ TREKL A. XVIII. 6768; A. XXIII. 8340-8341; A. XXIII. 8383.

¹¹ TREKL A. XXIV. 8916.

¹² TREKL A. XXXII. 12.451-453.

Az 1840-es évek fordulóján például Gilányi János folyamodott visszatérően a feletteseihez. A még 60. évét sem taposó Gilányi fiatal kora óta makacs betegséggel küzdött: aranyere többször kiszakadt, ami miatt idővel szinte mozgásképtelenné vált. Öt évi kápláni és 15 évi lelkészi működése után munkanélküli lett, és éveken át „sínylődött”. A felfolyamodás írásakor két testvére is özvegységre jutott, úgyhogy elveszítette utolsó jötevőit is. Az egyházmegyei segélypénztárból már háromszor kapott pénzt, amikor 1839-ben ismét ezért esdekelt előjáróihoz. Egy év múlva állapota romlásáról volt kénytelen beszámolni: súlyos torokbetegsége miatt már nyelni sem bírta, állandó fulladásrohamok kínozták. Most már nemcsak a szokásos segílyt kérte, hanem annak a gyors folyósítását – tehát valamiféle előleget – is, mivel minden tartalmát felélte.¹³

Ugyanebben az évben Fodor Mihály is hasonló kérvényt fogalmazott meg. A deregnyői (Zemplén vármegye) keltezésű folyamodványban éhhalál-közelről tudósított, noha „sem részegségben, sem tisztátalan életben, sem káromkodásba nem találtattam, s találtatom, mint akik most is folytatják megszozott gonoszságokat, kenyeret esznek, én pedig éhel halálra jutottam”.¹⁴ Ő 1803-ban foglalta el első hivatalát, így 1840-ben 65–70 éves lehetett.¹⁵ Ennek ellenére nem segílyt kért feletteseitől, hanem állást, aminek jövedelmével kikerülhetett volna szorult helyzetéből.

Simon István nyugalmazott pap Otrókócsról (Gömör vármegye) 1841 szeptemberében jelentkezett kérésével: szemei meggyengülése miatt kellett három évvel korábban lemondania a papságról. Neki lehetett valami félretett pénze, hisz még házépítésbe is befogott, ami azonban felemésztette a tartalékait. Az erre felvett 200 váltócédula forintos kölcsönt sem tudta visszafizetni. Úgy ítélte meg, hogy 73 évesen még tudna papságot vállalni, „ha az ősz haj a mostani világ előtt becsstelen nem volna” – így villantva fel a generációs idegenkedés eddig még nem említett, de szintén gyakran előforduló szempontját.¹⁶

Nem meglepő, hogy a lelkipásztoroknál eleve sokkal gyengébben javalmazott, s állásukat, alkalmazásukat tekintve is lényegesen bizonytalanabb helyzetben lévő tanítók hasonlóan válságos élethelyzetekbe kerültek idős korukra. Jóllehet a forrásokban nem tűnik sokkal gyakoribbnak az idős tanítók ellehetetlenülése, okkal gyanítjuk, hogy körükben kimagasló lehetett a látencia aránya. A tanítók a korabeli református egyházi és oktatási szisztéma szerint a lelkész beosztottjai voltak, s ily módon erősen függtek személyükben is a paptól. Fizetésüket is a papi jövedelmekhez szabták: általában a papi összjövedelem kb. harmadához juthattak hozzá.¹⁷ Ahol a lelkipásztorok ilyen könnyen kerülhettek nyo-

¹³ TREKL B. LXII. 27.631; B. LXIII. 28.191.

¹⁴ TREKL B. LXIII. 28.243.

¹⁵ Ugrai 2017: G34.

¹⁶ TREKL B. LXIV. 28.699.

¹⁷ Az egyházkerületi tanítók igen változatos jövedelmi viszonyai leginkább ennek a forráskiadványnak a segítségével térképezhetők fel: Dienes (szerk.) 2001. Az egymáshoz viszonyított tanítói és a lelkészi fizetések pontosabb meghatározása módszertanilag nehéz feladat a rengeteg

morúságos életkörülmények közé, ott az egyébként kifejezetten hozzájuk kötött és deklaráltan sokkal szerényebben díjazott tanítók még hamarabb sodródhattak a reménytelenség szélére. Ezt a mechanizmust némileg ellensúlyozta a tanítói kar jelentősen nagyobb fluktuációja: a tanítók nehezebben ragadtak meg a pályájukon, s gyakrabban hagyták azt el, mint a papok. Ebből következett, hogy szám szerint kevesebb volt az idős tanító.

Korábban részletesen ismertettük azt a jelenséget, hogy térségünkben a 19. század első harmadában először épp a legszegényebb eklézsiákban állandósult a tanítók személye: a legkisebb jövedelmű abaúji és a félreeső zempléni falvak kisiskolaiban tanítottak legelőször „hivatásos” tanítók.¹⁸ (Ezek az iskolamesterek nem voltak képzettek. „Hivatásos” jellegüket sokszor mindössze a megbízás végtelensége biztosította. Életkörülményeiket, szakmai emelkedési lehetőségeiket tekintve pedig erősen eltúlzott a fogalom használata.) Ők betegség vagy elerőtlenedés esetén idős korban egészen bizonyosan ugyanúgy sodródtak a szakadék szélére, mint a fent említett esetek lelkész szereplői.¹⁹

A nyomorúság által fenyegetetteknek volt azonban még egy nagy halmaza: a papok, tanítók özvegyei (és árvái). Őket még akkor is elérte a kiszolgáltatottság állapota, ha az érintett egyházi szolgálattevő pályája során mindvégig közepes jövedelmű gyülekezetekben működött. Mivel a lelkész szállását a gyülekezet biztosította, halála után egy évvel az özvegynek ki kellett onnan költöznie. Ez – társulva a gyülekezet esetleg függőben lévő természetbeni juttatásai körül kialakuló vitákkal, valamint a lelkészi háztáji gazdaság feladásának kényszerével – olyan rendkívüli kiadást jelentett, ami még egy korábban tisztesebb egzisztenciájú családot is végveszélybe sodorhatott.²⁰

Az özvegyekre vonatkozó kegyelemév ugyanakkor egy meglehetősen korai, tudatos és következetesen alkalmazott gondoskodási forma volt az egyházak belső életében. Valójában az özvegyek voltak azok, akik köré ennek a türelmi időnek az intézményesítésével elsőként szőtt az egyház valamiféle intézményi szociális hálót. Az elhalt papok családjáról való gondoskodás szilárd valláserkölcsi alapon nyugodott. A papok házasodását engedélyező protestánsok a lelkészné és családja erkölcsös életével szemben is igényeket támasztottak, e jogos elvárásokért cserébe viszont bizonyos egzisztenciális minimum biztosításával tartoztak. Másként fogalmazva: ha komolyan gondolták, hogy a papné a lelképásztor esetleges halála után ne menjen megbotránkoztató gyorsasággal újra férjhez, vagy az árván

változó – időbeni és térbeni különbségek, természetbeni jövedelmek, az ígért és a valóban teljesített juttatások eltérései – miatt.

¹⁸ Ugrai 2010: 99–111.

¹⁹ Néhány példa erre: Apostol János (1814): TREKL A. XXXVII. 14.926. A 33 évig tanítóként szolgáló, 2 éve hivatal nélkül nyomorgó Kerekes András (1824): TREKL A. XLVII. 19.978.

²⁰ Néhány példa erre: Özv. Nagy Istvánné folyamodványa a kegyelemév megduplázására és félárván maradt gyermekének kollégiumi ösztöndíjára (1808): TREKL A. XXIX. 10.868. A 15 éve özvegy, de még csak hét alkalommal segélyezett özv. Nyilas Lászlóné kérvénye (1815): TREKL A. XXXVIII. 15.471.) Séllei Sámuel tanító özvegyének folyamodványa (1850): TREKL B. LXXI. 32.483.

maradt lelkészgyerekek ne járják kéregetve a falu házait, gondoskodniuk kellett a legnehezebb első időkben a hátramaradt családról.²¹

A következő fejezetben az egyházi tisztviselők segélyezéséről szólva pontos képet alkothatunk arról, hogy a súlyos ínségbe sodródott s akár csak néhány forintnyi alamizsnára is rászoruló körében milyen nagy volt a tanítók és a lelkész-özvegyek aránya.

EGY ELHÚZÓDÓ VITA GENERÁCIÓS TANULSÁGAI

Bár tanulmányunk az idős lelkészek helyzetére összpontosít, mindenképpen szükséges felvázolni egy, a Tiszáninnen Református Egyházkerületben csaknem az egész reformkorban bonyolódó, sok-sok szereplőt megszólalásra ösztönző vitát. Ennek a kulcskérdése az volt, hogy szabad-e megengedni azt, hogy a segédlelkész (káplán) a papi állás megüresedésekor helyben léphessen előre, vagyis lehet-e a káplán közvetlen utóda a korábbi felettesének. Az egyházkerület ennek az eshetőségnek a tiltásáról rendelkezett, s az egész korszakban következetesen ragaszkodott is hozzá, ami számtalan helyi konfliktust, jogosnak tűnő sérelmet eredményezett. A tiltás hátterében fontos generációs megfontolások álltak.

Segédlelkészt jellemzően az a pap fogadott saját költségen, aki valamilyen okból nem tudta vállalni a teljes szolgálattal járó terheket. Ez az ok jobbára a pap rossz egészségi állapota és/vagy idős kora volt.²² A káplán kiválasztásában döntő szava volt magának az alkalmazást bonyolító lelkésznek. Az ő távozása, visszavonulása vagy halála után pedig az addigi segédlelkész helyben marasztalásáról elvileg a gyülekezet dönthetett volna. Ha elégedettek voltak a személyével, akkor marasztalhatták volna, ha pedig nem, akkor új jelöltet választhattak volna maguknak. Kézenfekvőnek tűnik az a több panaszos eklészia által is felhozott érv, miszerint a kápláni esztendő alatt egy rátermett pályakezdővel olyan bizalmi kapcsolat épülhetett ki, amelyet nem kívántak a hívek egy ismeretlenre, egy bizonytalan kimenetelű új kapcsolatra felcserélni. Emellett az sem mellékes, hogy egy elhúzódó, akár öt-nyolc esztendőn át tartó kápláni időszakban a segédlelkész félfizetésért szolgált, sokszor az idősödő lelkésztől évről-évre egyre több terhet átvéve. Az is méltányos szempontnak tűnik tehát, hogy a prédikátor halála után legalább az előzetesen megígért alkalmazás biztosításával, s így a munkanélküli-

²¹ Ennek a reformáció koráig visszanyúló hagyománya volt Németországban, ezt honosították meg a magyar protestánsok is. A hazai adaptáció lehetőségében minden bizonnyal nagy szerepe volt a külföldöt járó peregrinusoknak. Hegyi 2023b: 167–168. Az egyházi intézményes gondoskodás fontos mintát szolgáltatott az állami jóléti szolgáltatások megszervezéséhez: Barmeyer 2002: 89–90.

²² Kovács 1878: 388–389. Ismerünk kivételt: Harsányi Mihály cigándi (Zemplén vámegeye) lelkész 1815-ben arról panaszkodott, hogy öt megkerülve, néhány heti betegség ürügyén káplánt ültetett a nyakára az eklészia oly módon, hogy a segédlelkész fizetését sem határozhatta meg, sőt egy fedél alá is kényszerítették őket a gyülekezeti elöljárók. TREKL A. XXXVIII. 15.426. Nem mellékes, hogy Harsányi ekkor lassan már 40 éve volt Cigánd lelkésze. Ugrai 2017: G14.

ség veszélyének az elkerülésével segíthettek az illetőn.²³ Kevésbé magasztos, de visszatérő megfontolás volt továbbá az egyházközségek részéről, az, hogy a helyben lévő káplán megmarasztása esetén mentesültek a pap költöztetésének költséges terhéől.²⁴

Ezek az érvek egy alapvetően békés, csendes, a felek kölcsönös jóhiszeműségén és érdekegyezségén alapuló kapcsolatot feltételeztek. Az elhalt lelkész helyébe lépő káplán tiltása azonban olyan erkölcsi és fegyelmezési aggályokból fakadt, amelyek nagy része közvetlenül és szorosan összefüggött a nemzedéki különbségekkel. A több helyen is előforduló gondolatmenetet a legtisztábban az Abaúji Egyházmegye előjárói fejtették ki 1826-ban. Az abaúji tractus vezetői a káplán helybeli emelkedését tiltó határozat mellett foglaltak állást, mégpedig azért, mert szerintük jogos a félelem, hogy a kezdetben szerény és alázatos fiatal emberek hamar az eklésia hangadóinak bűvkörébe kerülnek. A közös kártyázások, vadászatok, estébe nyúló társalgások során akaratlanul is részesei lesznek az idős papot gúnyoló, hibáit felnagyító vagy kiszínező beszélgetéseknek. És mindez nem áll meg a rosszízű tréfák szintjén, hanem idővel pusztá kenyérharccá változik: a káplán immár szítja az elégedetlenséget, ezzel pedig siettetni a sokat szolgált pap gyengülését, ellehetetlenülését. Végso soron szinte elkerülhetetlen, hogy a káplán idővel ne saját prédájaként tekintsen a teljes lelkési állásra.²⁵

Bár a fenti okfejtést teljesen egyértelműen igazoló konfliktust nem találtunk a forrásokban, a jelenség minden bizonnyal – még ha talán némileg finomabb formában is – széles körben ismert lehetett. Erre utal, hogy másfél évtized múlva, 1840-ben egy igen tekintélyes, esperesekből és egyházmegyei világi gondnokokból álló egyházkerületi *deputatio* ugyanilyen természetességgel sorolta fel az említett érveket a káplán helybeli felemelkedése ellen.²⁶

A káplán helyi előlépését akadályozó szabály másik oka a papi dinasztikus törekvések korlátozása volt. El akarták kerülni, hogy az idősödő lelkész káplánként maga mellé vegye a fiát, majd a javára visszavonulva a család generációkon át családi kezelésben tarthassa a papi állást. Ez a képlet többször is érvényesülhetett volna az egyházkerületi tiltás nélkül, miként általában is összetett problémát okozott az egyházon belüli nepotizmus jelensége.²⁷

Végül pedig felmerült az a kifogás is, miszerint káplánt eleve csak olyan lelkész tudott fogadni, aki megosztásra alkalmas jövedelemmel rendelkezett. Azaz csak a nagyobb gyülekezetekben állt rendelkezésre ez az érintett által önként vállalt és finanszírozott, de azért mégiscsak humanus gondoskodási forma. Ha az idős lelkész halála esetén a káplánt marasztalni lehetett volna, akkor kevés

²³ Például: Zsujta (Abaúj vármegye) esete 1817-ben: TREKL A. XL. 16.320., B. LXX. 31.614.

²⁴ Az új pap megválasztásával és a fizetése körüli egyezséggel kapcsolatban visszatérő elem, hogy a gyülekezet a pap beköltöztetésének költségein próbált takarékoskodni.

²⁵ TREKL B. LV. 23.726.

²⁶ TREKL B. LXIII. 28.242.

²⁷ Csepregi 2019; Szász 2021. A Pfarrhaus-jelenség a német szakirodalomban bőségesen tárgyalta probléma, lásd például: Franz 1957; Greiffenhagen (Hg.) 1984; Wahl 1997.

tapasztalattal rendelkező pályakezdők kerültek volna ezekbe a jobb állásokba, míg a gyengébb eklézsiákban élő idősebb papok előtt bezárultak volna az emelkedéshez vezető kapuk.

A DEFICIENSI CASSA

A 18. század végére a hely és mindenféle jövedelem nélkül nyomorgó lelkészek, tanítók és özvegyeik helyzete tarthatatlanná vált, s koncentrált megoldást tett szükségessé. Bár az 1770–1780-as évekből is ismertek bizonyos erőfeszítések a megszorultak megsegítésére, a segélyezés akkor még teljesen esetleges volt. A tiszáninneri egyházkerület szuperintendense, Csáji Márton az 1770-es években már élére állt egy helyi kezdeményezésnek, ám az ún. miskolci gyámoda a nyomorgó lelkészek, tanítók és özvegyeik számára végül nem állt fel.²⁸ A következő évtizedekben az időnként folyósított ad hoc támogatások elnevezése körül is bizonytalanságok voltak érzékelhetők: a forrásokban találkozhatunk többek között a *segedelem*, *beneficium*, *deficiens*, illetve a *pauperum cassa* kifejezésekkel is.²⁹

Az egyházkerületben az 1790-es évektől követhetők nyomon többé-kevésbé folyamatosan a végül *deficiens cassának* elnevezett pénzügyi keret támogatásai.³⁰ Az első években inkább a pénzügyi alap megteremtésére vonatkozó, gyakran elkeseredett vitákba torkolló nyomaira bukkanhatunk. Mivel a Tiszáninneri Református Egyházkerület későn, 1733-ban alakult meg, s az intézményesülés igazán intenzív fázisa csak a türelmi rendelet után kezdődött meg, továbbra is az egyházmegyéek szintjén folyt a koordináció.³¹ Ráadásul épp az 1790-es években az egyházkerület megszerveződése, az egyházmegyei hatáskörök központosítása különböző személyes és egészségi okokból válságos időket élt át, amely aztán Vay József 1796. évi főgondnoki és Őri Fülep Gábor 1797. évi püspöki megválasztásával zárul le.³² Ezután az egyházkerület intézményesülésében kifejezetten gyors előrelépések következtek, s ezek egyike volt az idős tisztviselőkről való gondoskodás állandósítása. Mindez időben egybeesett más református térségek (pl. békési, barsi, debreceni, dési, tatai egyházmegye) hasonló kezdeményezéseivel – tehát

²⁸ Galuska 1992: 19–22.

²⁹ Tettem kísérletet arra, hogy a segélynyújtás jegyzékeit valahogyan összesítsem, de ezek a kísérletek a források rendszertelensége és a segélyezés jogi alapjának bizonytalanságai, összességében a nagyfokú esetlegességek miatt nem jártak sikerrel. Lényegében vis maior típusú támogatásokról van szó, amelyeket időnként bajba jutott (pl. tűzvész vagy áradás által sújtott) eklézsiák is kaphattak.

³⁰ A TREKL B. 138–139. jelzetű egybefűzött kéziratos kötetben az 1767–1790 közötti, a B. 150–152. jelzetű kötetekben az 1790–1809 közötti deficiens gyűjtések anyagai találhatók meg. Az egyházmegyéenkénti szisztematikus kimutatások 1798-ban kezdődnek, az 1798. évi iratok: TREKL B. 28. 413–414, 216–220. Közvetlenül a századforduló táján születtek olyan intézkedések, amelyek a gyűjtések esetleges összesítésének gyakorlatát kívánták felváltani kifejezetten rendszeres megoldásokkal: TREKL A. XXVIII. 10.487; B-28. 468–470/52.

³¹ Dienes 1999.

³² Ugrai 2015.

a *deficienssi cassa* felállítása bizonyos mértékben függetleníthető a tiszáninneri kerület sajátosságaitól.³³

Az egyházmegyénként szervezett *deficienssi cassák* adományokból, valamint lelkészek és hívek körében folytatott gyűjtésből álltak össze. A gyülekezeti elköteleződés erősítésére a lelkészeknek tízévenként kimutatást kellett készíteniük az adott eklézsziában erre a célra befolyt összegekről. Emellett minden évben *tractualis*, azaz egyházmegyei szintű kimutatás készült a bevételekről és a kiadásokról. Helyenként találkozni a gyülekezetek magukat mentető irataival, amelyekben megpróbálják magyarázni, hogy miért nem fizették be az „eklézsiai kvótát”.³⁴ Ez a „kvóta” valójában inkább hozzájárulási kötelezettségként értelmezhető, hiszen nem volt megszabva sem gyülekezetenként, sem pedig egy minimálisan befizetendő összeg formájában. Nagyon is változó volt, hogy mekkora összeg gyűlt össze egy-egy egyházmegyében. Különböző egyházmegyék különböző időmetszetekben készült kimutatásai alapján úgy tűnik, hogy az istentiszteleti gyűjtések mintegy 10–15%-a szolgálta a *deficienssi cassa* gyarapodását.³⁵

A *deficienssi cassa* további bevételi forrása volt azoknak az ideiglenes, általában három évi tanítóskodásra kiküldött pályakezdőknek a kötelező befizetése, akik előzetes elköteleződésük dacára a tanítói tisztség után nem mentek külföldi akadémiára továbbtanulni. Ezek a lelkésznek készülő, de valamilyen okból peregrinációra ki nem jutó fiatal emberek tanítói jövedelmük egyharmadát voltak kötelesek a szegények pénztárába befizetni. Az ebből származó jövedelem komoly tétel volt a szociális gondoskodás javára – viszont rengeteg perlekedéshez is vezetett. A leendő lelkészek ugyanis sokszor önhibájukon kívül nem tanulhattak külföldön, s gyakori – a különböző kérvényekben egybehangzóan olvasható – érvük volt, hogy a tanítói jövedelem vagy annak csekélyisége, vagy a sok-sok felhalmozott hátralék miatt nem is volt alkalmas a külföldi utazás finanszírozására. Az könnyen belátható, hogy minden ilyen jogos vagy annak vélt sérelem fokozta a generációk közötti feszültségeket a még fel sem szentelt lelkészjelöltek és a gondozásra szoruló idősök között.

A szegénypénztárak tőkeállományának harmadát egyébként kamatra kölcsönadták, illetve további előre meghatározott összeget tartalékba helyeztek. A maradvékot, valamint a kamatbevételeket utalták ki segélyként. A segélyezettek listáját az egyházmegyék vezetői, azaz az esperesek ajánlása alapján állították össze.

A *deficienssi cassa* még csak kezdetleges módon kapcsolódott össze az öngondoskodás logikájával. Elvileg minden lelkésznek kellett volna fizetnie a pénztárba,

³³ Pályi 2013a: 198–199; Hegyi 2023a: 322–324. A felsorolt kezdeményezések egy része a tiszáninneri *deficienssi cassával* ellentétben csak átmenetileg bizonyult sikeresnek. A békési Özvegy- és Árvatár például 1790 és 1815 között működött – állandó pénzügyi nehézségek közepette.

³⁴ Például: Az alsó-borsodi egyházmegye Hejőszalonta és Szederkény egyházközségeket faggatta a befizetés elmaradásáról 1804-ben: TREKL A. XXX. 11.611–11.612.

³⁵ Szemléltetésül egy 1804. évi adat Felső-Borsodból: a hívek templomi célzott (tehát *publicatio* révén beszedett) adakozásának kb. a 10%-a illetve a *deficienssi cassát*, 20%-a a sárospataki kolégiumot, 40%-a a protestánsok érdekvédelmét ellátó bécsi ágens működését. A fennmaradó összegek egyéb, eseti célokra gyűltek össze. TREKL A. XXXI. 12.040.

de ez gyakran elmaradt, és az elmaradás nem járt semmilyen retorzióval. Ráadásul a pénztár jótéteményeiből a befizetők az ígéretek szintjén sem részesültek automatikusan öreg napjaikban, mivel abból kifejezetten a rászorulóknak folyósítottak kisebb összegeket.³⁶

A *deficienssi cassa* már stabil, intézményesült időszakából egy tetszőleges évet, az 1827. esztendő-t választottuk ki.³⁷ Ebben az évben egyházmegyéenként 56–191 rajnai forint (RFt) közötti összegeket oszthattak szét. A legkevesebben, mindössze öten a Felső-Borsodi Egyházmegyében kaptak valami kis segílyt: egy-egy fő 20, 10 és 8 RFt-ot, ketten pedig 9 RFt-ot. A legtöbb pénzt az Alsó-Borsodi Egyházmegyében folyósították, itt 16 fő kapott 7 és 30 RFt közötti összegeket. A 127 RFt-nyi kiadható segílyt a Felső-Zempléni és az Ungi Egyházmegyében más stratégia szerint osztották szét: itt 22-en kaptak pénzt – ám egy kivételtől eltekintve mindenki csupán 3–6 RFt-ot kapott. Az egyetlen kivétel 30 forintos támogatásban részesült.

Összességében hasonló nagyságrendű segílyek és ezek hasonló nagyságú különbségei voltak jellemzők más esztendőkben is. Ezek általában alacsony, sokszor már-már jelképes összegnek tekinthetők, amelyek tényleg csak átmeneti segítséget jelenthettek a kedvezményezettek számára.

1827-ben egyébként az Abaúji Egyházmegyében a 22 segílyezett közül 1–1 volt idős, beteg lelkész és tanító; Alsó-Zemplénben a 20 támogatott közül 4 volt tanító; Alsó-Borsodban a 16 segílyezett közül 2 volt lelkész; az 5 felső-borsodi deficienss közül 3 tanító és 1 *praeorans* (előkönyörgő) volt; a 22 felső-zempléni és ungi támogatott közül 1–1 tanító és lelkész volt. A többi támogatott mind lelkész vagy tanító özvegye volt – ahogyan mind a 19 gömöri deficienss is özvegyasszony volt. Így a deficienssek 86,5%-a elhalt tanítók és papok felesége volt. Ez egy tanulságos megoszlás, hiszen nem sok nyomát leljük a listán a fentebb példákkal illusztrált, számtalan lelkészi elesettségéről szóló egyedi kérvénynek. Minden jel szerint az elhalt szolgálattevők családjai még sokkal nyomorúságosabb helyzetben éltek, mint az idős lelkészek, tanítók.

A NYUGDÍJKASSZA

Nem véletlen tehát, hogy már 1810-ben kezdeményezés született a térségben egy országos református nyugdíjintézet megszervezésére. Toót János sorsára emlékezve azt is tekinthetjük jelzésértékűnek, hogy a javaslatot épp a sárospataki teológiaprofesszori és a sárospataki lelkészi egyesített állást betöltő Lácza Szabó József fogalmazta meg. A reformátusok országos szervezettsége ugyanakkor általában annyira gyenge volt, hogy témától és ügytől függetlenül tulajdonképpen

³⁶ A *deficienssi cassa* problémájáról részletesebben: Ugrai 2017: 65–166.

³⁷ TREKL B. LI. 21.576. A *deficienssi cassa* adatait a 19. század első felére szisztematikusan kigyűjtöttem. Az összegek nagyságrendjében, illetve a támogatottak összetételében jelentős különbségek sem a most bemutatott mintaév előtt, sem utána nem mutatkoznak.

minden terv kudarcra volt ítélve.³⁸ Négy évnyi előkészület után 1842-ben állította fel a Tiszáninnen Református Egyházkerület a Papi, Özvegyi és Árvatárát, majd az adományokra nagy mértékben támaszkodó feltőkésítés esztendőit követően 1847-ben oszthatta ki először a kedvezményezettek számára az első összegeket. A közel tíz esztendő előkészületek a borsodi Vatta településen született – tehát a térségi református közösséghez tartozó – egykori sárospataki diák, Szemere Bertalan nevéhez kötődtek. Már az eredeti koncepciót is Szemere fogalmazta meg, majd a szervezést irányító választmányban is aktív szerepet vállalt. Munkája komoly visszhangra lelt, ami megalapozta országos népszerűségét a reformátusok körében.³⁹

A Papi, Özvegyi és Árvatár már a klasszikus nyugdíjkassza önségélyező logikáját követte. Szemere eredeti javaslata az volt, hogy az egyházkerület összes felszentelt papja és nagyobb iskolai (tehát gimnáziumi, kollégiumi) tanára aktív pályája elején egy egyszeri nagyobb (15 Rft-os) összeggel kötelezően lépjen be a nyugdíjbiztosítás rendszerébe, majd pedig lehetőségétől függően a három fizetési kategória egyikét választva évente fizessen bele 5, 10 vagy 15 forintot. Szemere eredetileg nem számolt a kisebb iskolai tanítók részvételével, mivel túlságosan rendezetlennek ítélte egzisztenciális viszonyaikat. A befizetett összeget a tervek szerint a nyugalomba vonulásakor az illető, halála esetén pedig özvegye vagy árvája visszakapta.

Szemere már az eredeti koncepcióban kitért számos részletkérdésre, de a következő években az egyházmegyék tüzetesen megvizsgálták a javaslatot, és további finomításokkal egészítették ki. Részint ez, részint pedig egyszerű anyagi konfliktusok voltak az okai annak, hogy az előkészületek elhúzódtak. A felső-borsodiak például jelentősen csökkentették volna a befizetési kategóriákat – 3, 6 és 9 forintos sávokat javasoltak –, s nem az első, hanem csak a második szolgálati évtől tették volna kötelezővé a tagságot. Más vélemények szerint eleve ki kellett volna terjeszteni a pénztári tagságot a káplánokra és a tanítókra, illetve a papi szolgálati hely változása során jelentős jövedelemtöbbletbe jutó – azaz magának gazdagabb eklézsiában helyet találó – pap első évi jövedelméből akartak többet levonni a kassza javára. Ugyanakkor természetesen olyan álláspont is kialakult – ezúttal történetesen az abaúji egyházmegyében –, amely a kötelező részvételt, s ezáltal a koncepció leglényegesebb magvát kérdőjelezte meg. Éles kérdésként merült fel továbbá, hogy mi legyen az egyházmegyei *deficiensi cassákkal*. Szemere ennek a beolvasztását indítványozta, míg az egyházmegyék többsége – végül sikeresen – a szétválasztás mellett érvelt.⁴⁰

Végül 1847-ben a mindenféle szervezési, könyvelési és pénzbegyűjtési nehézségek dacára egy 11 608 (rajnai) forintos alaptőkével rendelkező pénztár állt fel. Tíz évvel később ennek az összegnek már majdnem a háromszorosa, 28 ezer forint volt a tőkeállomány nagysága, tehát szépen gyarapodott a kassza

³⁸ Galuska 1992: 25–26.

³⁹ Pályi 2013b: 42–52.

⁴⁰ Pályi 2013b: 52–58.

a protestánsoknak különösen sok gondot okozó neoabszolutizmus idején is. A melléte meghagyott régi *deficiens cass*, amelyet a „szűkösök és erőtlennültek” számára tartottak fenn, az 1850-es években még jóval nagyobb, 41 500 RFt felett diszponált.⁴¹

A két kassza egymástól való elkülönülése három okból is nagy jelentőségű. Az önségélyező kassza felállítása végül nem járt azzal a káros következménnyel, hogy a több évtizede folyamatosan gyarapodó, az öngondoskodásból életkori okokból vagy jövedelmi viszonyaiból fakadóan kimaradó szegények pénzalap nélkül maradjanak. Nem volt mellékes, hogy a Papi, Özvegyi és Árvatár olyan, egyházkerületi szinten szerveződő, külön irányítást kapó központi pénztár volt, amely ügyeiben önállóságot élvezett. Ehhez képest a szegények támogatása nemcsak az erkölcsi kötelességek, hanem a pénzügyi mozgástér szintjén is megmaradt az aktorok egy másik körének, az egyházmegyei vezetőknek a kezében. Ez nagy jelentőséggel bírt azokban az évtizedekben, amikor még mindig dinamikusan változott az egyházkerületen belül a különböző egyházigazgatási szintek egymáshoz viszonyított jog- és hatásköre. Végül a nyugdíj- és a szociális kassza izolációja azért is bizonyult még hosszú ideig jó megoldásnak, mert a nyugdíjkassza a 19. század második felében többször is súlyos válságot élt át, így az erőforrások megosztása összességében védettebbé tette a gondoskodás többfunkciós rendszerét.

ÖSSZEGZÉS: AZ ÉRTELMEZÉS SZINTJEI

Nagyot változott a 19. század első felében az idős egyházi tisztviselőkről való gondoskodás a Tiszáninnen Református Egyházkerületben. A teljes ellehetetlenülés és gyakorta kínzó szükség állapotától meglehetősen gyorsan jutottak el az egyházi előjárók a viszonylag széles körű és stabil szociális támogatás intézményesüléséig – jóllehet nem sikerült teljesen felszámolni a szolgálattevők körében a nélkülözést. A folyamat sokrétű tanulságokkal szolgál.

Fontos hangsúlyozni egyfelől, hogy a teljeskörűen és kizárólag önfinanszírozásra berendezkedett protestáns gyülekezetek pénzügyileg igen ingatag lábakon álltak a korszak egészében. A tiszáninnen térségben az eklézsiák nagyobbik fele nem kínált olyan tisztes jövedelmet papjainak és különösen tanítóinak, ami mellett az egyéni takarékoskodás és célszerű gazdálkodás révén biztosan elkerülhetővé vált volna az időskori ellehetetlenülés. A veszély a tárgyalt korszak egészében fennállt – minél tovább élt egy lelkész, annál inkább. Korai halálakor pedig az özvegyasszony végszükségbe sodródására volt nagy esély, különösen, ha tanítandó árvák is maradtak. Az elszegényedés veszélyét növelte, hogy a gyülekezetek hagyományos, még a reformáció korából származó papküldési–papmarasztási jogát csak nehezen tudták az előjárók korlátok közé szorítani: a botrányokat okozó

⁴¹ TREKL B. LXX. 31.843–849, B. LXXX. 38.359.

lelkipásztorok mellett a nehezen mozgó, nehezen beszélő idősebb lelkészek voltak kitéve leginkább annak, hogy a gyülekezet többsége elforduljon tőlük.⁴²

A helyzetet bonyolította, hogy a türelmi rendelet után felbolydult a korabeli lelkészi „munkapiac”. Hektikusan alakult egyfelől a kollégiumi lelkészképzés kapacitása: az 1790–1800-as évtizedben hirtelen megduzzadó tanulói–hallgatói létszámok miatt még az 1830-as években is elhelyezkedési nehézségekkel szembesültek a lelkészek, s a telítődés a pályájukat kezdők mellett leginkább az idősebbek álláskeresését akadályozta. Utóbbiak alkalmazásától épp az időskori gondoskodás megoldatlanságai miatt óvakodtak a gyülekezetek. Másfelől a türelmi rendelet után a gyülekezetek száma – elsősorban a korábbi leányegyházak önállósodása révén – mintegy 20%-kal nőtt. A növekedés csak első pillantásra tűnik tekintélyesnek, nemcsak azért, mert az újonnan megnyílt papi és tanítói álláshelyek szűkös megélhetést kínáltak, hanem mert az önállósodás sokszor legyengítette azt az ekléziát is, amit a korábbi leányegyház elhagyott.⁴³ Az egyházi szolgálati helyek számszerű gyarapodása tehát elaprózódással járt, ami ugyancsak növelte a bizonytalan egzisztenciák számát.

A sok-sok reményvesztett esdeklés láttán az egyházi előjárók többféle megoldással igyekeztek gátját állni a papi lesüllyedésnek. A papválasztás fokozottabb ellenőrzése, a lelkészjelöltek pályára engedésének mind szigorúbb szabályozása, s ezek eredményeként az egyházmegyei szintű ún. *dislocationalis*, azaz helyosztó gyűlések rendszeresítése éppúgy a büntelen, ám ennek ellenére a gyülekezete által elbocsátással, s így munkanélküliséggel fenyegetett lelkipásztorokat védte, mint az, ahogyan a káplánok és az idős lelkészek közötti viszálykodást igyekeztek megelőzni. A 18–19. század fordulójától pedig immár megszakítás nélkül működött a szegények pénztára, amely utolsó szalmaszálnyi segítséget tudott nyújtani a leginkább bajba jutottaknak, elsősorban az elhalt lelkészek és tanítók özvegyeinek.

A gondoskodás intézményes kereteinek kiépítése és megszilárdítása időben egybeesett az egyházkerületi igazgatás kifejlődésével és stabilizálódásával. Ez persze számos hatásköri probléma tisztázását tette szükségessé akár a lelkészmozgások szabályozására és az időskori gondoskodásra is kiható kérdésekben. Az egyházkerületi szintű igazgatás megerősödése a korábban a tiszáninneni térségben szinte mindenható esperesi hatalom rovására történt, amit az egyházmegyei vezetők új jogok megszerzésével vagy régebben elhanyagolt jogosultságok határozottabb érvényesítésével igyekeztek kompenzálni. Ezen bürokratikus–hatalmi mozgások függvényében is értelmezhető, miként vált a korábban szinte teljesen a gyülekezetek akaratára bízott lelkészválasztás (papmarasztás, papküldés, papválasztás) folyamata egyre szabályozottabbá és hogyan került a folyamat az esperesek irányítása alá. Emellett még két nagy helyismeretet igénylő kérdésben kínálkozott azonnal mozgástér a megcsappanó tekintély visszaállítására: a (témánk szempontjából mellékes)

⁴² TREKL A. XXIII. 8571; A. XXIII. 8601. A papmarasztás–papválasztás nem csak a tiszáninneni térségben okozott súlyos gondokat. Például Erdélyre vonatkozóan: Hella 2001: 58–60; Dél-Alföldre vonatkozóan: Kósa 1990: 462–464.

⁴³ Erről részletesen: Ugrai 2020.

kisiskola-felügyelet, valamint a gondoskodásra szoruló tisztviselők és hozzátartozók felkarolása terén. Ez utóbbi nemcsak erkölcsi kötelességgént vált fontossá, hanem az esperesek helyi beágyazottságát erősítő legitimációs bázisként is.

Az idős és elesett lelkészek, tanítók és özvegyeik ügyében tehát több korabeli fejlemény is összekapcsolódott: a türelmi rendelet utáni mennyiségi gyarapodás; a protestánsoknak az ezzel a számbéli növekedéssel nehezen összhangba hozható teljes magára hagyatottsága és önfinanszírozási kényszerrel párosuló autonómiája; a tiszáninneni egyházkerület egyházigazgatási szisztémájának megkésett kifejlődése; valamint az elesett egyházi tisztviselőkről való gondoskodás eszméje. Magyar református példákat idézve láthattuk, hogy ez utóbbi, az egyházi szolgálattevőről való életvégi gondoskodás elve mind aktuálisabbá vált. Minden jel szerint ezeknek a különböző tényezőknek az egyidejű érvényesülése okozta azt, hogy hazánkban először a Tiszáninneni Református Egyházkerületben épült ki az aránylag stabil lelkészi nyugdíjalap és a mellette párhuzamosan szintén folytonosan működő egyházi tisztviselőket segélyező pénztárak rendszere. Ezek a lépések nagy mértékben elősegítették a lelkészi – és nem utolsósorban a tanítói – hivatásrend fejlődését, s így módon e fejlemények a professzionalizációs folyamatok szempontjából is lényegesek.

FORRÁSOK

Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak (TREKL)

Dienes Dénes (szerk., s. a. r.) 2001: *Megkíváncsitok a rectorban, hogy legyen kevélység nélkül való... A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773–1826*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak.

Ugrai János 2017: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig. Adattár*. Sárospatak – Tiszaújváros. <https://patakarchiv.hu/portal/download/a-tizsaninneni-reformatus-egyhazkerulet-lelkeszei-a-kezdetektol-a-millenniumig/> – utolsó letöltés: 2025. február 28.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Barmeyer, Heide 2002: Bismarck and the Origin of the Modern Welfare State in 19th-Century Germany. In: Jensen, Henrik (ed.): *The Welfare State. Past, Present, Future*. Edizioni Plus Università da Pisa, Pisa, 87–110.

Csepregi Zoltán 2019: Ároni ház. A nepotizmus protestáns változata? *Credo* (25.) 3–4. 55–61.

- Dienes Dénes 1999: Az első püspökválasztás a tiszáninneni református egyházkerületben. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolci Egyetem BTK, Miskolc, 63–75.
- Franz, Günther 1957: Das evangelische Pfarrhaus. In: *Führungsschicht und Eliteproblem. Konferenz der Ranke-Gesellschaft. Vereinigung für Geschichte im öffentlichen Leben*. Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main – Berlin – Bonn, 35–39.
- Galuska Imre 1992: *Egyház és közösség. Az egyházi közteherviselés a kesznyéteni eklézsia számadáskönyveiben*. (Folklor és etnográfia 68.) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- Greiffenhagen, Martin (Hg.) 1984: *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte*. Kreuz-Verlag, Stuttgart.
- Hegyí Ádám 2023a: A Békési Református Egyházmegye özvegy-árvapénztárának alapító okirata (1790). *Lymbus* (21.) 321–354.
- Hegyí, Ádám 2023b: Widows' and Orphans' Funds at the End of the 18th Century: An Attempt of the Békés Reformed Diocese to Establish a Widows' and Orphans' Fund. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* (68.) 167–178.
- Hella Ferenc 2001: Papmarasztás az erdélyi református egyházban. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 57–62.
- Kósa László 1990: Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In: Barna Gábor – Dömötör Tekla – Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 443–481.
- Kovács Albert 1878: *Egyházjogtan. Különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira*. (Protestáns Theológiai Könyvtár X/1.) Magyarországi Protestáns Egylet, Budapest.
- Pályi Zsófia Kata 2013a: Öreg prédikátorok, özvegy prédikátorné asszonyok és neveletlen árvák a református egyházmegye kebelében. In: Báráth Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest, 203–222.
- Pályi Zsófia Kata 2013b: Az egyházi özvegy-árvatár megalapítása a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. Szemere Bertalan intézeti terve. *Egyháztörténeti Szemle* 14. 3. 36–66.
- Szász Lajos 2021: Református „ároni házak és családi stratégiák. A Barla Szabó, Szondy és Csécsi Nagy családok történetének tanulságai. In: Báráth Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. MTA – ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, Budapest, 203–222.
- Ugrai János 2010: *A palléroztatlanság ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Ugrai János 2015: Irányítási válság a tiszáninneni egyházkerületben az 1790-es években. In: Baráth Béla Levente (szerk.): *Hittel és humorral. Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 105–114.
- Ugrai János 2017: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A türelmi pátenstől a protestáns pátenzig*. Hernád Kiadó, Sárospatak.

- Ugrai János 2020: Lelkészi túlkínálat a Tiszáninneni Református Egyházkerületben a 19. század első felében. In: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 285–299.
- Wahl, Johannes 1997: Lebensläufe und Geschlechterräume im Pfarrhaus des 17. und 18. Jahrhunderts. In: Luise Schorn-Schütte – Walter Sparn (Hgg.): *Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts*. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln, 36–55.

Kovács Dániel László

Boronkay József „nyomorult napjai”

*Egy somogyi táblabíró végrendelete mentalitástörténeti megközelítésben**

„A haramiák a házamra ütvén [...] egy a fejemhez éles fejszé-
vel a paplanon által vágott, és bal felén a hátamat, és a hom-
lokomat megvágta, a másik nagy görcsös bottal a lábamat úgy
verte, hogy a bal lábamat egészen eltörte, a jobb lábamat na-
gyon megsebesítvén, mintegy 24 sebeket ejtett rajtam [...] azt
gondolták, hogy én már meghaltam.”¹

1806 szeptemberében rablók törtek rá Boronkay József somogyi táblabíróra az éjszaka leple alatt. A vrászlói uradalmi épület² kifosztása során az idős földesurat súlyosan összeverték, a lábát és fejét ért sérülések következtében élete végéig mozgáskorlátozottá vált. A támadás nemcsak fizikailag, hanem lelkileg is megviselte, és bár a vármegyei magisztrátus túlélte a brutális incidenst, az élete addigi szakasza ezzel lezárult. Hátralévő, Boronkay saját szavaival „nyomorult napjait” generációs együttélésből adódó konfliktusok, az utódlás problematikája, valamint a közelgő elmúlásra való felkészülés árnyékolta be. A táblabírónak passzív szemlélőként kellett végignéznie családtagjai sorozatos elvesztését, feldolgoznia megváltozott élethelyzetét.

A lánya halála után újraraházasodni készülő veje miatt a hivatalnok többször is végrendelkezni kényszerült, így e dokumentumok kiváló lehetőséget nyújtanak az öregkor egyéni megélésének megvilágítására. A szövegek elemzésével láthatóvá válik, hogy az idősödő Boronkay miképpen próbálta megőrizni kontrollját a mindennapjai és a családja öröksége felett, hogyan viszonyult új környezetéhez, élethelyzetéhez. A vizsgált egodokumentumok nemcsak egyetlen életút rekonstrukciójához adnak alapot, hanem kontrollforrások bevonásával³ egy nagyobb kontextus felvázolására is alkalmasak: adalékokkal szolgálnak a késő rendi kor

* A kutatás az Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Program EKÖP-24-3-II kódú pályázatával az Innovációs és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap, valamint a Pécsi Tudományegyetem anyagi és szakmai támogatásával valósult meg.

¹ MNL SVL IV.35. Végrendeletek levéltári gyűjteménye. Boronkay József végrendelete. I–II. kötet. Kihirdették: MNL SVL IV.1.b. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. (Protocollum generalium et particularium congregationum.) 775/1816. július 1. A tanulmányban közölt forrásrészletek a mai írásmódhoz igazított, szöveghű, de nem betűhív átírásban szerepelnek.

² 1908 után Varászló.

³ A végrendelet másolata a vrászlói uradalmi levéltár anyagából is ismert: MNL SVL XIII.61. Varászlói uradalom iratai. (Fasc. 11. No. 1.). A kivételes forráscsoportra Kaposi Zoltán hívta fel

elitjének általános időskorfelfogásához. A kutatás nemcsak Boronkay személyes példáját eleveníti meg, hanem segít árnyalni a nemesi társadalom tapasztalatairól alkotott képet, még akkor is, ha a bemutatott hivatalnok vagyónában és műveltségében felfelé lógott ki a környezeteként megragadható vármegyei világból.

A TESTAMENTUMRÓL ÉS SZERZŐJÉRŐL

Boronkay József 1736-ban született a Somogy vármegyei Szilben.⁴ Családja már az oszmán hódoltság előtt kötődött a térséghez: Boronka helységet 1496-ban szerezte meg az első ismert ős, Pál, a zavaros időszakban azonban ez az adomány elveszett. A település visszaszerzése Boronkay Ferenchez köthető, aki Fekete János özvegyét, Niczky Juliannát feleségül véve tűnt fel ismét birtokosként; Szil is a friggyl került a família kezére az 1720-as években.⁵ Innentől számíthatjuk a família újbóli jelenlétét a vármegyei birtokosok között, a családi levéltár legkorábbi iratai is ebből a korszakból származnak. Ferenc három fiúgyermeké közül József volt a legfiatalabb, de mindegyik fivérrel elmondható, hogy érdemes pályát futott be. A legidősebb, György somogyi főügyesként vezényelte le Mária Terézia úrbérrendezési munkálatait a vármegyében, míg Pál Fejér megyébe költözött át, Rácalmáson lett birtokos. József neveltetéséről, esetleges tanulmányairól szóló forrást ugyan nem ismer a kutatás, az ifjúkorban elsajátított kompetenciák, mentalitások viszont kiválóan viselkednek későbbi (ego)dokumentumaiból. Erős katolikus öntudat, kiváló jogi és gazdasági szaktudás, a törvények, valamint a helyi viszonyok páratlan ismerete, lelkiismeretes birtokszervezés – így jellemezhető a végrendelet írójának személye.

A Boronkay-testvérek édesapjuk halála után az atyai örökséget megosztották; az elaprózódást elkerülendő az ősi földek György kezén maradtak, a fiatalabb fivérek lemondtak a maguk részéről. József a neki „járó” Kozma pusztát néhány zselérel együtt átadta bátyjának,⁶ a kézhez kapott összegből pedig saját egzisztenciája felépítésébe kezdett.⁷ Jogi pályán mozogva, ügyvédként hamar megtalálta a vár-

a figyelmemet, aki korábban saját gazdaságtörténeti kutatásaihoz használta fel a fondot, ezúton is szeretném megköszönni az értékes javaslatot.

⁴ 1908 után Somogyszil. MNL OL W 202. Veszprémi egyházmegye, Somogyszil (Szil), római katolikus, vegyes, 1726–1796. Boronkay József Ferenc megkeresztelése, 1736. március 7. A család történetét röviden összefoglalta: Baranyai 1914: 611; Kempelen 1911–1932: II. 367–368; Nagy 1857–1868: II. 187–190.

⁵ Niczky Julianna, Fekete János és Boronkay Ferenc levelezései: MNL SVL XIII.61. Tized fizetéssel kapcsolatos összefoglalók és levelezések. (Fasc. 12.)

⁶ Az 1767-es úrbérrendezés idején mindössze három „zsöllér” családfő élt a településen, ekkor még György és József közösen birtokosok. Mária Terézia Úrbéri Tabellák: Somogy vármegye, Kozma. A Hungaricana internetes adatbázis keresőfelületén György mellett hibásan „Boronkay József özvegye” szerepel, a digitalizált anyag viszont egyértelműen József birtoklásáról tudósít.

⁷ A nemesi örökítés szabályai szerint az elhunyt halála után az örökösök osztályt (*divisiót*) ülték, az ingó és ingatlan javak felmérése után megosztottak a jusson. Az osztózódók a megegyezést követően osztályos atyafiakká lettek, akik a későbbiekben is elővásárlási joggal rendelkeztek a társaik földjére, utódok hiányában elsőként léphettek fel jogigényekkel.

megyei közéletben a számítását, az 1760-as években derghi Somogyi Borbálával kötött házassága is ezt mutatja.⁸ A friggyel Boronkay nemcsak rokonságba került olyan jelentős helyi családokkal, mint a Lengyelek, a Vrancsicsok vagy éppen a Baranyaiak, hanem későbbi birtokszerző tevékenységét is megalapozta. A bátyja által kifizetett osztályrészből sikeresen megszerezte a feleség rokonságának földjeit részben vásárlás, részben zálogbavétel révén. (Az asszony távol élő családtagjai számára könnyebbséget jelentett a szétszórt birtokok átadása, ezek ráadásul így „családon belül” maradtak.)⁹ A fiskális szorgalmas munkájának köszönhetően pár évtized leforgása alatt egy három vármegyére kiterjedő, több, mint harmincezer holdas birtoktest jött létre,¹⁰ vagyis Boronkay összességében saját kora *self-made man*-jének tekinthető; ha nem is teljesen a „semmiből”, de rendkívül magasra jutott.¹¹ Táblabíróként 1790-ben Somogy vármegye egyik országgyűlési követévé is megválasztották.¹² Házassága ugyan boldog volt, de gyermekei közül egyedül Krisztina lánya élte meg a felnőttkort, így a vérvonal tovább élése, illetve az öröklés komoly problémát jelentett, a helyzet végrendelkezést kívánt.

Boronkay esete sajátos volt, hiszen javait mind saját maga gyűjtötte össze. A nemesi öröklés szabályai szerint az örökhagyó csak ingóságai és szerzett ingatlanjai felett rendelkezhetett, míg az ősi családi birtokokat kötelezően utódaira kellett hagynia. A fiskálisnak azonban nem voltak ősi birtokai, így minden földje felett teljesen szabadon dönthetett. Testamentuma nem csupán egy anyagi javakról szóló rendelkezés, hanem egy intelmekkel teli útmutatás is. „Ez hozzátok édes vőm, és kedves unokáim igaz öregatyai szeretetemből, és egyenes szívből való végső intésem, tanácsom, és a magatok, és a maradékokotok istenes viselésére örökös lelki pecsétes testamentumom.”¹³ A szöveg közvetíti a szerzője gondolatságát, miközben számos olyan biográfiai és mentalitástörténeti adalékkal szolgál, amelyen keresztül primer módon megismerhetővé válik Boronkay József személye élete utolsó éveiben. Természetesen a testamentum hagyományos gazdaság- és

⁸ A végrendelet tanúsága szerint a házasság 1769 körül kötöttett, az anyakönyvi bejegyzés nem ismert.

⁹ Boronkay a Lengyel család megbízottjaként kezdte jogi pályáját, majd egy Lengyel unoka elvételével maga is a rokonság tagja lett. A későbbi birtokszerzés alapja természetesen az asszony képviselete volt. Kihasználva a távollévő atyafiak gyenge érdekérvényesítő képességét könnyen tudott rokonokat rávenni a rosszul jövedelmező, elaprózódott érdekeltségek átadására készpénzért cserébe. A vásárlások pontos menetéről részletesebben: Kaposi 2019: 48–50.

¹⁰ Már önmagukban a Somogyban lévő érdekeltségek, Buzsák, Bábony, Bogát, Gardos, Gyöngyös, Hedrehely, Pat, Szerdahely. Szend, Tab, Vrázsló, Viszló és Visnye községek egy több mint húsz-ezer holdas jószágot alkottak, ezek egészültek ki még Varga, Liget (Baranya), illetve Pusztacsó, Benkeháza és Nagy-patty falvakkal (Vas).

¹¹ Boronkay indulási helyzetét nyilvánvalóan jelentősen segítette társadalmi státusza, kezdőtőkéje, neveltetése, valamint családi kapcsolatai

¹² MNL SVL IV.1.b.-3/1790. május 19. A táblabíró diétai szerepléséhez, valamint megnyilvánulásaihoz lásd: Boronkay 1791; Kovács Á. 2013: 244–260; Melhárd 1906; Pálóczi Horváth 1791.

¹³ MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: I. 4.

uradalomtörténeti kutatások számára is rendkívül értékes forrás,¹⁴ jelen munka fókuszát viszont a mentalitástörténet vezeti.

A végrendelet megszületésének körülményei jól rekonstruálhatóak. Az idősebb földesúr talán sikeres diétai szereplésének köszönhetően rangon felül tudta kiházásítani egyetlen felnőttkort megért lányát, ráadásul a frigy mindkét fél számára előnyös volt. Krisztinát 1791-ben gróf Festetics Imre vette feleségül, aki a házasság révén nyert állandó egzisztenciát,¹⁵ míg Boronkay vérvonala nemcsak túlélte, hanem az arisztokrácia sorába emelkedett. A még mindig aktív táblabíró a hatvanas, hetvenes éveibe lépve kezdte foglalkoztatni az elmúlás gondolata: „Atyának, Fiúnak és Szentléleknek Úr Istennek nevében így teszem utolsó akaratomat és rendelkezésemet [...] mivel minden embernek meg kell halni, én is Isten kegyelméből már 72 esztendő fölül haladván [...]”.¹⁶

A testamentum szövegéből kitűnik, hogy Boronkay életében az első valódi töréspontot a felesége elvesztése jelentette: „édes hitvestársam 1804-ik esztendőben 12-ik november napján [sic!] délután mintegy három fertály táján négy órára minden szentségek felvétele után, valóban ájzatosságban igaz keresztényi módra példásan ez árnyékvilágból hosszas betegsége után kiszólítva, engem valóban nagy szívbéli szomorúságban hagyott”.¹⁷ A férfit nemcsak az asszony végakaratának végrehajtása hárult,¹⁸ hanem saját utódlásának problémája is. A kérdés a lánya házassága ellenére sem volt rendezett. Krisztina az édesanyjához hasonlóan állandó egészségügyi problémákkal küzdött, és fennállt a veszélye annak, hogy halála esetén gyermekei nagykorúságukig nem férhetnek hozzá az örökségükhöz. A lány még az édesanya életében,¹⁹ rajta keresztül próbálta meggyőzni az apját, hogy hagyjon százezer forintot a vejére, illetve birtokai igazgatását engedje át, a táblabíró azonban ekkor még nem adta be a derekát. Idős kora ellenére továbbra is saját maga kívánta intézni érdekeltségeit, Somogy vármegye közgyűlésein is aktív szereplő maradt.

¹⁴ A vrászlói uradalom történetével foglalkozó vonatkozó munkáikat lásd Kaposi 1986: 363–379; Kaposi 1988: 187–222; Kaposi 2016: 67–83; illetve Kaposi 2019: 46–54.

¹⁵ Festetics Imre apósához hasonlóan harmadik fiúgyermekként jelentéktelen birtokokat örökölt családja hatalmas, több vármegyére kiterjedő uradalmához képest, a frigy rangon aluli jellegét elhomályosította a lányon keresztül remélt kiterjedt örökség.

¹⁶ MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: I. 1.

¹⁷ MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: I. 1. Harmincöt év házasság után hitvestársa elvesztése különösen megviselte Boronkayt, akinek emlékezetébe élénken beleégett az asszony halála, az eseményről szinte percre pontosan számolt be a testamentumában.

¹⁸ Somogyi Borbála végrendelete nem ismert, férje utolsó akarata azonban többször utalt a dokumentumra. A feleség például megkérte a táblabíró, hogy évente ezer tallért adakozzon a szegények megsegítésére, mely rendelkezést később ő maga is megerősítette utódainak.

¹⁹ Az édesanyján keresztüli közbenjárás időpontja nem derül ki pontosan a végrendeletből, minden bizonnyal nem sokkal a halála előtt történhetett: „néhai kedves édes egyetlen egy lányom az édesanyját arra kérte, hogy engem arra bírjon, hogy neki szabad rendelkezésre százezer forintot adnék”. MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: I. 3.

A helyzet 1806 szeptemberében változott meg, amikor Boronkay vrászlói birtokára látogatott. A földesúr Grafits János kasznárnál,²⁰ az egyik uradalmi épületben szállt meg, itt érte a bevezetőben leírt támadás, amely cezúrát okozott az életében. A történetek nemcsak a testamentumból, hanem a vármegyei szervektől is ismertek.²¹ A több, mint tíz fős rablócsoporthoz a motivációja egyértelműen anyagi volt: miután megrohanták a birtokközpontot és biztosították a terepet, pénzt követelve törtek be a kasznárhoz. Grafits ellenállt, majd dulakodni kezdett a támadókkal, míg Boronkay egy benyíló szobából „az kiáltozta, puskát a rossz embereknek: mely szózatra [az egyik rabló] agyba-főbe [...] verte”.²² A haramiák végül megkapták, amiért érkeztek, egy ládából 4200 forintot, valamint fegyvereket zsákmányoltak, mielőtt a harangok félreverése miatt menekülőre fogták. A kasznár a betörők áldozatául esett, sérüléseibe nem sokkal a támadást követően belehalt,²³ és maga a földesúr sem járt sokkal szerencsésebben: az életben maradását feltehetően annak köszönhetette, hogy a banditák halottnak hitték.

A fiskális tizenkét hetes ágyhoz kötöttség után tudott ismét lábra állni, először csak mankóval, később kisebb távolságokra akár anélkül is. Boronkaynak hamar el kellett fogadnia, hogy járása élete végéig korlátolt marad. A történetek sokkolták a vármegyét, és a hírek, bár a táblabíró nem kívánta, mégis eljutottak Bécsben betegeskedő lányához. Aggódo gyermeke megnyugtatóására a birodalmi fővárosba utazott, életének „egyetlen öröme” azonban néhány együtt töltött hét után, 1807 áprilisában elhunyt. Boronkayt rövid időn belül tragédiák egész sora érte, ezek motiválták a végrendeletének megírását is:

„Ily szörnyű, és szomorú történetekkel látogatván engemet az Úristen, áldom az ő szent fölségét [...] kedves hitvestársam, utána az én egyetlen egy kedves leányom, ezek mindnyájan engemet a halál mostohasága miatt ez nyomorult mulandó csalárd világban elhagyván, [...] nagy búban, szívbeli szomorúságban, és keserűségben folytatom nyomorult napjaimat, [...] az Úristennek tetszen, áldott legyen az ő szent neve, úgy cselekedjen velem, amint az ő felséges szent akarátának tetszik, itt üssön, dobjon, verjen, csak a más világon engedjen meg, és az örök kárhozattól mentsen meg, különös nagy irgalmasságot tett vélem az a mennynek, földnek ura, mikor a latrok reám jöttek, hogy akkor engem meg nem öltek, amidőn minden szentség nélkül végeztek volna ki ebből a világból.”²⁴

²⁰ Feltehetően az 1758-ban született, 1782-ben Mernyén megházasodott Grafits Jánossal azonosítható. MNL OL W 202. Veszprémi egyházmegye, Mernye, római katolikus, vegyes, 1778–1796. Grafits János és Horváth Anna házassága, 1782. október 20. Azonos nevű fia szintén kasznár volt a Boronkay-uradalomban, pecsétje többször előfordul a levéltár iratai között.

²¹ MNL SVL IV.1.a.-1843/1806. szeptember 30. és MNL SVL IV.1.b.-1843/1806. szeptember 30.

²² MNL SVL IV.1.a.-1843/1806. szeptember 30. Kiemelés aláhúzással már az eredeti szövegben is.

²³ MNL OL W 202. Veszprémi egyházmegye, Nemesvid, római katolikus, vegyes, 1784–1816. Grafits János halála, 1806. október 14.

²⁴ MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: I. 1–2.

Boronkay testamentuma első változatát 1808 augusztusában készítette el Kőszegen,²⁵ míg a halála utáni kihirdetést Somogy vármegyére bízta.²⁶ A végakarat nyitó szakasza vázolta a szöveg megszületésének kontextusát, ezt követték a táblabíró utódainak tett lelki intelmei, az anyagi javairól történő rendelkezések, valamint egyéb záró intézkedések. Új fejlemények hatására Boronkay 1811 szeptemberében úgy döntött, hogy az eredeti rendelkezéseit kiegészíti, majd az új instrukciókat tartalmazó *codicillust* szintén a vármegye levéltárába helyezte. Halálát követően, 1816 júliusában veje kérte a testamentum átadását, kihirdetését. Miután annak tartalma ismertté vált, a rokonság számos ponton ellentmondott az elhunyt utolsó akaratának. Az örökösök még 1816-ban osztályt ültek, és saját elgondolásaik szerint osztották fel a rájuk szálló jószágot.²⁷

A TESTAMENTUM A TÁBLABÍRÓ UTOLSÓ ÉVEINEK KONTEXTUSÁBAN

Boronkay a rablótámadás után új helyzetbe került, amelyet nehezen, de kénytelen volt feldolgozni. A korábban családfenntartó, birtokait igazgató, közéletben aktív gyakorló ügyvéd minden tekintetben kiszolgáltatott lett, egykori feladatait többé nem tudta ellátni. Az 1848 előtti rendi világ nem ismerte a nyugdíjba vonulás fogalmát – Somogyban a vármegyei alkalmazottak első nyugdíjintézete 1832-ben alakult, ez is csak a legkiszolgáltatottabb megyei katonákon és hajdúkon segített.²⁸ A földesurat kiterjedt nagybirtokai révén nem fenyegette egzisztenciális válság, mások viszont nem voltak ilyen szerencsések. A kisebb vármegyei hivatalok viselői (aladószedők, esküdtek) gyakran ragaszkodtak tisztségeikhez,²⁹ ez náluk egyértelműen megélhetési kérdést jelentett. Kiemelendő azonban, hogy a magasabb presztízsű magisztrátusoknál is hasonló ragaszkodás figyelhető meg, pedig számukra a gazdasági kényszer kevésbé állhatott fenn.³⁰

²⁵ Boronkay utolsó évei nagy részét a veje otthonában töltötte. A gróf 1802-ben vásárolt ingatlant Kőszegen, és kezdte meg a későbbi Festetics-Chernel palota felépítését. A döntés mögött feltehetően, apósa közeli birtokai mellett, az iskolakérdés játszott fontos szerepet: lányai Bécsben, Miklós fia Szombathelyen folytatott tanulmányokat.

²⁶ A vármegyei levéltárakba beadott végrendeletek egészen addig kerültek megőrzésre, amíg azok kihirdetését valaki az elhunyt halála után nem kérvényezte. Boronkay feltehetően nem bízva rokonaiban (elsősorban vejében) döntött a testamentum letétbe helyezése mellett; a szöveg nyilvános felolvasásával annak tartalma mindenki számára ismert és megmásíthatatlan lett.

²⁷ A néhai fiskális örökösei a pozsonyi káptalan előtt állapodtak meg a jószágok felosztásáról, nagyrészt tiszteletben tartva, máshol felülbíráva az elhunyt akaratát. MNL SVL XIII.61. A négy testvér egyezsége 1816. december 31-én. Fasc. 11. No. 5.

²⁸ Reiszig 1914: 516.

²⁹ Bereczk Imre például közel négy évtized vármegyei szolgálat után is a Marcali járás esküdte kívánt maradni mint kuriális, birtokos jövedelemmel nem rendelkező nemes. MNL SVL IV.1.b.-2046/1828. június 30.

³⁰ Ezen tisztségeket általában tehetősebb közép- vagy nagybirtokosok töltötték be, legalábbis Somogyban. Kovács D. 2024: 17–52.

Általános jelenség, hogy a hatvanas, hetvenes éveikben járók még aktív résztvevői voltak a vármegyei közéletnek, sőt néhányan igazi matuzsálemként a nyolcvanas éveikben is kitartóak maradtak. Mindennek nemcsak anyagi, hanem mentalitástörténeti okai is voltak.³¹ Az antik műveltséget ismerő, a republikanizmus politikai nyelvét beszélő elit legfontosabb értékei között szerepelt a közjó, illetve a közjóért tevés, a közszolgálat. Egy nagy presztízsű birtokos nemes nem engedhette meg magának, hogy távol tartsa magát a közügyektől, számukra nem is a pénzbeli juttatás, hanem az erkölcsi elismerés volt a lényeges.³² A vármegyék közössége gyakran marasztalta is az idős és beteg tisztviselőket,³³ munkájukra társadalmi kötelezettségként tekintettek. Boronkay viszont nem tudott már eleget tenni ezen elvárásnak. Még komolyabb problémát jelentett azonban birtokainak igazgatása.

A táblabíró hosszú évek munkájával egy jól felépített uradalmi struktúrát hozott létre, de alkalmazottai így sem láthattak el minden feladatot a jelenléte nélkül. A különböző folyamatokat időnként ellenőrizni kellett, a rablótámadás is az őszi mezőgazdasági munkák idején történt,³⁴ az egyes szövevényes jogi helyzetek állandó aktivitást kívántak a birtokos részéről. A rendi világ gyakori jelensége volt a birtokszomszédok és rokonok közötti pereskedés, a vármegyei törvényszékek munkájának nagy részét ezen kérdések kibogozása jelentette. Egy vitatott öröklés vagy birtokhatár évtizedes jogi harcokhoz vezethetett. Boronkay saját érdekeltségeit bonyolult ügyleteken keresztül szerezte meg, így nem meglepő módon gyakori célpontja – vagy éppen kezdeményezője – volt ezen küzdelmeknek.³⁵ Élete aktív szakaszának lezárultával az igazgatási és jogi feladatokat át kellett adnia, a feladatra kiszemelt jelölt természetesen Festetics Imre volt.

A fiskális és vejének kapcsolata nem volt konfliktusmentes, a gróf rászorult apósa segítségére.³⁶ A két férfi már 1802-ben megegyezett, Boronkay átengedte

³¹ Ahogy Gyáni Gábor találóan megállapította: „az egyéni és csoportszintű mentalitás, az egyénekre és halmazaikra jellemző életstílus, helyesebben az azt megtestesítő gyakorlatok konstituálják [valójában] magát a társadalmat”. Gyáni 2009: 261.

³² Boronkay például sosem viselt fizetéses állandó közhivatalt, csupán napidíjas megbízásokat vállalt.

³³ Kovács Antal első alispán például többször jelezte lemondási szándékát, a rendek kérésére azonban hivatalban maradt egészen 72 éves koráig. Polgár 2004: 45; MNL SVL IV.1.b.-879/1824. május 3. Csapody Gábor hiába kérte a vármegye közösségét, hogy legyenek tekintettel súlyos betegségeire, az 1813-as tisztújításon megerősítették első alispánként, a felkérést kénytelen volt visszautasítani. MNL SVL IV.1.b. 1430/1813. augusztus 23.

³⁴ Boronkay egy augusztus 15-i keltezésű leveléből tudjuk, hogy Szent Mihály napjára tervezett visszatérni Alsóbogátra (szeptember 29., a betakarítás befejezése a néphagyomány szerint). MNL SVL XIII.61. Buzsák településsel kapcsolatos iratok. Fasc. 13.

³⁵ Például az egykori atyai fészek megszerzésért, Somogyzilért pereskedett hosszú éveken keresztül a Hunyady családdal. MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: I. 15.

³⁶ Festetics az atyai örökségből mindössze egyedül Simonyi falut szerezte meg, ahol 1767-ben csupán öt jobbágyot írtak össze. A község össze sem hasonlítható Boronkay több vármegyére kiterjedő érdekeltségével. Kaposi 2016: 68. A gróf későbbi genetikai kutatásaihoz szükséges birkaállományt szintén apósa vrászlói birtokáról szállíttatta át a szomszédos Simonyiba. MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: II. 4.

a megszerzett Vrancsics-örökség felét Festeticsnek,³⁷ de a végrendelet tanúsága szerint a további adományoktól eleinte elzárkózott. Krisztina közvetített az édesapja és a férje között, megromlott egészségére hivatkozva megpróbálta kiharcolni, hogy halála után a birtokok igazgatása szintén Festeticshez kerüljön. Boronkay ellenállt, még úgy is, hogy lánya az édesanyját bevonva győzködte a táblabíró. Eredeti szándéka szerint veje nem részesült volna hagyatékából különösebben, csupán az unokák felneveléséhez szükséges egzisztenciát biztosító érdekeltségeket kapott volna. A szilárd elhatározást a vrászlói incidens, illetve Krisztina halála változtatta meg, az asszony halálos ágyán győzte meg az édesapját végakarata módosításáról. Boronkay nehezen másította meg korábbi döntését. Egyrészt éles belső konfliktussal küzdött átalakult élethelyzete miatt, másrészt vejével szemben is bizalmatlan maradt, félt, hogy birtokait elidegenítik egy esetleges új házassággal.³⁸ A korábbi erőviszonyok azonban megváltoztak: immár a mozgásában korlátozott földesúr szorult rá veje segítségére.

A táblabíró nagyapaként rendezni kívánta unokái helyzetét: Borbála (szül. 1792), Erzsébet (szül. 1794), Miklós (szül. 1794) és István (szül. 1798) mind meszse álltak a nagykorúságtól, neveltetésük és későbbi kiházásításuk főúri nívón hatalmas összegeket kívánt. A pénz előteremtése Festetics Imrére hárult, a gróf birtokai viszont aligha engedhették meg ezt a színvonalat.³⁹ Boronkay elhunytakor örökösei az unokái lettek volna, a gyermekek gyámja pedig Festetics – ez a helyzet számos problémát rejtett magában. A gróf *curator*ként csak felügyelője lehetett apósa birtokainak, azokat a kapott állapotukban kellett megőriznie. A törvények megkötötték a mindenkori gyám gondnokok kezét, a földeket nem adhatták-vehették, a hasznot az örökösök neveletésébe kellett visszaforgatni, ráadásul a felmerülő jogi költségek rendezése saját zsebből történt. Ahogy Krisztina is érvelt édesapjának, a férje képtelen lett volna ezen feladatok ellátására, anyagi helyzetét pedig csak egy új házasság orvosolhatta volna, mostohát hozva gyermekeire. Boronkay ezt nem hagyhatta. Akaratát megváltoztatva végül százezer forintot hagyott vejére, sőt birtokai igazgatását még életében átengedte neki járadék fejében.

Teljhatalmú megbízottként a főúr teljesen szabad kezét kapott apósa érdekeltségeinek intézésére bizonyos garanciák vállalása mellett. Festetics nem házasodhatott újra, ha ezt mégis megtenné, a birtokok visszaszállnak Boronkay vérvonalára:⁴⁰ a táblabíró életében a saját kezelésébe, a halála után az unokáira. Utóbbi eshetőségre készülve a földesúr végakarátát Somogy vármegye gondjaira bízta, a testamentum kihirdetése után az unokák jogainak védelme a vármegye árvaszékeének feladata lett volna. (Az *orphanalis deputatio* kiküldése biztosította

³⁷ Kaposi 2016: 70–71.

³⁸ Boronkay bizalmatlanságát Festetics pénzügyei is táplálhatták, ahogy fogalmazott: „az adósnak kifizetésében, amint tapasztaltam valóban igen feledékeny, és nem igen szereti kifizetni, hanem inkább szereti elkölteni”. MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: II. 4–5.

³⁹ Festetics birtokainak részletes bemutatásához lásd Kaposi Zoltán hivatkozott vonatkozó munkáit.

⁴⁰ Kivételt képeztek a vasi jószágok, Pusztacsó, Benkeháza és Paty, amelyek a gróf kezén maradhattak volna, hogy fedezni tudja gyermekei nevelését.

az örökség sértetlenségét a rendi világban. A gyermekek nagykorúságáig a törvényhatóság haszonbérletbe adhatta a birtokot, a bérllő által fizetett árenda pedig a felmerülő költségeket fedezte.) A végrendelkező Boronkay természetesen kikötötte, hogy az átadott jószágok jövedelme kizárólag unokái felnevelésére, a birtokaik növelésére és fejlesztésére fordítható.

A testamentumból kiderült, hogy a nagyapa rendkívül mély szeretetet érzett unokái iránt, ugyanakkor nem titkolta el félelmeit sem. A továbbadandó jószágok hosszú évtizedek szorgalmas munkájával kerültek a családjá kezelésébe, a feleségével közösen szerzett javaknak saját szavaival élve ő maga volt a „főkeresője”, s halála után sem akarta, hogy ezek „prédára menjenek”.⁴¹ Boronkay, előre látva a halála utáni esetleges vitákat, a szerzeményeivel kapcsolatos összes bizonyítólevelet összegyűjtötte, rendezte és jegyzékkel látta el, megalapozva ezzel a vrászlói uradalom későbbi levéltárát. Vejének külön meghagyta, hogy gyermekeit az ország törvényeivel megismertesse, jogban jártas személyekké képezze. Az intelem valós veszélyre figyelmeztetett: az unokákra hagyott bonyolult jogügyletek magukban rejtették az örökség elvesztését vagy elaprózódását,⁴² a földesúr emiatt nem is engedte, hogy érdekeltségeit a négy unokája nagykorúságáig felosszák. Boronkay saját testvéreivel való megegyezéséből tanulva kikötötte, hogy utódai ne darabolják fel uradalmát életképtelen kisebb egységekre: a lányokat százezer forinttal fizessék ki, valamint kapják meg a nagyszülők ékszereit, a birtokokban pedig a fiúk maradjanak.

A táblabíró örökseivel szembeni félelmei az események későbbi kifizetését ismerte nem voltak alaptalanok. Miután a kancelláriánál teljhatalmú megbízottjának vallotta Festetics Imrét,⁴³ a főúr önállósította magát: egyes ügyekben nem kérte ki ágyhoz kötött apósa⁴⁴ véleményét. Boronkayt nyilvánvalóan zavarta a helyzet, nehezen viselte, hogy kihagyják saját érdekeltségei igazgatásából, a testamentuma 1811-es kiegészítéséhez is egy konkrét incidens vezetett. Festetics, nem várva meg a földesúr Alsóbogátra érkezését, maga kezdett egyezkedni egy birtokvitában Lengyel Gáspárnéval, s az apósa tudta nélkül több uradalmi épületet átadott az özvegynek. Boronkay az esetről értesülve tájékozott. Szerinte a malom, a szőlő, a cseleldházak, a méhkasok, amelyekről a veje lemondott, jóval többet értek ötvenezer forintnál, ráadásul az ügylet a megkérdezése nélkül történt.

„[M]egöregedett napjaiban galibát nem érdemlettem volna, hogy az én jószágom iránt mikor volt valami alku, ott nekem is jelen kellett volna lennem, és éppen nem

⁴¹ MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: I. 4.

⁴² A testamentum megírásának idején Boronkay éppen pereskedett, a már említett szili családi kúria, illetve Csér puszta felének tulajdonjogát vitatta a gróf Hunyadiakkal.

⁴³ MNL SVL XIII.61. Boronkay József Festetics Imrét teljhatalmú megbízottjának vallotta a személyét ért támadást követően, 1806. december 29. Fasc. 10. No. 44.

⁴⁴ A végrendelet szövegéből nem teljesen világos, hogy a táblabíró mennyire korlátozták mozgásában sérülései. Annyi bizonyos, hogy kisebb távolságokat mankó nélkül is meg tudott tenni, évente többször utazott is. A vrászlói uradalom levéltárában fennmaradt dokumentumok, hol kőszegi, hol alsóbogáti keltezésűek.

is illet hírem nélkül cselekedni, holott én szereztem mindazon cserében adott javaikat, és épületeket, és én csupa jóvoltomból az édes vömnek gondviselésére, és adminisztrációjára engedtem az egész jószágomat, által és nem is mértékelt meg jól a dolgot. [...] aki máséból, és más pénzével, más fundusán teszen valamit, akár épületet, akár reá bízott jószágnak jövedelméből valamely vételt teszen, azt csak magának nem tulajdoníthatja, annál inkább, mivel kész instrukcióval adtam.”⁴⁵

A felingerelt örökhagyó élesen kritizálta a gróf döntését, sőt több korábbi sérelmét is a fejére olvasta,⁴⁶ de unokái érdekében végül korábbi rendelkezését erősítette meg: ha a főúr nem házasodik újra, akkor a jószágban maradhat.

Az idősebb földesúrnak nemcsak veje, hanem egyik unokája miatt is fájhatott a feje. A testamentum kiegészítése járadékot biztosított Miklósnak az ifjabb fivér, István nagykorúságáig, azonban csak szigorú feltételek mellett. A táblabíró előírta, hogy utóda ne „szép ruhákra” és „tivornyázásra” költse örökségét, az addigi tékozló viselkedését pedig fejezze be. Miklós már szombathelyi tanulmányai alatt adósságot halmozott fel, diáktársait itatta a kocsmákban, majd kőszegi látogatása idején csúnyán megbántotta nagyapját, „oly rosszul viselte magát, hogy rossz erkölcsé büntetést érdemel, nem pedig, hogy őt jószággal megajándékozzam”. Ezen szavak nem üres fenyegetések voltak, Boronkay retorziókat is kilátásba helyezett, ha Miklós jelleme nem fejlődne jobb irányba.

„[H]a [...] meg nem jobbítja magát, és különös jelenségét nem bizonyítja cselekedetekkel, tehát az édes vöm halálával vagy házasságával, a midőn mind a két fiú unokám a törvényes 24 esztendő betölti, akkor a Miklósnak semmi úgymint rossz erkölcsűnek az én javaimból ne legyen egyéb, hanem csak mennyire a Viszlóban való birtokom volna, az adassék neki, és semmi más birtokában ne legyen.”⁴⁷

A kor mentalitását mutatja, hogy Boronkay aggodalmai örökösei irányában nemcsak materiális, hanem lelki indíttatásúak voltak. A testamentum megszületése mögötti fő trauma érezhetően a vráslói incidens volt, ennek leírására több bekezdést szentelt a táblabíró. Nem az eset brutalitása rázta meg, hanem inkább annak hirtelensége, az ember mulandósága. A földesúr katolikus vallásossága rendkívül mélyen gyökerezett már korábban is, az eset viszont még tovább erősíthette a hitét.⁴⁸ Világképének részét képezte a lélek elkárhozásának gondolata, amelyet csak erkölcsös, jámbor élettel, illetve a szentségek felvételével lehet elkerülni. A testamentumban külön hangsúlyozta, hogy míg elhalt felesége és lánya

⁴⁵ MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: II. 3–5.

⁴⁶ Boronkay erősen nehezményezte, hogy az átadott birtokait Festetics saját érdekeltségeinek fejlesztésére és anyagi haszonszerzésre használja. MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: II. 4–5.

⁴⁷ MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: II. 7–8.

⁴⁸ A táblabíró már az 1790-es országgyűlési szereplése idején vehemensen lépett fel a „római anyaszentegyház”, illetve annak előjogainak védelmében, lásd a már idézett diétai orációját: Boronkay 1791; Pálóczi Horváth 1791.

részesültek az utolsó szentségben, lelkük üdvözült, addig ő kis híján ennek hiányában kárhozatra jutott, ettől a sorstól kívánta az utódait megóvni.

„Mind ezeket azért, hozom elől, hogy édes gyermekeim előttek példát adok, hogy minemű változó a világ igen meg csalsa az embert, azért úgy éljete, hogy mindenkor az Istent előttek viseljete és annak szent parancsolatait szemetek viselvén, azokban igazán, és tökéletesen eljárjatek, az Istennek szolgáljatek, és abban teljesedjen minden örömtök, úgy részint mind ezen, mind a másvilágon.”⁴⁹

Boronkay utolsó éveiben saját sorsán keresztül tapasztalta meg az anyagi javak haszontalanságát. Hiába emelte fel a vérvonalát az arisztokrácia sorába, hiába gyűjtött össze jelentős birtokot, hiába lett megbecsült tagja a vármegyei közeletnek, élete végére egyedül, megnyomorodva töltötte napjait, saját rokonai ritkán látogatták, tiszteletlenül bántak vele.⁵⁰ Okkal tanácsolta unokáinak, hogy ne az élvezeteknek és a felhalmozásnak éljenek, hanem a túlvilági üdvözülést tartásuk mindig szem előtt, mint az egyedüli fontos zsinórmértéket. Üzenete, a „vigyázzatok a lelketekre”, egy erős erkölcsi iránytűt, az alapvető keresztény értékek megtartását követelte meg – ebből a nézőpontból a lelki és anyagi mértékletesség összefügg, a földesúr okkal választotta ezt végakarata szerkezeti vezérelvének is: előbb az erkölcsi, utána a materiális intelmek. A lelki és anyagi instrukciók a szövegben többször teljesen összefonódnak.⁵¹

Az időződő földesúr tisztában volt vele, hogy összes elmaradt földi kötelezettségét halála előtt már nem tudja teljesíteni, ezért ezeket a saját lelki üdvözülése végett az utódaira örököltette. A veje által rendezendő pénzbeli adósságok mellett olyan vállalások teljesítését is kérte, amelyek sokkal személyesebb jellegűek voltak, és az örökhagyó lelkivilágáról árulkodtak. A felesége végső akarata nyomán például remélte, hogy leszármazottai továbbra is segítik majd a helyi szegényeket évi ezer tallérral, ügyelnek az atyafiaikra, valamint az utódaik jó erkölcsben történő nevelésére. Boronkay külön kikötötte, hogy a rokonok akadályozzák meg egy-egy családtag felelőtlen viselkedését: amennyiben valaki jelentősebb adósságot halmozna fel vagy letérne a római katolikus hitről, a vármegye segítségével vegyék el a birtokát.

⁴⁹ MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: I. 2.

⁵⁰ Lásd a Miklós kapcsán bemutatott eseményeket.

⁵¹ „[A]z igaz római catholica anyaszentegyház intéseiben eljárjatek, tiszta életet tartsatok, a család világ hiúságaival lelkeiteknek veszedelmével magatok megcsalni ne hagyjatek, pazarlók ne legyetek, mert az Úristen nem pazarlásra feslett életre és rossz végre adta evilági javakat is, hanem hogy azokból jól éljete, Istentől engedett jó végre fordítsátok, a szegényeknek tehetségetek szerint adakozzatok, a szolgálk bérét soha el nem húzzatok, istenes, józan, és jó erkölcsű életet éljete [...] [javaimat] nem kárhozatotokra, hanem üdvösségetekre, és szükséges tisztességes életekre, nem játéokra, nem feslettségre, és prédálásra fordítsátok, úgy hogy rendelésem szerint maradékról maradékra szálljon, amennyire az Isten engedi, inkább istenesen gyarapítani, mintsem fogyasztani igyekezetek [...] soha se Isten, se király ellen pártütök ne legyetek.” MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: I. 2–3.

Az egykori fiskális felekezeti tekintetben nem ismert megalkuvást. Az 1790-es országgyűlési szereplése idején is szilárd álláspontot képviselt: nézőpontja szerint a katolikus egyház előjogai az ősi törvényekkel összhangban nem csorbulhattak. A táblabíró különösen nehezményezte, hogy a protestáns egyházak elvetették Szűz Mária és a szentek tiszteletét, saját értékrendjével ezt képtelen volt összeegyeztetni: kárhozatba vezetőnek tekintette a lutheri és kálvini tanokat.⁵² Szűz Mária kiemelt szerepet töltött be a korszak katolikusságában, így Boronkay végrendeletében jelentős hangsúlyt kapott az andocsi Mária-kegyhely. Tervei között szerepelt, hogy a zarándokközpont oltárszobrára aranykoronát készíttet, a felesége, lánya, illetve saját lelki üdvéért pedig az itteni szerzetesekkel kívánt misét tartatni.

Boronkay végnapjai az intellektuális átadásán túl egyértelműen az elmúlásra való felkészülésről, a földi adósságok lerovásáról szóltak. Valójában végrendelete is egy tartozás törlesztésének tekinthető, a lányának halálos ágyán tett ígéreteit garantálta a testamentumban. Az egykori családfő számára az élete feletti kontroll megőrzését jelentette, hogy felesége és gyermeke végső akaratát betartatta, az üdvözüléshez vezető úton emléküket ápolta. Kőszegpatyon a szeretteinek kriptát építtetett és maga is itt tervezett végső nyugalomra térni. Tanulva viszont a Vráslón történekből, megállapította, „bizonytalan a halál, és hol esik meg nem tudhatjuk”.⁵³ A földesúr előre gondoskodott temetése körülményeiről, a helyi plébániának adományt tett, a szertartás menetét részletesen előírta. Búcsúztatóján megtiltotta a köznépnek történő gyertyaosztást, nem akarta, hogy az emberek világi javak hajszolásával szentségtelenítsék meg az emléket. Akaratának teljesítését és a misemondók kifizetését örököseire bízta, ennyit kért a továbbadott jószágokért cserébe.

„Én pedig mivel lábamra elnyomorodtam, csak a halált előttem viselvén, földig leborulva imádom az én teremtmény, megváltó és szentelő egy Uramat Istenemet, és annak szentséges szent kezeiben, és irgalmas isteni jóvoltában ajánlom a bűnös lelkemet, és azon esedezem az én Istenemnek, naponként, hogy boldog kimúlást adjon, és Jézus, Mária, Szent József neveinek kimondásával, minden szentségeknek részesülésével az Istenem, amikor neki tetszik, akkor vegyen magához.”⁵⁴

Boronkay József 1816. május 14-én, 80 éves korában hunyt el Kőszegen.⁵⁵

⁵² „Ez az ország, Mária országa, és éppen azért mondatik Máriájának, mert hajdan a mi első királyunk Sz. István, Magyarországon a r. katolika hitnek felállítója a királyi pálcát és koronát, az országgal együtt az Isten anyjának szentelte; mi tehát, [...] a B. Szűzet választottuk az ország pártfogójának; és [...] jóllehet a protestáns urak, már a mohácsi veszedelemtől fogva, az országba becsúsztak, és mégis a magyarok soha sem engedték közönséges törvénnyé tétetni, a törvénykönyvbe iktatott esküvésnek emiatt leendő elrontását, hogy abból a B. Szűz neve számkivetetne.” Pálóczi Horváth 1791:28–29.

⁵³ MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: I. 2–3.

⁵⁴ MNL SVL IV.35. Boronkay József végrendelete: I. 2.

⁵⁵ MNL OL W 202. Szombathelyi egyházmegye, Kőszeg, római katolikus, halotti, 1788–1843. Boronkay József halála, 1816. május 14. A bejegyzésnél a táblabíró életkora hibásan 63 évesként szerepelt.

A TESTAMENTUM NAGYOBB NARRATÍVÁK RÉSZÉKÉNT

Fontos hangsúlyozni, hogy jelen elemzés tárgya, a végrendelet mint forrás valójában mire használható: egy testamentumból ugyan nem írható meg egy teljes életrajz, viszont szubjektív tapasztalatok, reakciók és mentalitások feltárulhatnak. A vizsgált végrendeletek elsősorban az örökhagyó belső világának, utolsó éveinek megismerésére alkalmasak, azonban értékes szeletei lehetnek nagyobb narratíváknak is. Az 1700-as évek második felének domináns politikai nyelvei az antik republikanizmus és az ősi alkotmányra hivatkozás voltak, ezeket beszélte magas szinten Boronkay József is. A két beszédmód kulcsfogalmai – a közjó, a kötelességek, az erkölcs, a törvények – központi motívumai végakaratainak.⁵⁶

A táblabíró érezhetően saját korának nemesi eszményképeként kívánta láttatni magát. A birtokos egyszerű, „semmiből érkező” földművesként írta le saját magát, aki hosszú évek szorgos munkájával teremtette meg családjá egzisztenciáját. A narratívaválasztás nem véletlen: a klasszikus római értékrendben a mezőgazdasági munka és a vérvonal továbbvitele ugyanakkora értéket képviselt, mint a haza védelme. A republikánus beszédmód alapegysége ugyan a *patria*, az ország volt, aminek mindent alá kell rendelni, Boronkaynál viszont érdekes módon a család került kiemelt helyre. Az egyedi választást valószínűleg az örökhagyó mély vallásossága és saját élettörténete indokolta. Papírra vetett gondolataiban érezhetően tovább élnek a 18. század első felének felekezeti alapú érvelései: a változó, veszélyekkel teli világban elsősorban a legkiszolgáltatottabb egységet, a családot kell megvédeni, szolgálni. A táblabíró szembehelyezkedése a protestantizmus színtén érthető: a republikánus értékrend megköveteli az ősi erkölcsök, szokások követését, Szűz Mária és a szentek tiszteletének elvetése pont ezekkel ment szembe Boronkay megítélése szerint. Az utódok nem tagadhatják meg az ősök által továbbadott értékeket, ezeket nem változtathatják meg, nem írhatják át, hiszen azok nem az ő tulajdonaik, hanem a volt és leendő nemzedékeké is. A jelen generáció feladata csak a kapott javak sértetlen továbbadása.⁵⁷

Az antik értékek nézőpontjából egy közösség akkor indul romlásnak, amikor valaki a magánérdekét a közösség elé helyezi, saját magának kezd el gyarapítani, fényűzésre, luxusra költ, az ősi mintákat pedig idegenekre cseréli. A Boronkay által utódainak megfogalmazott intelmek teljesen ezt a narratívát követik. A nagyapa a kor politikai beszédmódjában dorgálta Miklós unokája nagyzolasát, a tivornyázást, azt, hogy pénzét külföldről hozatott szép ruhákra költötte. Nem véletlen az sem, hogy a testamentum írója mindig a családtagjait kérte, hogy az eltévelyedő leszármazottakat a helyes útra térítsék: a belső egységet sosem szabad felbontani (például felekezetváltással), a megosztottság romláshoz vezet.

⁵⁶ A 19. század elején Magyarországon domináló politikai beszédmódokról lásd: Kovács–Szűcs 2009: 147–174; Nagy 2014: 22–45; Szűcs 2010: 19–42; Takáts 1998: 668–686; Takáts 2007: 14–21; Takáts 2011: 1088–1096; Takáts 2013a: 141–153; Takáts 2013b: 149–160.

⁵⁷ A Boronkay által az 1790-es országgyűlésen beszélt dialektusokat elemezte: Kovács Á. 2013: 244–260.

A republikanizmus szabadságeszméje nem valamitől való függetlenséget jelentett, hanem valaminek az ügyeiben való részvételt, amivel élni kell, az áldozatvállalás pedig nem lehetőség, hanem sokkal inkább kötelesség.

Boronkay végrendeletén keresztül láthatóvá válik az 1700-as évek végének nemesi mentalitása,⁵⁸ érdekes kérdés azonban, hogy ezen gondolatiság mennyire maradt releváns a 19. századba átlépve. A republikanizmus és az ősi alkotmányra hivatkozás dialektusának egyes elemei még hosszú évtizedekkel később is jelen voltak a magyar közbeszédben, viszont a rendi társadalom változáshoz való viszonya fokozatosan átformálódott a reformkor hajnalához érve. A Reinhard Kosselleck által „nyeregkornak” (*Sattelzeit*) nevezett átalakulás magyarországi jelentkezése elhúzódott, a kontinentális viszonylatokhoz képest lassan oldódtak csak fel a korábbi keretek. Maga a német „*Sattel*” szó egyszerre jelenthet nyeret egy ló hátán vagy hegyvonulatok között,⁵⁹ utóbbi feloldással élve valójában az a kérdés, hol helyezhetőek el a vizsgált végrendeletek: a kiindulási csúcson vagy már a lejtőn elindulva?

A premodern és modern világ közötti átmenet a fogalmak egész sorát keregette át, ezek azonban a testamentum írójának szókincsét még nem érintették. Boronkay – és az általa elfogadott beszédmódok – narratívájában az ősi erkölcsök, erények, törvények pozitív kontextusban szerepeltek, az ettől való eltérés csak negatív előjelet kaphatott. A változásellenes szemlélet állandó hanyatlást, elromlott jelent és veszélyes jövőt látott.⁶⁰ Boronkay tehát a hegynyereg csúcsán vetette papírra még gondolatait, vejével való konfliktusa viszont már az egész korszak lejtőn való elindulását sejteti. A változásellenes após szemszögéből nézve Festetics figyelmen kívül hagyta a régi tradíciókat, az idősebbek tanácsait. Amit a jelenkor szemüvegén keresztül birtokracionalizációként, tökebefektetésként, juhnemesítésként definiálnak a történeti áttekintések, az Boronkay szótárában még birtokeljárás, pénzszerűség, vagy éppen juhok egyszerű elhajtása volt. A földesúr felfogása felett halála idejére már eljárt az idő, családja körében bizonyosan.

Festetics Imre korábban saját édesapjával is dacolt, katonai pályára lépve számos „idegen” hatás érte, legalább négy nyelven írt és olvasott, Angliába utazva felismerte saját otthona korlátoltságát. A gróf a régi minták fenntartása helyett változásokat sürgetett, 1803-tól a juhnemesítés és a genetika elfeledett, de nemzetközi úttörője lett.⁶¹ Nem lehetett véletlen, hogy olyan ügyekben, mint apósa uradalmi épületeinek átadása, nem kérte ki az idős földesúr véleményét, a birtokracionalizáció és -konszolidáció felülírta a korábbi állapotokhoz való ragaszkodást. (Az újítás, a reformok igénye megengedte, hogy bizonyos törvényeket, instrukciókat, szokásokat megmásítsanak, szembemenve a republikanizmus, az ősi alkotmányra hivatkozás alapvetéseivel.) Festetics sok tekintetben egyszerűen

⁵⁸ A néhai fiskális szocializációs, közéletben aktívvá válásának időszaka.

⁵⁹ A folyamat magyar rendi politizálásban történő jelentkezéséhez lásd: Szijártó 2014: 5–24.

⁶⁰ Azonos a középkori kereszténység Szent Ágoston-féle időfelfogásával, amely szintén nagy hatást gyakorolhatott a vallásos Boronkayra.

⁶¹ A gróf életművéhez: Poczai 2019.

semmisnek tekintette azokat a rendelkezéseket, amelyek a felesége édesapjától érkeztek. A táblabíró még életében többször szóban is figyelmeztette vejét, hogy jussát csak akkor kaphatja meg, ha nem házasodik újra, a racionális gondolkodás, a háztartás fenntartásának szükségessége, a gyermekek számára fontos anya hiánya azonban mind azt sugalmazták, hogy ismét álljon oltár elé. Így is történt. Unokái szintén szembementek nagyapjuk instrukcióival: a francia háborúkat követő rossz gazdasági helyzetben hamar elherdálták az örökölt javakat, Boronkay halála után hat évvel birtokaik zár alá kerültek.⁶²

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

A 39. Acta generalia.

A 57. Libri regii.

W 202. A mikrofilmár „A” sorozatáról készült digitális másolatok.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára (MNL SVL)

IV.1.a. Közgyűlési iratok (Acta congregationalia).

IV.1.b. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek (Protocollum genaralium et particularium congregationum).

IV.35. Végrendeletek levéltári gyűjteménye (Acta testamentaria).

XIII.61. Varászlói uradalom iratai.

Mária Terézia Úrbéri Tabellák (Hungaricana)

Somogy vármegye, Kozma. <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/somogy-kozma/> – utolsó letöltés: 2025. január 21.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baranyai Béla 1914: Somogy vármegye nemes családai. In: Csánki Dezső (főszerk.): *Somogy vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai.) Budapest, 591–634.

Boronkay, Josephum 1791: *Declaratio circa questionem illam an articulus in negotio religionis per suam Majestatem de dato 18. januarii anni 1791. statibus et ordinibus in publicam legem referri valeat...* Posonii.

Gyáni Gábor 2009: A mindennapi élet mint analitikus kategória. A társadalomtörténet-írás lehetséges új útja. *Történelmi Szemle* (51.) 2. 259–274.

⁶² Az 1811-es és 1816-os devalvációk jelentősen megnehezítették a lányok örökségből történő kifizetését, a versenyképes gyapjútermelés pedig tőkeigényessé vált. A két fiú hamar jelentős adósságot halmozott fel, 1822-ben már zárgondnokot volt kénytelen kinevezni Somogy a helyzet rendezésére. Kaposi 2016: 72–73; Kaposi 2019: 21–30.

- Kaposi Zoltán 1986: A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében. *Történelmi Szemle* (29.) 2. 363–379.
- Kaposi Zoltán 1988: A vrászlói uradalom termelése és gazdálkodása a XIX. század első felében. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 19*. Kaposvár, 187–222.
- Kaposi Zoltán 2016: Tudomány és gazdaság. Festetics Imre gróf birtokai és gazdálkodása a 19. század első harmadában. *Közép-Európai Közlemények* (9.) 3. 67–83.
- Kaposi Zoltán 2019: A tudatos birtokszerzés politikája. Boronkay József birtoképítő törekvései a 18–19. század fordulóján. In: Kaposi Zoltán: *Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században – Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 14*. Budapest, 46–54.
- Kempelen Béla 1911–1932: *Magyar nemes családok*. Budapest.
- Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor 2009: Hogyan olvassuk a 18. századi magyar politikai irodalmat? *Korall* (10.) 35. 147–174.
- Kovács Ákos András 2013: Diétai beszédek és politikai nyelvek, 1790–1791. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon*. Budapest, 244–260.
- Kovács Dániel László 2024: Somogyi tisztújítások a táguló politikai nyilvánosság és közéleti részvétel időszakából. Karrierutak a vármegyei igazgatásban, 1806–1830. In: Récsi Balázs (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 53–54*. Kaposvár, 17–52.
- Melhárd Gyula 1906: *Somogyvármegye a rendi országgyűléseken I. 1661–1812*. Veszprém.
- Nagy Ágoston 2014: Republikánizmus és csinosodás között. A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül. *Korall* (15.) 55. 22–45.
- Nagy Iván 1858–1868: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest.
- Pálóczi Horváth Ádám 1791: *Boronkay József’ Diaetái orátiója magyarul*. H. n.
- Pocza Péter 2019: *A Festetics-rejtély. A genetika története és Festetics Imre hagyatéka*. (Beszélő városok sorozat.) Kőszeg.
- Polgár Tamás 2004: Tisztújítási statútumok és az 1824. évi tisztújítás Somogy vármegyében. In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv*. Kaposvár, 39–62.
- Reiszig Ede 1914: Somogy vármegye története. In: Csánki Dezső (főszerk.): *Somogy vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai.) Budapest, 355–560.
- Szijártó M. István 2014: A kosellecki „nyeregigó” a 18. századi magyar politikában. In: Hermann István (szerk.): *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök emlékezete*. Veszprém, 5–24.
- Szűcs Zoltán Gábor 2010: Kontinuitás és diszkontinuitás a 18–19. század fordulójának magyar politikai kultúrájában. Politikai diskurzus-történeti esszé. *Századvég* (15.) 55. 19–42.
- Takáts József 1998: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején. A keret. *Irodalomtörténeti Közlemények* (102.) 1–2. 668–686.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. (Osiris tankönyvek). Budapest.

- Takáts József 2011: Politikai nyelvek a „Nemzeti hagyományok”-ban. *Holmi* (23.) 9. 1088–1096.
- Takáts József 2013a: Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a Hitelben. *Aetas* (28.) 3. 141–153.
- Takáts József 2013b: A csinosodás politikai nyelve. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): „*Politica philosophiai okoskodás*”. *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, 149–160.

A hivatalban maradás kényszere

*„Nyugdíj” és időskori hivatalviselés a baranyai tisztkar példáján keresztül, 1790–1850**

A tanulmány célja az 1790–1850 közötti baranyai politikai elit karrierlezárási mintázatainak és időskori hivatalviselésének átfogó bemutatása egyéni életpályákon keresztül. Elemzi a baranyai birtokhelyzetet és a korszak időskorra vonatkozó társadalmi elképzeléseit, valamint feltárja, hogy a birtokhiány és az alacsony fizetések milyen kényszereket és szerkezeti hatásokat eredményeztek a tisztkarban. Külön figyelmet kap a Baranyavármegyei Nyugdíjintézet alapítása és az első nyugdíjban részesült hivatalnokok esetei. A kutatás kizárólag a Baranya vármegyei tisztkarra koncentrál, s eltekint a főispáni pozíció vizsgálatától, mivel a poszt betöltése kapcsán nem állt fenn olyan fokú gazdasági kényszer, mint a tisztkar hivatalai esetében.¹

A BARANYAI NEMESSÉG GAZDASÁGI HELYZETE

A török kiűzését követően Baranya vármegye késő középkori hagyományos berendezkedése, társadalma és birtokhelyzete is jelentős változásokon ment keresztül. A baranyai nemesség birtokviszonyait a 18. század első negyedében Ruzsás Lajos nyomán Ódor Imre foglalta össze. Az 1724-ben feljegyzett 288 baranyai helységből 174 a világi nagybirtokosok és uradalmaik fennhatósága alatt állt, mellettük az egyházi birtokok további 99 települést bírtak. Ezek együttesen a baranyai falvak több mint 94%-át jelentették.² Bár a „nagy adományozások” korszaka Baranyában 1724-re befejeződött, a következő évtizedekben gyors és nagymértékű fluktuáció volt megfigyelhető a tulajdonosokat tekintve, melyek a birtoktestek további koncentrációját hozták magukkal. A nagybirtok abszolút dominanciája a következő évszázadban is meghatározó maradt, 1848-ig csak kisebb léptékű változások történtek. Fónagy Zoltán adatgyűjtése alapján az úrbérrendezés idején (1767–1774) az egyházi és világi nagybirtok Baranya vármegye

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24-3-II kódszámú Egyetemi Kutatói Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Nagy Imre Gábor szavaival élve, az 1790–1848 közötti baranyai főispánok „jelentős országos tisztségeik birtokában mintegy mellékesen, inkább rangként és címként viselték Baranya vármegye főispánja tisztségét”. Nagy 2007: 86.

² Ódor 1986: 134.

területének megközelítőleg 87%-át,³ H. Pálffy Ilona szerint az 1780-as évekre 89%-át adta ki.⁴ Ugyanez az arány Ódor Imre szerint a szabadságharc idejére 85%-ra mérséklődött.⁵ A kis- és középbirtokos nemesség tehát a rendiség utolsó évszázadában a vármegye területének maximum 15%-a felett diszponált.

A baranyai nemesség létszámáról szólva gyakran idézik az Illéssy János által összeállított, az 1754/55. évi országos nemesi lajstrom eredményeit közlő adat-sort. Ez alapján Baranyában 74 birtokos és 97 armalista, vagyis összesen 171 nemes összeírására került sor,⁶ azaz a vármegyei nemesség csaknem fele, 44%-a volt birtokosnak tekinthető. Az adatokkal kapcsolatban már Ódor Imre is fogalmazott meg kritikát, főképpen szabadszentkirályi kurialisták birtokosként való feltüntetése okán.⁷ A birtokos és birtoktalan nemesség közötti aránykülönbség ez alapján még az Illéssy által regisztrált adatoknál is nagyobb mértékű lehetett: a szabadszentkirályi kurialistákat a nem birtokosokhoz sorolva a vármegyei nemesség több mint kétharmada, 68%-a volt birtoktalanak tekinthető. A jómódú köznemesi birtokosság (*bene possessionatus*), amely hagyományosan a vármegyék vezető rétegének tekinthető,⁸ Baranyában alacsony számban volt jelen. Ha elfogadjuk Kaposi Zoltán javaslatát, aki a kategóriahatárt 3000 hold feletti birtokban jelölte ki,⁹ akkor Baranyában mindössze hét családot azonosíthatunk jómódú köznemesként.¹⁰

A birtok- és vagyontalan nemesek számára a vármegyékben csak korlátozott lehetőségek álltak rendelkezésükre ahhoz, hogy megőrizték társadalmi státuszukat és önbecsülésüket, egyben biztosítsák családjuk megélhetését. A hadsereg és az egyházi pálya mellett a tisztviselői munka, az uradalmi szolgálatok vagy a vármegyei közszolgálat nyújtottak lehetőséget presztízsük megtartására, anyagi helyzetük javítására. A vármegye tisztikara mellett az uradalmak jószágkormányzói, tiszttartói, számtartói és ispáni pozíciói kínáltak érvényesüli lehetőséget. Baranyában a II. József rendelkezései alapján összeállított provinciális tábla főkönyve nyolc darab nagyobb testű, magánkézen lévő, és további négy egyházi kezelés

³ Fónagy 2013.

⁴ H. Pálffy 1933: 980. H. Pálffy és Fónagy számításai közötti eltéréseket az okozza, hogy a vármegye egész területét illetően H. Pálffy 599 592 katasztrális holddal, míg Fónagy 280 732 holddal számolt.

⁵ Ódor 1986: 134.

⁶ Illéssy (össz.) 1902: 148.

⁷ Ódor rámutatott, hogy az 58 családból álló szabadszentkirályi kollektív nemesi közösséget egyként, mint egyetlen közös birtokos tüntették fel. Ódor 1986: 135.

⁸ A kérdésről a teljesség igénye nélkül részletesebben: Szijártó 2005: 368–379; Szilágyi 2016; Kovács 2024.

⁹ Kaposi 2019: 18.

¹⁰ H. Pálffy adatai szerint az 5 000 holdnál nagyobb birtokosok a következők voltak 1785-ben: a Petrovsky, a Jeszensky, a Perczel, a Sauska és Bésán családok, valamint Melczer Ignác és Czindery Rókus. H. Pálffy 1933: 985. Történt már kísérlet a kategóriahatár 500 holdra helyezésére is, ebben az esetben a családok száma többszörösére nőhet: Glósz 2014: 81–100. Mindezek ellenére a baranyai közbirtokosok létszámukat tekintve még a szomszédos Somogy vagy Tolna vármegyékhez is nehezen hasonlítható. Ezt szemlélteti Fónagy Zoltán térképe, Fónagy 2013: 1552–1553.

alatt álló uradalomról tudósított,¹¹ míg 1844-re Borsy Judit már 14 olyan uradalmat azonosított Baranyában, amelyek legalább öt községet foglaltak magukba.¹²

A baranyai nemesség hivatalvállalási hajlandóságát szemlélteti az 1809-ben összeállított nemesi összeírás, mely alapján a helyi nemesség 18%-a földművesként, 6%-a katonaként, 40%-a pedig megyei vagy uradalmi alkalmazottként tartotta fenn magát. Mindössze 17%-uk élt birtokai jövedelmeiből.¹³

A hivatalviselés ugyanakkor könnyen kényszerre válhatott, mivel a rendszeres jövedelem, vagyis az anyagi stabilitás elvesztése valódi rémként lebeghetett a tisztviselők előtt. Nem meglepő tehát, hogy a legtöbben igyekeztek minél hosszabb ideig – sok esetben életük végéig – megtartani a pozícióikat. Bár az állami szolgálat esetén a nyugdíjra jogosultak köre az évtizedek során jelentősen kibővült,¹⁴ szigorúbb előírásoknak kellett megfelelniük, mint az uradalmakban, ahol a nyugdíj az uradalom földesurának kegyétől függött. Az állami és uradalmi szolgálattal szemben a vármegyék 1848 előtt nem biztosítottak nyugdíjat, a vármegyei tisztségviseléssel eltöltött éveket csupán előzményként vették figyelembe az állami nyugdíj megállapításánál, amennyiben az érintett hivatalnok később állami pozícióban folytatta pályafutását. A megyei nyugdíjazás bevezetésére csak a szabadságharcot követően adódott lehetőség, amikor a „Karok és Rendek által választott tisztviselőket a cs. kir. Kormány kinevezése útján hivataloskodó tisztviselők váltották föl”.¹⁵

IDŐSKORI VÁRMEGYEI HIVATALVISELÉS 1848 ELŐTT

Viszonylag hosszú ideig tartotta magát az az elképzelés, miszerint a vármegyei hivatalviselés *nobile officium*, egyfajta nemes hivatás fizetés nélkül: az adómentes helyi nemesség ezáltal vette ki részét a rá eső közterhekből. Ezt a nézetet a szakirodalom mára jelentősen árnyalta:¹⁶ tudjuk, hogy az újkori vármegyei tisztviselők rendszeres fizetést kaptak, és gyakorlatilag kötelezve voltak a hivatal elfogadására.¹⁷ Ezzel együtt is találkozhatunk olyan esetekkel, amikor valóban „becsületből” szolgáltak. Deák Ferenc tiszteletbeli hivatalai mellett saját birtokainak jövedelmeiből tartotta

¹¹ H. Pálffy 1933: 978.

¹² Borsy 2005: 89–91.

¹³ Közli: Ódor 1986: 159.

¹⁴ Először a királyi alkalmazottak, majd a kamarák alkalmazottai, később a Kancellária és a Helytartótanács tisztviselői váltak jogosulttá „pensiok” elnyerésére. Az állami nyugdíjrendszer történetét 1790-ig lásd: Fallenbüchl 2003.

¹⁵ MNL BaML IV.434.b. 14. A Baranya vármegyei volt tisztviselők, ezek özvegyei és árvái nyugdíjintézete segély- alapítványának alapítólevele.

¹⁶ A teljesség igénye nélkül: Ember 1946: 530. Az újabb kori irodalom kapcsán: Szita 1974: 347; Molnár 2000: 38.

¹⁷ Példát ad erre az 1559: LIV. tc. „a közhivatalnokokat és tisztségeket elvállalni vonakodókat a decretumban előírt büntetéssel sújtásák”. A törvény tovább élését szemlélteti, hogy még 1830-ban is napirenden voltak olyan javaslatok, amelyek módosítani szerették volna. Dombóvári 2011: 280.

fenn magát,¹⁸ de említhetjük Oszterhueber Józsefet is, aki „szenvedéllyel viselt minden hivatalt, mellyel fizetés nem járt”.¹⁹ Hasonlóra ugyanakkor viszonylag kevés példát találunk Baranyában, ahol – a baranyai nemesség saját megfogalmazása alapján – rendszerint „amugy is csekély fizetéssel ellátott ’s leginkább birtoktalannokból álló tisztviselői kar” szolgált.²⁰ A birtokok hiánya, illetve a tisztikarból nyert „csekély” fizetés tehát egyfajta szükséghelyzetet teremtett egy vármegyei birtoktalan nemes számára, hogy minél hosszabb ideig, gyakran időskorig őrizze meg hivatalát, ezzel biztosítva saját és családja megélhetését.

Az időskori hivatalviselés mint kényszer kérdésének vizsgálatához több szempont is rendelkezésre áll, hiszen idősebb korú tisztviselők gyakran a hivatalt viselve hunytak el, időskoruk miatt váltották le őket (visszaélés miatt vagy tisztújításkor), de olykor előfordult, hogy önként lemondtak. Közülük elsősorban azokat a hivatalnokokat vizsgáltuk, akik saját állításuk szerint a korszak szóhasználatával élve „aggott” vagy „elaggott” korukra való tekintettel, önként távoztak a lokális elit kötelekeiből, hogy közelebb kerülhessünk a vizsgált korszak idős-fogalmának megértéséhez megértéséhez.

1790–1850 között a baranyai hivatalviselők közül összesen 88-an mondtak le hivatalukról, de mindössze hét alkalommal hivatkoztak idős korukra. Az egyéni esetek vizsgálata rávilágít arra is, hogy a korszakban rendkívül „rugalmasan” kezelték az időskor meghatározását. Mihalovich József első alispán 70 évesen önként vonult vissza hivatalából,²¹ viszont Bésán János főszolgabíró is idős korára hivatkozva távozott a szolgálatból 44 éves korában.²² Jeszenszky Emánuel 49 éves főadószedő agg korát emlegette, amikor távozott a hivatalából, bár lemondása után négy évvel még megpróbálkozott az első alispáni pozíció elnyerésével.²³

Ugyancsak idős korára hivatkozva jelentette be visszavonulását Sauska Keresztély első alispán, valamint Nunkovics Ignác táblabíró is. Mindketten 59 évesek voltak, ám döntéseikben feltételezhetően egyéb tényezők is közrejátszottak. Sauska a korabeli sajtó tudósítása szerint „ritka erényekkel bíró férfiú” volt, aki az 1842. szeptember 14-i tisztújításon jelentette be, hogy nem kívánja megerősíteni hivatalát és egyéb pozícióra sem kandidál.²⁴ Döntésében minden bizonnyal közrejátszott egy családon belüli konfliktus.²⁵ Nunkovics Ignác 1848-ban bejelentett

¹⁸ Molnár 1995: 7–8.

¹⁹ Molnár 2003: 62.

²⁰ MNL BaML IV.1.a. 844b/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. március 1.

²¹ Mihalovich esetében meg kell jegyeznünk, hogy már 1790 óta próbálkozott az első alispáni hivatal elnyerésével, ez azonban csak 51 évesen, 1813-ban sikerült neki. Ettől kezdve a soron következő tisztújításig maradt hivatalában, ami – leginkább a főispán akarata szerint – 19 évvel később következett be.

²² MNL BaML IV.1.a. 112/1810. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1809. október 31.

²³ MNL BaML IV.1.a. 946/1803. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1803. június 13.

²⁴ MNL BaML IV.1.a. 3780/1842. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1842. szeptember 14; *Jelenkor*, 1842. szeptember 21. (11.) 76. 552.

²⁵ A nézeteltérések bátyja és sógora között kezdődtek, és közrejátszottak a család későbbiekben bemutatandó csődperében is.

visszavonulásában²⁶ pedig inkább a forradalmi események, mintsem idős kora lehetett mérvadó.

A felsorolt esetek között volt ugyanakkor egy közös pont: a tisztviselők birtokhelyzete. Valamennyien Baranya vármegye csekély létszámú birtokos nemese közé tartoztak, s ebből kifolyólag megélhetésük nem kizárólag a hivatalviselésen alapult. Számukra a hivatal elhagyása közel sem lehetett olyan drasztikus lépés, mint birtoktalan hivatalviselő társaiknak. A birtoktalan nemesek túlnyomó részénél a tisztségviselésben a presztízsszempontok mellett komoly szerepet játszott a megélhetés: egyes családok számára olykor évtizedeken át tartó hagyomány volt a hivatalviselés, mint a jövedelem- és/vagy birtokszerzés megkerülhetetlen eszköze.

A vármegyei hivatalviselés a kiemelkedés lehetőségét nyújtotta alsó-szattai Petheő Imrének (1746–1814), aki uradalmi ügyészként működött 1773 előtt, majd a tisztikarba való belépése során először alügyészként, 1776-tól pedig aljegyzőként tevékenykedett. Karrierjében a II. József-féle igazgatási rendszer hozott változást: 1785-től főjegyző, a közigazgatási reformot követően pedig a Tolna-baranyai albiróság elnökévé lépett elő.²⁷ 1790-től ismét főjegyző, 1799-től először szurrugált, 1803-tól a vármegye megválasztott másodalispánja lett.²⁸ Bár az 1810-ben felvett nemesi katalógus továbbra is birtoktalan nemesként jellemezte,²⁹ anyagi lehetőségeinek növekedését mutatja, hogy 67 éves korában, az 1813. május 20-i tisztújítás megnyitása előtt már jelezte, hogy idős korára tekintettel nem kíván további hivatalt vállalni,³⁰ azaz eddigre már kellő mennyiségű tőkét halmozott fel ahhoz, hogy biztosítsa megélhetését.

Petheőhöz hasonló karriert futott be a szintén birtoktalan gyulai Gaál József³¹ (1777–1848), aki az 1810-es főjegyzői kinevezését követően 38 éven át viselte hivatalát.³² Az 1839. május 21-i tisztújítás előtt, 62 évesen döntött úgy, hogy idős korára hivatkozva lemond főjegyzői hivataláról.³³

Az önkéntes távozás mellett voltak olyan esetek is, amikor a hivatalnok akarat ellenére hagyta el állását, mert a tisztújításon alulmaradt ellenfelével szemben. Dezséri Országh Imre (1782–1857) 32 évnyi hivatalviselés után, 66 évesen került ki a tisztikarból, igaz, tiszteletbeli főszolgabíróként továbbra is volt lehetősége a közigyűlekbe való beleszólásra.³⁴

²⁶ Bár Nunkovicsot 1815-ben eltávolították a tisztikarból, táblabíróként, választmányok, valamint deputációk tagjaként 1848-ig a helyi közélet meghatározó egyénisége maradt. MNL BaML IV.101.a. 1136/1848. Bizottmányi jegyzőkönyv, 1848. május 26.

²⁷ MNL BaML IV.1.a. 205/1785. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1785. március 3, Angyal 1913: 71.

²⁸ MNL-BaVL IV.1.a. 920/1799., 507/1802. és 946/1803. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1799. május 31., 1802. április 6., 1803. június 13.

²⁹ Ódor 1986: 157.

³⁰ MNL BaML IV.1.a. 1017/1813. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1813. május 20.

³¹ 1802-től másodaljegyző, egy évvel később már első aljegyzővé nevezték ki. MNL BaML IV.1.a. 507/1802. és 946/1803. (Közgyűlési jegyzőkönyv, 1802. április 6. és 1803. június 13.)

³² MNL BaML IV.1.a. 2146.1/2/1810. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1810. szeptember 12.

³³ MNL BaML IV.1.a. 1750/1839. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1839. május 21.

³⁴ MNL BaML IV.1.a. 3780/1842. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1842. szeptember 14.

Az időskorig tartó hivatalviselés klasszikus példája volt Nagy Imre (1756–1848). Birtoktalan nemes lévén³⁵ a családja megélhetése betöltött hivatalaitól függött. Ez már apja, Nagy János életében is így volt, aki 72 éves koráig, az 1773-ban tartott tisztújításig volt szolgabíró s a vármegyei közélet aktív résztvevője,³⁶ ekkor idős korára hivatkozva már nem vállalt hivatalt. Alig két hónappal a távozása után el is hunyt.³⁷ Nagy Imre már 1780 előtt kancellistaként tűnt fel Baranyában, majd a rövid esküdti karrier után, az 1790. április 7-i tisztújításon a pécsi járás alszolgabírójává választották, április 9-én pedig áthelyezték a siklósi járásba.³⁸ Hivatali emelkedése meg is állt ezen a szinten: a soron következő tisztújításokon sikertelenül próbálkozott főszolgabírói hivatalok elnyerésével. Megőrizte viszont siklósi alszolgabírói hivatalát, amit végül az 1839. május 21-i tisztújításon veszített el, 83 évesen. Noha ezután is kísérletet tett a főbírói hivatal elnyerésére, a vármegyei rendek nem szavaztak neki bizalmat.³⁹ A hivatalviselés évtizedei alatt megerősödött vagyoni helyzetét jelezte, hogy 1844-ben 3600 pengőforintot tudott kölcsönadni nyáyatádi Czindery Lászlónak.⁴⁰

Raisz (I.) Dániel (1781–1859) szintén az időskorig tartó hivatalviselők közé tartozott. Ambiciózus ifjúként karrierje 1808-ban alügyészi kinevezésével indult,⁴¹ majd a tisztikar ranglétráját megmászva előbb főügyész, alszolgabíró, majd főszolgabíró lett.⁴² A birtoktalan nemes tekintélye 1847-re olyan mértékben megnőtt, hogy a követséggel megbízott alispán helyett ideiglenesen átvette annak teendőit is.⁴³ Az 1848. január 18-i tisztújításon már a másodalispáni hivatalt kívánta elnyerni, a főszolgabíróságról pedig önként lemondott.⁴⁴ Bár próbálkozását nem koronázta siker, a császári csapatok által elfoglalt Baranyában a pécsi polgári törvényszék elnökének nevezték ki.⁴⁵ Tudjuk, hogy az átszervezések idején ismét

³⁵ Ódor 1986: 157.

³⁶ 1738-tól vármegyei esküdt, 1742-től főszolgabíró, majd 1750–1761 között a vármegye főadószedője volt. Ekkor ideiglenesen hivatal nélkül maradt. Alig egy év múlva visszatért a tisztikarba, 1762-től ismét főszolgabíró lett. MNL BaML IV.1.a. 31/1738., 206/1742., 213/1750., 68/1761., 97/1762. és 52/1773. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1738. január 17., 1742. október 29., 1750. július 18., 1761. április 29., 1762. május 10. és 1773. január 4.

³⁷ MNL OL W 202-A4841-0069. Anyakönyvek, Pécsi egyházmegye, Sásd, római katolikus, vegyes, 1750–1826.

³⁸ MNL BaML IV.1.a. 167/1790. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1790. április 6.

³⁹ MNL BaML IV.1.a. 1751/1839. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1839. május 21.

⁴⁰ Czindery László (1792–1860) somogyi birtokos, a kölcsön idejében Vas vármegye főispáni helyettese, 1845 és 1848 között Somogy megye főispánja. A Nagy Imre által adott kölcsön jelentősége az összegben rejlik: Czindery gyakran vett fel kölcsönöket baranyai hivatalnokoktól, ám 2000 forint feletti összegeket jellemzően csak a birtokkal is rendelkező tisztviselők tudtak nyújtani számára. MNL BaML IV.1.q. 14. Betáblázások mutatója, 1845–1850.

⁴¹ MNL BaML IV.1. a. 1343 és 1499/1808. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1808. október 24., 1808. december 20.

⁴² MNL BaML IV.1.a. 1695/1828., 1002/1832. és 275/1841. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1828. szeptember 15., 1832. május 7–9., 1841. április 20.

⁴³ MNL BaML IV.1.a. 4057/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. november 4.

⁴⁴ MNL BaML IV.101.a. Bizottmányi jegyzőkönyv, 1848. január 18.

⁴⁵ MNL BaML IV.103. 28. Majláth királyi biztos levele Cseh Eduárd és Raisz Dániel uraknak. 1849. május 6.

hivatal nélkül maradt, ám 1854-ben már a Siklósi Táblabíróság elnöke volt,⁴⁶ és karrierje a neoabszolutizmus évei alatt is folytatódott. 1858-ig, 77 éves koráig látta el a siklósi bíróság elnöki tisztét.⁴⁷ Alig egy évvel később hunyt el.

Az általunk feltárt források között az egyik első baranyai „nyugdíjkérvény” a szabadszentkirályi kollektív nemesi közösségből származó, kurialista Kata Ferencé. Kata Ferenc karrierjét a hadseregben kezdte, viszonylag fiatalon részt vett a napóleoni háborúban.⁴⁸ Valószínűleg 1820 körül kapott obsitot,⁴⁹ ekkor (megközelítőleg 36 évesen)⁵⁰ hazatért, és a vármegyei tisztikar kötelékébe lépett. 1823-tól⁵¹ a vármegye esküdtje lett, mígnem sorozatos visszaélései miatt a nemesi közgyűlés 1841-ben felfüggesztette hivatalából,⁵² ezzel pedig az 57 éves hivatalnok elveszítette megélhetését. Anyagi helyzetét mutatja, hogy amikor a következő években több pervesztés is sújtotta, minden esetben fizetéseképtelenné nyilvánították.⁵³ Adósságai mérséklése s megélhetése biztosítása miatt alig két évvel a hivatalból való eltávolítása után a vármegyei közgyűléshez folyamodott, hogy ameddig a legfelsőbb helyen megigényelt katonai „nyug-pénzt” el nem nyeri, a vármegye vagy helyezze vissza korábban viselt hivatalába, vagy legalább „kegyelembeli segedelem” címén utaljon ki számára pénzt. A vármegye válasza szerint „nyugpénz vagy segedelem díj megadására a megyei hatóság” nem volt jogosult, míg a hivatalba való visszahelyezéséről Kata „sorozatos sértései és rágalmai” után hallani sem akart.⁵⁴ Ezután Kata a bécsi udvarhoz fordult kérelmével,⁵⁵ s a későbbiekben már nyugalmazott hadnagyként találkozhatunk nevével.⁵⁶ Kata Ferenc katonai nyugdíja rövid ideig tartott, a szabadságharc bukása új lehetőséget hozott számára. Már 1849 elején jelezte, hogy a császári rendszer számíthat szolgálataira,⁵⁷ 1849 szeptemberében pedig már napidíjas írnokként dolgozott a vármegyénél.⁵⁸ Az ekkor 65 éves Kata Ferenc egy évig bírta az egyébként jórészt ifjakat alkalmazó kancelláriai munkát, amikor egy másik hivatalra való kinevezését

⁴⁶ Pap 2001: 374.

⁴⁷ *Nemzeti Kalendárium* 1858. (44)

⁴⁸ MNL BaML IV.152.b. 865/1851. Kata Ferenc folyamodása Augustz Antalhoz, 1851. február 6.

⁴⁹ ÖStA HHStA KA StR 14-1845. 2627. Kata Ferenc Baranya megyei esküdt részére adott Arany Polgári Érdemérem kitüntetés visszatartása, 1845. június 7.

⁵⁰ Szabadszentkirályon, 1784. október 10-én keresztelték. MNL OL W 202-A4850-0631. Anyakönyvek, Pécsi egyházmegye, Szabadszentkirály, római katolikus, vegyes, 1770–1798.

⁵¹ MNL BaML IV.1.a. 2119/1823. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1823. augusztus 28.

⁵² MNL BaML IV.1.a. 2173/1841. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1841. június 23.

⁵³ 1842-ben Horváth József főszolgabíró becsületsértési pert indított Kata Ferenc ellen, azt állítva, hogy „meggályáztatva lett” Kata által. Miután Katát 1842-ben fizetéseképtelennek nyilvánították, Horváth a következő évben is perre ment a volt esküdt ellen. MNL BaML IV.1.a. 3827/1842. és 4511/1843. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1842. szeptember 20., 1843. november 20.

⁵⁴ MNL BaML IV.1.a. 1466/1843. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1842. szeptember 14.

⁵⁵ Pajkossy 1998: 177.

⁵⁶ MNL BaML IV.101.a. 1915/1848. Bizottmányi jegyzőkönyv, 1848. szeptember 10.

⁵⁷ MNL BaML IV.103. 45. Majláth királyi biztos levele Balaskó Imre főbíró úrnak. 1849. május 13.

⁵⁸ MNL BaML IV.6.d. 76. kötet 1848/49 kiadások, 42. Adószedői számadások.

kérte, nehogy „éltesbb korára szemeit végképp elrontsa”.⁵⁹ Kérése meghallgatásra talált, 1850. október 2-án földbecsülési ügyvivőnek nevezték ki,⁶⁰ ám az új megbízás sem „nyerte el tetszését”. Kinevezése után alig egy héttel, október 8-án Kata „azon meggyőződésre jutott, hogy a terhes ügyvezetői munkát agg kora miatt czélszerűen nem tellyesítheti”, így erről is lemondott.⁶¹ Bár karrierje ezzel véget ért, 1853-ban újabb kérelmet adott be, s az 1850 októberében betöltött mindössze nyolc munkanapja után 45 forintnyi lakbért, illetve egy hónapnyi (!) 35 forintos munkabére kifizetését kérte.⁶² A vármegye mindkettőt megtagadta tőle.

Az eltávolítások és lemondások mellett természetesen nagy számban találhatunk olyan vármegyei hivatalviselő nemeseket, akik idősebb korukban bekövetkezett halálukig szolgálatban maradtak. Ilyen típusú működésre ad példát a kurialista,⁶³ ám hivatalviselő felmenőkkel rendelkező brunóczi Balogh József (1747–1828) élete, aki közel 40 éven keresztül töltötte be a baranyavári járás egyik esküdti hivatalát az 1790. április 7-i tisztújítástól⁶⁴ 1828. október 30-án, 81 éves korában bekövetkezett haláláig.⁶⁵ Végrendelkezése meglehetősen szerény javakról szólt,⁶⁶ így feltételezhetjük, hogy a közel negyvenévi hivatalviselése a napi megélhetést biztosította számára.

EGY LEHETSÉGES MEGOLDÁS? A „BARANYAVÁRMEGYEI VOLT TISZTVISELŐK, EZEK ÖZVEGYEI ÉS ÁRVÁI NYUGDÍJINTÉZETE”

A többnyire időskorig, nem egyszer halálig tartó hivatalviselés elsődleges motivációja a rendszeres jövedelem biztosítása volt. A helyzet felismerését mutatta, hogy a megyei közgyűlés az 1840-es években határozatot hozott a „Baranyavármegyei volt tisztviselők, ezek özvegyei és árvái Nyugdíjintézete” megalapításáról. Az alapítás pontos dátumával kapcsolatban ellentmondásos információkat találunk a levéltári forrásokban és szakirodalomban. Bodó Aladár, az intézet későbbi jegyzője⁶⁷ 1847-re datálta az alapítást, más kortársak 1848-ról szóltak, amit Halász Imre történeti munkájában 1846-ra módosított.⁶⁸ Az intézet pecsétjén viszont

⁵⁹ MNL BaML IV.152.b. 2649/1850. Kata Ferenc folyamodása Auguszt Antal kerületi főispánhoz, 1850. július 5.

⁶⁰ MNL BaML IV.152.b. 5715/1850. Jelentés Kata Ferenc ügyvezetői kinevezéséről, 1850. október 2.

⁶¹ MNL BaML IV.152.b. 272/1853. Szokoly Pál jelentése, 1853. január 9.

⁶² MNL BaML IV.152.b. 272/1853. Szokoly Pál jelentése, 1853. január 9.

⁶³ Ódor 1986: 156.

⁶⁴ MNL BaML IV.1.a. 167/1790. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1790. április 6.

⁶⁵ MNL OL W 202-A5561-0809. Anyakönyvek, Pécsi egyházmegye, Lőcs, római katolikus, vegyes, 1827–1867; MNL BaML IV.1.a. 2266/1828. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1828. október 30.

⁶⁶ MNL BaML IV.1.h. 14. Balogh 2. 2244/1829. Balogh József végrendelete. 1822. május 12.

⁶⁷ MNL BaML X.103. Jegyzőkönyv a Baranyavármegyei volt tisztviselők, ezek özvegyei és árvái Nyugdíjintézete választmányának 1911. évi december hó 3. napján tartott üléséről.

⁶⁸ Halász 2017: 81.

ugyancsak az 1847-es évszám szerepel. Annyi biztos, hogy az intézet előzményei visszanyúlhatnak egészen 1845-ig.

Az 1845. május 21-én tartott közgyűlés alapvetően székhelyi Majláth (III.) György adminisztrátori hivatalba való ünnepélyes beiktatásáról szolt, s „ezen megyei öröm ünnepnek öregbítését és dicsőítését [...] egy jótékony czélnek életbe léptetésével is előmozdítottandók” határozták el az intézet felállítását, amit a jelenlévők „köztetszéssel ’s általános megegyezéssel” fogadtak.⁶⁹ A később „ember-szeretetet tükröző”⁷⁰ indítványnak nevezett lépés, bár nem tekinthető példa nélkülinek az országban, általánosnak sem volt mondható: a baranyai nemesi közgyűlés Krassó, Torontál, Arad és Pozsega vármegyék példáját követte e lépéssel, egyúttal meg is kérték az említett vármegyéket, hogy küldjék el intézeteik alapszabályait.⁷¹ Krassó és Torontál el is küldte a kért szabályokat, melyeket alapul véve a közgyűlés kijelölt egy tíz főből álló választmányt⁷² a baranyai alapszabály kidolgozására.⁷³

A folyamatos sürgetések és halasztások ellenére a baranyai alapszabály csak 1847 elejére készült el, fogalmazványát a március 1-én tartott közgyűlésen mutatták be. Bár az ekkor elkészített szövegezés eddig nem került elő, a közgyűlési jegyzőkönyvek megőrizték az erre adott reakciókat, így lehetőségünk van rekonstruálni, miként gondolták el az intézet működését.⁷⁴ A nyugdíjazási rendszert három nyugdíjkategóriára osztották: az első kategóriában, a „6 év előtti nyugdíjazás” esetén a tisztviselő részére a fizetésének harmada, „6 éven túli 12 évekig” tartó szolgálat után a fizetése fele, míg „12 éven túl pedig az egész létszen megadandó”. Az özvegyek és árvák támogatása esetén a férj, illetve apa nyugdíjjárandóságának felét utalták ki. Mindezek mellett fenntartották annak lehetőségét, hogy az alaptőke „tetemesen növekedvén”, a nyugalmazandókra nézve kedvezőbb határozatokat hozhatnak. Az alapszabály külön tárgyalás alá vette azon hivatalnokokat, akik a vármegyei szolgálat után más (nem megyei) hivatalt vállaltak. Ebben az esetben az új hivatal elvállalásától kezdve a tisztviselő elveszítette jogosultságát a kiutalt vármegyei nyugdíj felvételére, ugyanakkor „ujjonnani részesülhetésre folyamadási joga fennmarad” ha új munkahelyét később elhagyná.⁷⁵

A vármegyei közgyűlés által tett javaslatok alapján még módosították az alapszabály tervezetet, majd jóváhagyás végett a Helytartótanácsnak küldték. A Helytartótanács december 27-én kihirdetett válaszában voltaképpen elfogadta

⁶⁹ MNL BaML IV.1.a. 1719/1845. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1845. május 21.

⁷⁰ MNL BaML IV.1.a. 2124/1845. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1845. június 23.

⁷¹ MNL BaML IV.1.b. 1719/1845. Közgyűlési iratok, 1845. május 21. Az említett vármegyéken túl Verőceben is működött hasonló intézet.

⁷² Tagjai: Nunkovics Ignác táblabíró elnöklése mellett Daróczy Zsigmond kanonok, Dőry László főadószedő, Strázsay János, Madarász (II.) József főjegyző, Szokoly Pál, Rihmer János főügyész, Goócs József főszámvevő, Raisz (I.) Dániel főszolgabíró és Szentiványi Dániel esküdt.

⁷³ MNL BaML IV.1.a. 2123 és 2124/1845. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1845. június 23.

⁷⁴ MNL BaML IV.1.a. 844b/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. március 1.

⁷⁵ MNL BaML IV.1.a. 844b/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. március 1.

az alapszabályt, mindazonáltal az intézet működtetését három komoly feltételhez kötötte. Elsőként, a tisztviselők fizetéséből levont összegekről a vármegyének kellett gondoskodnia oly mértékben, hogy a közszolgálat „hátramaradást ne szenvedjen”, s a vármegyei házipénztárra többletthez ne háruljon. Másodszor, a fizetésekből történő levonásokat csak addig engedélyezték, amíg az így befolyt összegből olyan tőke alakul, melynek kamatai elegendőek lesznek az illető részére megállapított nyugdíj fizetésére. Végezetül előírták, hogy az intézet működéséről évenként beszámolót küldjenek a Helytartótanácsnak.⁷⁶

Az intézet megalapításának előfeltétele volt a szükséges tőkealap összegyűjtése. A közgyűlés alapvetően három forrásból kívánta ezt biztosítani: elsőként lehetőséget adtak az adományozásra, másodszor előírták, hogy az intézetbe belépő valamennyi tisztviselő fizetésének egyhuszad részét fizesse be. Mivel az így befolyó összeg, előrejelzéseik szerint 15 000 pengőforint, nem tudta volna biztosítani a folyamatos és zavartalan működést, a finanszírozás harmadik oszlopként egy radikális lépésre is elszánták magukat. Kijelentették, hogy a megyei birtokosoknak és a vármegyében fekvő uradalmaknak („mellynek leginkább fekszik érdekében a tisztviselői karnak buzgó és erélyes eljárása”) is részt kell vállalniuk a terhekből. Ebből kifolyólag minden megyei birtokos és uradalom számára megállapították a befizetendő összeg mértékét, majd felszólították őket, hogy az 1847. május 25-én tartandó közgyűlésig küldjék el reakcióikat az összeg elfogadásával (vagy elutasításával) kapcsolatban. Előírták ugyanakkor, hogy „kiknek részéről mi sem fog nyilatkoztattatni, mint bele egyezők fognak tekintetni”.⁷⁷

Az intézet alapító közgyűlését 1847. május 28. délután 5 órára – az aznapi vármegyei közgyűlés utáni időpontra – hívták össze a megye termébe.⁷⁸ Az „alapítók nagy gyűlésének” feladata a befizetésre kötelezettek lajstromának összeállítása volt.⁷⁹ A rájuk kirótt összegeket elfogadva azonnal befizetést ajánlottak fel a bakócai és a bikali uradalmak, a Bésán és a Répás nemzetség, a szabadszentkirályi nemesi község, a nagykozári birtokosok, Farkas József kanonok, Jeszenszky János, Cseh Eduárd, özvegy Czirer Antalné és báró özvegy Gervay Adolfné. Az így felajánlott 653 forint mellé valóságos óriásként társult a bellyei főhercegi uradalom vállalása, amely szintén elfogadta a számára előírt 2939 forint 44 krajcár befizetését.

A befizetésre tett ígéretek között nagyvonalú felajánlások is előfordultak. A dárdai uradalom például a kirótt 1160 forint 57 krajcárt kerekítve 1500 forintot, báró Bésán János a számára előírt 249 forint 5 krajcáron túl további 100

⁷⁶ MNL BaML IV.1.a. 4167/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. december 27.

⁷⁷ MNL BaML IV.1.a. 844b/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. március 1.

⁷⁸ MNL BaML IV.1.a. 1854/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. március 2. Az intézet vezetősége teljességgel összefonódott a vármegye vezetőségével: a nagygyűlés levezető elnöke Gaál Ferdinánd első alispán volt, a jegyzőkönyvet a vármegyei első aljegyző, Angyal Pál vezette, míg az intézet pénzügyeiért a főadószedő, Dőry László felelt. MNL BaML X.103. Baranya Vármegyei Tisztviselők Nyugdíjintézetének Iratai Közgyűlési jegyzőkönyvi kivonat, 1847. május 28.

⁷⁹ MNL BaML X.103. Baranya Vármegyei Tisztviselők Nyugdíjintézetének Iratai Közgyűlési jegyzőkönyvi kivonat, 1847. május 28.

forintot, Siskovics József 20 forint 99 krajcáron helyett kereken 100 forintot, Nunkovics Ignác a befizetendő 42 forint helyett 200 forintot ajánlott fel. A Hrabovszky nemzetség vállalta, hogy a számukra előírt 68 forintot kétszeresen fizetik be. Rajtuk kívül Majláth (III.) György főispáni helytartó „a megyétől fizetendő tiszteletdíjának 1/20 részét kegyesen felajánlani szíveskedett”.⁸⁰

Akadtak olyanok is, akik nem egyeztek bele a rájuk kirótt „adomány” befizetésébe. Így tett gróf Batthyány Iván, a bolyi és sellyei uradalmak ura, de a pécsváradi, a mágocsi és a vajszlói közalapítványi uradalmak is bevételeik „amugy is közcélokra lévén szánva”.⁸¹ A vármegyei közgyűlés „bízván magának az ügynek méltányosságában” a Kancelláriához fordult, hogy a közalapítványi kezelésszerű uradalmak bevételeit is felhasználhassák.⁸² A választ végül a Helytartótanácstól kapták meg, mely 1847. november 26-án kelt levelében az uradalmak pártjára állt, így a vármegyeinek „sajnos tudomásul szolgál”, hogy nincs lehetőség az általuk „kényszerített adakozásnak” beszedésére.⁸³ Az uradalmak mellett voltak olyan egyének és családok is, akik nem vállaltak anyagi teherközösséget az üggyel. A vármegye korábbi első alispánja (1836–1842), somberekai Sauska Keresztély és testvére például az ellenük folyó csődeljárásra⁸⁴ hivatkozva nem vállalták a befizetést. Özvegy Gaál Jánosné született Guzich Julianna ugyancsak kijelentette – közelebbi indoklás nélkül –, hogy „e célra mit sem fizet”.⁸⁵

Már az intézet alapszabálya is rögzítette, hogy a felajánlásokat nem szükséges azonnal, egy összegben és készpénzben befizetni; engedélyezték, hogy az adományozó az összeget magánál tartsa és annak kamatait fizesse be. Ez utóbbi módot választotta például a pécsi püspök és a katolikus egyház egyéb megyei uradalmi,⁸⁶ ahogy gróf Batthyány Gusztáv és Kázmér is.⁸⁷ Bár a felajánlott összegek az 1847. év végére elérték az előzetesen kitűzött célt (a 15 000 pengőforint értékű alaptőkét), s az intézet megkezdhetette működését. A felajánlásokat azonban kevés esetben követték konkrét befizetések: 1848. június 13-án mindössze „500. és néhány pengőforint” készpénz állt rendelkezésre.⁸⁸

A szabadságharc közeledte a nyugdíjintézet működésére is árnyékot vetett: már az 1848. május 26-án tartott bizottmányi ülésen előterjesztették, hogy „a veszéllyel fenyegetett köz haza javára” kölcsönként felajánlják az intézet tőkéjét. Az indítványt elfogadták – „szent célt, melyre minden egyes hazafi közakarattal

⁸⁰ A felajánlásokat részletesen lásd: MNL BaML IV.1.a. 1823–1855/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. március 2.

⁸¹ MNL BaML IV.1.a. 1829/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. március 2.

⁸² MNL BaML IV.1.a. 1854/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. március 2.

⁸³ MNL BaML IV.1.a. 4174/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. december 27.

⁸⁴ A csődeljárás 1846-ban elkezdődött, és több évtizeden át húzódott. MNL BaML IV.252.a. 752/1863. elnöki iratok alatt (515/1863.) Sauska Keresztély csődpere.

⁸⁵ MNL BaML IV.1.a. 1831–1832/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. március 2.

⁸⁶ MNL BaML IV.1.a. 1826, 1834–1837/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. március 2.

⁸⁷ MNL BaML IV.1.a. 1855–1856/1847. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1847. március 2.

⁸⁸ MNL BaML X.103. Tettes ns Baranya Vármegyei 1848-ik évi Junius 13-án Pécsen tartott nyug-díj Intézet iránti választmányból.

és lelkesedéssel leendő hozzájárulásra méltán feltételezhetik” –, s az intézet pénztárában levő teljes összeget „a haza oltárára” felajánlották.⁸⁹ A rendelkezésre álló készpénz mellé a korábban adományt ígérők felszólítása után végül kerek 600 forintot adtak a hon védelemére.⁹⁰ Bár a szabadságharc leverése és a neoabszolutizmus berendezkedése nem szüntette meg a nyugdíjintézetet, az meglehetősen nehéz helyzetbe került: tőkéjének egy részét elveszítette, az alapítók egy része emigrációba kényszerült. Sőt, a soproni cs. kir. Helytartóság több esetben kísérletet tett az intézet vagyonának lefoglalására is, mondván az ország „politikai ujdonsszervezése következtében a megye volt Karai és Rendeinek attribúciói a cs. kir. közigazgatási orgánokra hárultak”.⁹¹ Végül 1858-ban a kormány szerv is elismerte, hogy a nyugdíjintézet magánalapítványként kezelendő, így a vármegyéknek nincs joguk a vagyon lefoglalására.⁹²

Bár az intézet 1856. március 28-án új alapszabályt alkotott,⁹³ működésében lényegi változás nem történt. Az intézeti vagyon alapját továbbra is önkéntes adományok képezték. Az intézet által folyósított nyugdíjra az 1847-től 1850. február 1-ig hivatalt betöltő, s az intézetbe adományt befizetett személyek, valamint hozzátartozóik életük végéig voltak jogosultak. Ezen keretek között az intézet 1912. március 26-áig (az utolsó hozzátartozó haláláig) zavartalanul működhetett.⁹⁴

HIVATALBAN MARADÁS ÉS NYUGDÍJKÉRVÉNYEK AZ 1850-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

A szabadságharc bukása és a neoabszolutista állami berendezkedés magával hozta a vármegyei adminisztráció leépítését. 1849. október 24-én kihirdették „Magyarország ideiglenes közigazgatási rendzetét”,⁹⁵ aminek értelmében – 1790 után – a vármegye ismét elveszítette autonómiáját, és betagozódott egy kerületeken alapuló közigazgatási rendszerbe. Az új rendszer következtében, míg 1848 decemberében

⁸⁹ MNL BaML IV.101.a. 786/1848. Bizottmányi jegyzőkönyv, 1848. május 26.

⁹⁰ MNL BaML X.103. Tettes ns Baranya Vármegyei 1848-ik évi Junius 13-án Pécsett tartott nyugdíj Intézet iránti választmányból.

⁹¹ MNL BaML IV.434.b. 14. A Baranyavármegyei volt tisztviselők, ezek özvegyei és árvái nyugdíjintézetének segély- alapítványának alapítólevele.

⁹² MNL BaML X.103. 3/1859. Baranya Vármegyei Tisztviselők Nyugdíjintézetének Iratai Közgyűlési jegyzőkönyv, 1859. február 17.

⁹³ MNL BaML X.103. Csatolmány. Baranya Vármegyei Tisztviselők Nyugdíjintézetének Iratai, Közgyűlési jegyzőkönyv, 1856. március 28.

⁹⁴ 1912 márciusában az alapítók, illetve azok jogutódjainak elhunytá után az intézet jogi formában átalakult, ettől kezdve alapítványként, „Baranyavármegyei volt tisztviselők, ezek özvegyei és árvái nyugdíjintézetének segélyalapítványa” néven működött tovább. Innentől kezdve az 1867. május 15-től 1886. július 1. napjáig szolgálatot teljesítő tisztviselők részesülhettek juttatásban. Az alapítólevelet lásd: MNL BaML IV.434.b. 14. A Baranyavármegyei volt tisztviselők, ezek özvegyei és árvái nyugdíjintézetének segély- alapítványának alapítólevele.

⁹⁵ Szita 1981: 386.

még 52 tisztviselő irányította a vármegyét, ugyanazokat a feladatköröket 1850 februárjában mindössze 22 (!) hivatalnok látta el.⁹⁶ Vizsgálatunk szempontjából a legnagyobb „csapást” minden bizonnyal a legkevesebb presztízzsel és fizetéssel járó, ugyanakkor legnagyobb számú, illetve legkönnyebben elnyerhető hivatalok, a járási esküdti tisztségek eltörlése jelentette.

A szabadságharc alatt felduzzasztott vármegyei tisztviselői kar kiváló lehetőséget nyújtott bármely, az adminisztrációhoz értő és a forradalmi rendszert elfogadni hajlandó megyei nemesnek ahhoz, hogy a vármegyei közigazgatásban helyezkedjen el, s ezzel megélhetést biztosítson magának. A politikai változással és a lehetőségek drasztikus szűkülésével azonban egy új, Baranyában 1786 óta⁹⁷ nem látott tendencia alakult ki: versenyhelyzet az új hivatalok betöltéséért.

Az új helyzet a konkurenciaharc mellett életre keltett egy másik jelenséget is: Pap Józsefet idézve az új baranyai „megyehatóság jelentős mértékben számíthatott a hivatalokban jövőre állás reményében fizetés nélkül dolgozó hivatalnokokra is”.⁹⁸ Ez önmagában nem volt újdonság Baranyában,⁹⁹ a változás sokkal inkább a folyamat elterjedtségében mutatkozott meg: amíg a megelőző évtizedekben egy-egy, mondhatni kuriózumnak számító esetet találunk, addig az 1850-es években egyre gyakoribbá vált a fizetés nélküli munkavállalás. Mindezek után talán kevés magyarázatra szorul az a megállapítás, miszerint az 1850-ben felállított új, 22 fős tisztikar 86%-a a korábbi rendszerben is szolgálatot teljesített, a hét központi hivatalból négy személy (57%), míg a járási hivatalviselők közül mindenki viselt tisztséget a szabadságharc időszaka alatt is. Mindebből arra is következtethetünk, hogy akik az emigráció helyett helyben maradtak, kényszerhelyzetbe kerültek. Nyugdíjazásuk kérvényezése, vagyis a közelettől való látványos visszavonulásuk mondhatni „állami pénzen” elérhetetlen opciónak tűnhetett. Ehelyett, életkoruktól függetlenül, inkább igyekeztek megnyerni az új berendezkedés szimpátiáját, s ezáltal megtartani vagy újra elnyerni megélhetést jelentő hivatalaikat.¹⁰⁰

Ilyen körülmények között a nyugdíjintézethez az első kérvények nem is volt hivatalviselőktől, hanem olyan hozzátartozóktól, főképp özvegyektől származtak, akik az új közigazgatás első éveiben veszítették el férjeiket. Közülük elsőként Nagy Anna, az 1850 februárjában elbocsájtott, májusban pedig elhunyt Szentiványi Dániel (1795–1850) megyei esküdt özvegye kért segítséget. A nyugdíjintézet

⁹⁶ Szita 1985: 52.

⁹⁷ II. József korában ugyanilyen trend figyelhető meg, amikor a korábban rendszeresített 33 hivatalnok helyett a józsefi adminisztráció mindössze 17 tisztviselőt alkalmazott. MNL BaML IV.2.b. 1307/1787. Baranya Vármegye II. József-féle közigazgatásának iratai, 1787. augusztus 28.

⁹⁸ Nagy-Márfi–Ódor 1996: 89; Pap 2003: 193. A neoabszolutizmus hivatalviselőihez lásd: Deák 2015.

⁹⁹ Példa erre egy 1811-ben bekövetkezett eset, amikor a főjegyző beszámolója szerint egy nap egyszerűen „megjelent egy Szilágyi nevű ifjú”, aki bármiféle utasítás nélkül, ingyen kezdett el dolgozni a kancellárián. MNL BaML IV.1.a. 926/1811. Közigazgatási jegyzőkönyv, 1811. május 27.

¹⁰⁰ Még a szabadságharc alatt főjegyzői funkciókat betöltő, egyben országgyűlési képviselő Madarász (II.) József is kérvényezte, hogy ismét alkalmazásba vegyék. Szita 1981: 390.

határozata szerint évi 25 forintnyi nyugdíjilletékre lett jogosult.¹⁰¹ Auserer Karolina, néhai Gayer János (1802–1849) szentlőrinci szolgabíró özvegye, meglehetősen kényes helyzetében (férje a császári csapatok elleni küzdelemben vesztette életét)¹⁰² Eckstein Rudolf cs. kir. kormánybiztoshoz és megyei főnökhöz fordult segítségért, viszont a neki megállapított 33 forint 20 krajcáros (övegyi) „nyugdíj” folyósítását már szintén a nyugdíjintézet végezte.¹⁰³ Hasonlóan jártak el született Grabarich Tekla, az 1848 januárjában elhunyt baranyai alispán, Gaál Ferdinánd (1810–1848) özvegyének ügyében, aki szintén a megyefőnökhöz fordult, ám juttatásait a nyugdíjintézet folyósította.¹⁰⁴

Az első övegyi nyugdíjkérelem, mely már célirányosan a nyugdíjintézethez érkezett, Nagyajtay József (1788–1851) kapcsán merült fel. Nagyajtay maga is az időskorig tartó hivatalviselés példáját mutatta: 1808-tól kezdve a közszolgálat terhét „folytonos s szakadatlan 40 éveken felül” viselte.¹⁰⁵ Katonai biztosi állásából 1850-ben, 62 évesen bocsájtották el,¹⁰⁶ így „agg napjaira egyéb, mint megfosztva hivatalától csekély szerzeményéből két nevetlen gyermekeivel élni” volt kénytelen.¹⁰⁷ Özvegye számára a nyugdíjintézet végül 16 forint 40 krajcárnyi támogatást ítélt meg.¹⁰⁸

A NEOABSZOLUTIZMUS ELŐTTI TISZTIKAROK ELSŐ „ÁLLAMI NYUGDÍJASAI”

Kutatásunk egyik legösszetettebb esete Bajzáth János, aki 1848 előtt is viselt hivatalt, a szabadságharc ideje alatt is hivatalban maradt, s végül a baranyai tisztviselők egyik első állami „nyugdíjasává” vált. Az 1772 körül született¹⁰⁹ Bajzáth

¹⁰¹ MNL BaML X.103. Szentiványi Dániel – Özvegy Szentiványi Dánielné levele a Baranya megyei tisztviselők nyugdíjegylet választmányához (1850).

¹⁰² Náray János szerint 1849. június 10-én Türoynyban, ittás állapotban tűzharcba keveredett a kiküldött császári csapatokkal, s a harcban életét vesztette. Bezerédy 1973: 190. Ennek némileg ellentmond Hermann Róbert, aki szerint Gayer túlélte az ütközetet, és azután jelentkezett Stokuca őrnagnál, aki úgy vélte, „három állomásnyira Szentlőrinctől Geyernek [sic!] semmi keresnivalója nem volt Türoynnál, ezért őt is agyonlövette”. Hermann 2007: 170.

¹⁰³ MNL BaML X.103. Gayer János – Özvegy Gayer Jánosné született Auserer Karolina Eckstein Rudolf cs. kir. kormánybiztos és megyei főnöknek (1850. október 31.)

¹⁰⁴ MNL BaML X.103. Baranya Vármegyei Tisztviselők Nyugdíjintézetének Iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1851. május 7. 5. pont.

¹⁰⁵ MNL BaVL X.103. Nagyajtay József – Özv. Nagyajtay Rozália folyamodványa Siskovics József a Baranya megyei tisztviselők nyugdíjegylet elnökéhez. Mohács, 1851. szeptember 3.

¹⁰⁶ Az 1850. februári fizetését még kézhez kapta: MNL BaML IV.6.d. 77. kötet 1849/50. kiadások 24. Adószedői számadások.

¹⁰⁷ MNL BaML X.103. Nagyajtay József – Özv. Nagyajtay Rozália folyamodványa Siskovics József a Baranya megyei tisztviselők nyugdíjegylet elnökéhez (Mohács, 1851. szeptember 3.)

¹⁰⁸ MNL BaML X.103. Baranya Vármegyei Tisztviselők Nyugdíjintézetének Iratai (Közgyűlési jegyzőkönyv, 1851. december 2.) 5. pont.

¹⁰⁹ 1800-ban kötött házasságakor 28 évesnek jelezték az anyakönyvek: MNL OL W 202-A4814-0621. Anyakönyvek, Pécsi egyházmegye, Pécs-belvárosi, római katolikus, házassági, 1787–1840.

anyagi helyzetét tekintve a baranyai tisztkar egyik leghátrányosabb adottságokkal bíró csoportjába tartozott: nemcsak, hogy birtoktalan nemesként élt, de az 1810-ben felvett nemesi katalógus jobbágytelken élő nemesként tartotta számon.¹¹⁰ Hivatali karrierje fiatalon, 20 évesen kezdődött: felsőoktatási tanulmányai után a főispán írnokká nevezte ki,¹¹¹ majd 1798-ban a tisztkar tagjává vált, amikor ugyancsak főispáni kinevezéssel a hegyháti járás esküdtje lett.¹¹² Működésével valószínűleg elégedettek lehettek felettesei, hiszen a tisztújításokon sorra megerősítették hivatalát, az előrelépéssel azonban hiába próbálkozott.¹¹³ 1814-ben némi javulás következett be anyagi helyzetében, saját kérésére áthelyezték a baranyavári járásba,¹¹⁴ majd 1829-ben esküdti állása mellé katonai biztossá is kinevezték,¹¹⁵ amivel gyakorlatilag megduplázza éves bevételét. Vagyoni helyzetének javulását jelezte, hogy az 1832-es tisztújításon önként mondott le az esküdti hivatalról, tehát már megengedhette magának egyik bevételi forrása elhagyását,¹¹⁶ majd 1846-ban Pécssett házat tudott venni.¹¹⁷ Bajzáth megtartotta biztosi hivatalát a szabadságharc idején, egészen az új berendezkedésig: az 1850. februári fizetését még kézhez kapta,¹¹⁸ az újonnan felálló tisztkar tervezésekor viszont már „nyugalom-díjjas” hivatalnokként tartották számon az ekkor megközelítőleg 78 éves tisztviselőt.¹¹⁹ Jövedelmeivel minden bizonnyal nem volt megelégedve, hiszen 1853-ban „nyugdíjkiegészítésért” folyamodott, arra hivatkozva, hogy karrierje során két hivatalt viselt egyszerre.¹²⁰ A vármegye ugyanakkor nem fogadta el érvelését, mert a két hivatalt „mindössze” három éven át viselte párhuzamosan.

A neoabszolutista berendezkedés stabilizálódása és a vármegyei hivatalnokok státuszának megváltozása új fejleményként magával hozta az állami nyugdíj igénylésének lehetőségét. Ez azonban feltételeit tekintve szigorúbb szabályozás alá esett, mint a baranyai nyugdíjintézet rendszere. Az állami nyugdíjnál a minimálisan meghatározott szolgálati idő tíz év volt, s „[a]z a tisztviselő, aki önkényesen elhagyta szolgálati helyét, érdemtelenné vált [az] öregkori ellátásra”.¹²¹

¹¹⁰ Ódor 1986: 157. A „jobbágytelken ülő” nemesek adóztatásának kérdése a 19. század első felében komoly vitátémát jelentett. Bár az 1805. évi I. tv. 17. §-a „örökre mentesítette” az armális nemeseket az 1723. évi VI. törvénycikkben előírt adóterhek fizetése alól, az 1836. évi XI. tv. ismét adózás alá vonta őket. Esetünkben Bajzáth éppen az 1805–1836 közötti, tehát adómentes időszakban élt jobbágytelken.

¹¹¹ MNL BaML IV.1.a. 50/1792. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1792. január 4.

¹¹² MNL BaML IV.1.a. 813/1798. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1798. július 21.

¹¹³ MNL BaML IV.1.a. 946/1803., 2146.1/2/1810. és 1017/1813. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1803. június 13., 1810. szeptember 12., 1813. május 20.

¹¹⁴ MNL BaML IV.1.a. 135/1814. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1814. január 18.

¹¹⁵ MNL BaML IV.1.a. 165/1829. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1829. január 13.

¹¹⁶ MNL BaML IV.1.a. 1002/1832. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1832. május 7–9.

¹¹⁷ Madas 1985: 433.

¹¹⁸ MNL BaML IV.6.d. 77. kötet 1849/50. Kiadások 24. Adószedői számadások

¹¹⁹ MNL BaML IV.103. Kimutatás a Baranya Megye összes cs. kir. Közigazgatási Tisztviselőinek, úgy hivatal-szolgáinak az 1850/51-ik évre járandó fizetésük és egyéb általányokról.

¹²⁰ MNL BaML IV.152.b. 9586/1853. Értesítés Baranyamegye cs. kir. főnöki hivatalának, 1853. december 11.

¹²¹ Somogyi 2012: 521.

(Erre hivatkozva utasították el a megözvegyült Korchmáros Julianna kérvényét, mert néhai férje, Kisfaludy (II.) Károly nem szolgált kellő ideig 40 évesen bekövetkezett hirtelen halála előtt.)¹²² Akkor is érdemtelessé vált a nyugdíj felvételére egy korábbi megyei tisztviselő, ha megtagadta az új hivatalra való kinevezés elfogadását.¹²³ Ez történt Kisfaludy (II.) Istvánnal (1827–1884), akinek karrierje 1848 októberében indult, és a neoabszolutizmus évei alatt is folytatódott,¹²⁴ ám amikor 1861 decemberében nem kívánta elvállalni a kinevezését, fegyelmi eljárás kezdődött ellene. A fegyelmi bizottság alig egy évvel később, „mind [...] illetményére, mind bárminemű végkielégítésre vagy nyugdíjazásra” vonatkozó igényeit megszüntnek nyilvánította.¹²⁵

A hivatalban maradt tisztviselők között több olyan esettel is találkozhatunk, akik problémamentesen, a szolgálati idő lejárta után a megállapított nyugdíjjal vonultak vissza. Erre volt példa Koncsek Ferdinánd főlevéltárnok,¹²⁶ Balaskó Imre és Förster Béla főszolgabírók,¹²⁷ Kisfaludy Pál szolgabíró,¹²⁸ vagy az özvegyek esetén Horváth Emília, Horváth János másodalispán özvegye.¹²⁹

A nyugdíjazási rendszer optimális működése mellett azonban legalább ennyi példát találhatunk arra is, amikor a megállapított nyugdíjösszeg nem volt elegendő a mindennapi megélhetésre. Ilyen körülmények között vonult vissza Verle István (1824–1905), aki 1866-ban kérte nyugdíjaztatását a tisztikarból,¹³⁰ ám a megállapított 180 forintos nyugdíja (a *Pécsi Napló* korabeli tudósítása szerint) „sok [volt] az éhenhaláshoz, de biz édes kevés a megélhetéshez”.¹³¹

Még nála is rosszabb anyagi körülmények közé került Nagy Ferdinánd (1816–1892) korábbi alszolgabíró, aki 1880-ban, 64 évesen írt levele szerint „minden kenyérkereset nélkül, a legnagyobb ínséggel küzdve” élte időskori éveit, s jövedelemkiegészítésként ideiglenes díjnokként kellett állást vállalnia a vármegyénél, napi 80 krajcár fizetésért. Mint írja, jövedelmeiből az 1880-as években „valamire megélni, de megélni sem lehet”.¹³² Nagy Ferdinánd élete végén

¹²² Az ügy ellentmondását az adta, hogy Kisfaludy 1859-ben „gyógyíthatatlan betegeskedése” okán királyi engedéllyel vonult nyugdíjba. MNL BaML IV.252.a. 1529/1863. alatt 1303/1863. Özvegy Kisfaludy Károlyné nyugdíj vagy segélypénz nyeresé végett beadott folyamodványa, 1863. november 4.

¹²³ Somogyi 2012: 521; Deák 2015: 1153.

¹²⁴ Szita 1985: 57.

¹²⁵ MNL BaML IV.252.a. 1143/1862. elnöki iratok alatt 137/1862.

¹²⁶ MNL BaML IV.255.a. 666/1869. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1869. május 5.

¹²⁷ MNL BaML IV.252.a. 88/1867. elnöki iratok alatt (1240/1865. eln. ir.) Förster Béla nyugalmaztatásérti folyamodványa (1865. november 25.); MNL BaML IV.252.a. 88/1867. elnöki iratok alatt (1251/1865. eln. ir.) Balaskó Imre nyugdíjazási kérvénye. 1865. november 27.

¹²⁸ MNL BaML IV.252.a. 842/1863. Kisfaludy Pál nyugdíjazásának ügye.

¹²⁹ MNL BaML IV.252.a. 306/1864. Felsőbögácsói Horváth János táblázatos kimutatása.

¹³⁰ MNL BaML IV.252.a. 364/1866. elnöki iratok alatt (132/1866. eln. ir.) Verle István levele, és minősítvényi táblázata.

¹³¹ *Pécsi Napló*, 1898. június 15. (7.) 135. 6.

¹³² MNL BaML X.103. Nagy Nándor – Nagy Nándor pécsi lakos levele Majláth Györgyöz a baranyamegyei nyugdíjintézet elnökéhez. Pécs, 1880. március 28.

ugyanúgy a pécsi szegények házában hunyt el,¹³³ mint Kisfaludy Antal néhai al-szolgabíró özvegye.¹³⁴ Olyan esetek is előfordultak, amikor a hivatalnok vagy családtagja temetési költségeit sem tudták kifizetni.¹³⁵

* * *

A tanulmányban egyéni életutakat használtunk fel esettanulmányokként, hogy rávilágítsunk az érintettek viszonyaira, lehetőségeire. Összefoglalóan elmondható, hogy a vármegyei hivatalviselés Baranyában sokak számára gazdasági kényszer volt, aminek oka a baranyai birtokstruktúrában keresendő. Bár a Baranya vármegyei hivatalviselést alapvetően a birtokok hiányából fakadó gazdasági kényszer határozta meg, ez nem jelentett akadályt abban, hogy némely tehetségesebb hivatalvállaló javítson anyagi helyzetén, mint például Nagy Imre vagy Bajzáth János. Balogh József életútja arra mutatott rá, hogy az évtizedeken át tartó tisztviselés és a kényszer hatására 80 éves korban is aktív hivatalvállalás sem volt garancia az anyagi biztonságra.

Láthattuk, hogy a korszakban viszonylag rugalmasan álltak az agg korba lépés időpontjának kérdéséhez. A birtokkal rendelkező nemesek esetén ez akár 40–50 éves korukban bekövetkezhetett, míg a birtoktalanok inkább 60–70 évesen érezték úgy, hogy idős korukra hivatkozva lemondhatnak hivatalukról. Olyan esetek is előfordultak ugyanakkor, amikor a hivatalnok 65–70 évesen vagy még idősebb korban vállalt hivatalt, s vett részt aktívan a vármegye működtetésében.

Az idősödő hivatalnokok, özvegyeik és árváik ellátását biztosító szociális háló kiépítésének első lépése volt a „Baranyavármegyei volt tisztviselők, ezek özvegyei és árvái Nyugdíjintézetének” megalapítása, amely az alapszabály lassú elkészülése és a szabadságharc eseményei miatt csak az 1850-es évektől tudta betölteni feladatát. Az intézet érzékenyebb szemléletet képviselt az állami nyugdíjrendszernél, például önként lemondott hivatalnokoknak is biztosított ellátást, és lehetőséget adott a nyugdíj „felfüggesztésére” új hivatal vállalása esetén. Bár a két rendszer párhuzamosan működött, még együttesen sem tudtak teljes körű szociális

¹³³ MNL BaML X.103. Baranya Vármegyei Tisztviselők Nyugdíjintézetének Iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1892. május 22.

¹³⁴ Kisfaludy Antal (1816–1859) halála után özvegye komoly anyagi gondokkal küzdött: Vrancsics Julianna levele szerint „noha szegénységemben a legnagyobb nyomorral küzdöttem, a Tettes Nagyságos vármegyének nem akartam terhére lenni, mert 12 év óta majd kéxi [sic!] munka, majd terhes szolgálattal szerzem még az élet fenntartásárai szükségleteket. [...] vagy szerencsém megnyerni Méltóságos Bizottmány kegyét, vagy a koldusbotot”. MNL BaML X.103. Kisfaludy Antal – Kisfaludy Antalné özvegy született Vrancsics Júlia pécsi lakos kérvénye a Baranyamegyei volt tisztviselők, ezek özvegyei és árvái nyugdíjintézetének bizottmányi elnökéhez. Pécs, 1872. október 6.

¹³⁵ Például Szemelits Ferenc (1823–1877) özvegye, Ocskay Sarolta, aki a pécsi szegényházban halt meg, a család pedig még a temetés költségeit sem tudta fedezni. MNL BaML X.103. Szemelics Ferenc – Ocskay Irén pécsi lakos kérelme a Baranya megyei tisztviselők nyugdíjjeget választmányához (dátum nélküli). Ugyanígy Verle István: MNL BaML X.103. Verle István – özv. Verle Istvánné kérelme a Baranya megyei volt tisztviselők, ezek özvegyei és árvái nyugdíjintézet igazgatójához. Pécs, 1910. december 6.

biztonságot nyújtani, ami az 1860-as évektől érzékelhető problémákhoz vezetett. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a vármegyei hivatalviselés és az ahhoz kapcsolódó szociális ellátás – legyen az akár állami, akár megyei kezdeményezés – alapvető társadalmi és gazdasági problémák kezelésére tett kísérletként működött, azonban a korszak kihívásai között csak részben tudott megoldást nyújtani a tisztviselők és családjaik számára.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

W 202. MNL OL A mikrofilmtár A sorozatáról készült digitális másolatok.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (MNL BaML)

IV.1.a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1698–1847).

IV.1.b. Közgyűlési iratok (1708–1847).

IV.1.h. Nemesi családok és nemesi községek iratai (1695–1912).

IV.1.q. Be- és kitáblázási jegyzőkönyvek, iratok (1732–1851).

IV.2.b. Baranya Vármegye II. József-féle közigazgatásának iratai, Iratok (1786–1789).

IV.6.d. Adószedői számadások (1705–1850).

IV.101.a. Baranya Vármegye Bizottmányának iratai, Jegyzőkönyv (1848).

IV.103. Baranya vármegye alispánjának és cs. kir. kormánybiztosának iratai (1849–1850).

IV.152.b. Megyefőnöki általános iratok (1850–1861).

IV.252.a. Elnöki iratok (1861–1867).

IV.255.a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1867–1871).

IV.434.b. Alapítványi alapítólevelek (1868–1949).

X.103. Baranya Vármegyei Tisztviselők Nyugdíjintézetének iratai (1847–1912).

Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Wien (ÖStA HHStA KA)

StR 14-1845 Staatsratsakten (1845) 14-1845 Akten Zl. 2500–2699.

Illéssy János (össz.) 1902: *Az 1754/55. évi országos nemesi összeírás*. Budapest.

Jelenkor, 1842.

Nemzeti Kalendárium, 1858.

Pécsi Napló, 1898.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angyal Pál 1913: Baranyavármegye 1787-től 1790. február 25-éig. *Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője* (6) 2. 71–78.
- Bezerédy Győző 1973: Náray János: Pécsi Krónika (1848–1849). In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. Pécs, 179–210.
- Borsy Judit 2005: Baranyai uradalmak a XVIII–XX. században. *Honismeret* (33.) 3. 89–95.
- Deák Ágnes 2015: A „Bach-Zichi huszár”-ok. Hivatalvállalás a Schmerling-provizórium idején. *Századok* (149.) 5. 1135–1162.
- Dombóvári Ádám 2011: *Megyei választások és szabályozásuk 1830–1844*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Ember Győző 1946: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 1*. Budapest.
- Fallenbüchl Zoltán 2003: A nyugdíj – a kegytől a jogig, 1600–1790. *Korall* (4.) 11–12. 30–46.
- Fónagy Zoltán 2013: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II*. Budapest.
- Glósz József 2014: *A rendiség alkonya. Válogatott tanulmányok*. Szekszárd.
- H. Pálffy Ilona 1933: Baranya megye 100 holdnál nagyobb birtokai és birtokosai a XVIII. századtól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle* (9.) 12. 972–988.
- Halász Imre 2017: Adatok a dél-dunántúli közigazgatási intézmények és egyletek neoabszolutizmus kori történetéhez. In: Polgár Tamás (szerk.): *A forradalom vonzásában. Tanulmányok Szántó László tiszteletére*. Kaposvár, 63–96.
- Hermann Róbert 2007: Turonyi és pécsi vértanúk. In: Hermann Róbert (szerk.): *Vértanúk könyve: A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai: 1848–1854*. Budapest, 169–171.
- Kaposi Zoltán 2019: *Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. században*. (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 14.) Budapest.
- Kovács Dániel László 2024: Lehet-e definiálni a vármegyei elitet a 18–19. század fordulóján? Fogalmi és módszertani problémák. In: Pintér Tamás – Rab Virág (szerk.): *Grastyán Füzetek 3*. Pécs, 21–36.
- Madas József 1985: *A pécsi Budai Külváros telkei, házai és utcái – Adatgyűjtemény I. Ágoston tér – Katalin utca*. Pécs.
- Márfi Attila 1986: Baranya vármegye egyesületei (1867–1914). I. rész. In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1985–1986*. Pécs, 193–214.
- Molnár András (bev. és s. a. r.) 1995: *Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831*. Zalaegerszeg.
- Molnár András (szerk.) 2000: *Zala megye archontológiája 1138–2000. Zalai Gyűjtemény 50*. Zalaegerszeg.
- Molnár András 2003: *A fiatal Deák Ferenc. A felkészülés és a zalai pályakezdet évei 1803–1833*. (Millenniumi magyar történelem – Életrajzok). Budapest.
- Nagy Imre Gábor – Márfi Attila – Ódor Imre 1996: *Baranya megye évszázadai (1000–1918)*. (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 3). Pécs.

- Nagy Imre Gábor 2007: Baranya vármegye főispánjai (1688–1950). In: Nagy Imre Gábor (szerk.): *A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 2006–2007. A Pécsi Székeskáptalan pecséthasználata (1700–1845)*. (Baranyai történelmi közlemények 2.) Pécs, 81–160.
- Ódor Imre 1986: Baranya nemesi társadalma a francia háborúk korában. In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, 1985–1986*. Pécs, 133–169.
- Pajkossy Gábor 1998: *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien Kabinettsarchiv: Magyar Országos Levéltár, Filmtár: A Staatskonferenz (Konferenz, Ministerialkonferenz) magyar vonatkozású iratai: (A-, B-, S-sorozat): 1809–1848: Repertórium*. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 2.) Budapest.
- Pap József 2001: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig. II. kötet. Vármegyei tisztikarok listás és táblás kimutatása*. (PhD-disszertáció.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Somogyi Éva 2012: A nyugdíj. (Az Osztrák-Magyar Monarchia közös minisztériumaiban szolgáló magyar tisztviselők nyugdíja). In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest – Győr, 515–524.
- Szijártó M. István 2005: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792*. Budapest.
- Szilágyi Adrienn 2016: Egy 19. század eleji megye multipozicionális nemesi elitje. Módszertani kísérlet egy lokális nemesi elitcsoport körülhatárolására Békés megyében. In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest, 335–356.
- Szita János 1974: Tolna vármegye költségvetési gazdálkodása a dualizmus első éveiben (1867–1870). In: K. Balog János (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből 5*. Szekszárd, 319–351.
- Szita János 1981: Baranya megye közigazgatása a neoabszolutizmus idején I. rész. In: Szita László (szerk.): *A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1980. Baranyai helytörténetírás*. Pécs, 383–424.
- Szita János 1985: Baranya megye közigazgatása a neoabszolutizmus idején II. rész. In: Szita László (szerk.): *A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1983–1984. Baranyai helytörténetírás*. Pécs, 43–73.

Időskori szerepek a 19. század második felében Bonyhádon

Nem egyszerű meghatározni az idősor fogalmát, meghúzni annak határát egy olyan társadalomban, melynek demográfiai mutatói jelentősen eltérnek a maitól. A 19. századi populáció átlagéletkora a jelenkorinál jóval alacsonyabb volt, és a korszerkezete is teljesen más volt, hiszen a 15 éven aluliak magas aránya mellett elenyésző volt a 65 vagy annál több évet megélték hányada.¹ Faragó Tamás is felhívta a figyelmet ezzel kapcsolatban a különböző társadalmak eltérő sajátosságaira, amit a demográfiai korszerkezet – melyet az adott életkorú egyének összessége alkot – mellett a „kor–státus rendszer” vagy társadalmi korszerkezet – melyben adott életkorhoz megfelelő szerepeket, társadalmi státust, rangot, pozíciót rendelnek – tesz láthatóvá. Ez utóbbi alapvetően kulturális gyökerű, és ennek köszönhető, hogy az azonos helyzetben levők nem feltétlenül azonos életkorúak a szó demográfiai értelmében. A gyermek, a felnőtt és az idős fogalma a hagyományos társadalomban a származási családhoz kötődött, és függött a társadalmi környezethez fűződő viszonytól (hogy valaki a szülei által vezetett háztartásban él-e vagy már különköltözött), a családi állapottól és a teljesítménytől (képes-e már a „felnőtt munkák” ellátására).²

KUTATÁSI KÉRDÉS

Történeti népszámlálási adatokkal dolgozva³ már a lajstromos felvételi ívek feldolgozása során feltűnt, hogy az ívek utasítását⁴ „megszegve” – mely alapján az ott lakókat a háztartásfőtől kezdve kor szerint a fiatalabbak felé haladva kell felvinni –, többször előfordult, hogy idősebb személyeket a sor végén tüntettek

¹ Az 1869-es népszámlálás adatai alapján a 15 éven aluliak a lakosság 36,73%-át, a 15–64 év közöttiek a 60,39%-át, míg a 64 év felettiek a 2,88%-át tették ki. Ehhez képest a legutóbbi, 2022-es népszámlálásban a 15 éven aluliak 14,51%-át, az aktív korúak 64,88%-át, míg a 65 és annál idősebb korosztály 20,61%-át adták a populációnak. Népszámlálás 2022: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vizualizaciok/korosszetetel/> – utolsó letöltés: 2024. december 19.

² Faragó 2000: 27.

³ A Bonyhádról fennmaradt 19. századi név szerinti adatokat tartalmazó népszámlálási anyagokra és genealógiai adatokra épült a szerző 2023-ban megvédett disszertációja: Gyimesi 2023.

⁴ „Bevezetendők pedig következő sorban: a család (háztartás) feje, neje, gyermekei, unokái stb. kor szerint; más hábár fizetés mellett ott tartózkodó egyének; csak ideiglen jelenlevő családtagok, rokonok vagy a lakásban részt vevő rokonok vagy idegenek (vendégek); szolgák, cselédek és segéd munkások (legény, inas), ha a házában laknak; albérlők minden hozzátartozóikkal; szobartársak, ágyrajárok stb.” Népszámlálás 1870: 15.

fel, olykor különösebb megjegyzések nélkül, máskor „alamizsnából él” vagy más hasonló tartalmú bejegyzés kíséretében. Mivel a népszámláló biztosok végigjárva a település házait, az ott élők elmondása alapján rögzítették az adatokat, így ez a jelenség biztosan nem a véletlennek volt köszönhető. Felmerül tehát a kérdés, hogy mi volt az oka annak, hogy egyforma életkorú emberek egyik esetben a háztartást vezették és őket követték az összeírásban a házasság gyermekeik, míg máskor hátra sorolva, a családi lista végére kerültek. Nagyon ritkán, elenyésző számban fordult elő, hogy ezek az idős személyek távolabbi rokonok vagy nem rokon személyek lettek volna: a háztartási lajstrom végén feltűnő idős emberek legtöbbször házasság gyermekükkel együtt élő szülők voltak.⁵ Mivel a népszámlálás jellegéből fakadóan nem szolgál magyarázattal a háztartás belső felépítésére, dinamikájára, így ezekre más típusú forrásokból és szakirodalmi leírásokból lehet következtetni.

Jelen tanulmányban a témában eddig született magyarázatokat teszteljük a 6000 fős Bonyhád adatain, amely ugyan nem szolgál túl nagy esetszámmal az idősök vizsgálatához, de lehetővé teszi, hogy a 19. század második felére nézve egyéni szintű információkkal vessük egybe a szakirodalmi téziseket. Bonyhád megfelelő terepet nyújthat különböző kulturális hatások figyelembevételére is, hiszen németek és magyarok együtt éltek a településen. A szakirodalom szerint, míg a németeknél megfigyelhető volt a visszavonulás jelensége, a magyarok esetében inkább volt jellemző, hogy a családfők életük végéig a háztartás élén maradtak, s csak a haláluk után örökölték meg a földet az utódok. Egyéni szintű nemzetiségi adatok sajnos sem a népszámlálásból, sem az anyakönyvekből nem állnak rendelkezésünkre. A népszámlálási adatokat kibővítve egy online genealógia⁶ segítségével ugyanakkor azt már megvizsgálhatjuk, hogy ha egy idősebb személy nem állt a háztartás élén, akkor a népszámlálást követően mennyi ideig élt még. Ez lehetővé teszi annak mérlegelését, hogy lehetett-e a háttérbe szorulás oka időskori gyengeség és betegség; hogy az illető az élete végén járt-e, vagy egy megalapozott, önként meghozott döntésnek és egyfajta nyugdíjba vonulásnak lehetünk-e tanúi.

KORÁBBI KUTATÁSOK KÖVETKEZTETÉSEI

Lutz Berkner osztrák területekre fókuszáló kutatásai szerint a fiúgyermek házasságkötését követően megörökölte az apától a gazdaság vezetését, az apa visszavonult, és csak egy kis, magának megtartott földterületen gazdálkodott tovább.

⁵ Ez az eltérés már többször előkerült a Laslett-féle tipológia kapcsán is (Laslett 1972), hiszen ugyan szerepel a tipológiában egy főtípusként az úgynevezett kiterjesztett háztartás (házasság gyermek özvegy szülővel), de a kelet-európai kutatások (Szoltysek 2008; Faragó 1985; Őri–Pakot 2016) már többször jelezték, hogy e típuson belül különbséget kell tenni aszerint is, hogy az idősebb vagy a fiatalabb generáció viseli-e a háztartásfőiséget. Kelet-Európában ez nem olyan egyértelmű, mint a Laslett által vizsgált angliai adatok esetében.

⁶ Ortfamilienbuch Bonyhád: <https://online-ofb.de/famlist.php?ofb=bonyhad> – utolsó letöltés: 2024. december 29.

A fiával szerződést kötött, amely tartalmazta, hogy az átadott gazdaság fejében az örökös mennyi terményt és pénzt ad a szüleinek.⁷

Andorka Rudolf úgy találta, hogy az idős szülők még életükben történő birtokátadása kivételesnek számított Magyarországon. Szerinte itt inkább az volt a jellemző, hogy a házasság gyermekei legalább átmenetileg a szülők háztartásában maradtak, és közösen művelték a gazdaságot. „A magyar parasztság kultúrája tehát támogatta, ha nem is írta elő kötelezően, a szülők és felnőtt gyermekeik közötti kölcsönös segítséget és közös háztartást, vagy háztartásaik egymáshoz közeli elhelyezkedését.”⁸

A 18. század közepére vonatkozóan Faragó Tamás öt Pest megyei falu népességén alapuló vizsgálatai azt mutatták ki, hogy elenyésző a magányos idős emberek jelenléte a populációban: több száz háztartás között mindössze egyetlen egyedül élő, 60 év feletti özvegy nőt írtak össze, férfit pedig egyet sem. Az idős emberek általában gyermekeikkel, néhány esetben házastársukkal éltek, sőt a férfiak közel 90%-a az együtt élő csoport vezetője, háztartásfő volt.⁹

Ennél komplexebb képet festett Husz Ildikó zsámbéki elemzése, amely szerint a német törzsöröklési rend – melyben egy fiú örökölt, s a többiek valamilyen kompenzációt (pénz, szőlő, állat stb.) kaptak – szerves része volt, hogy a szülők visszavonultak. Maga az öröklés egy folyamat volt: az örökség felosztása már a gyermekek házassodásával kezdetét vette, a gazdaság átadása a szülők 60 éves kora körül történt, de csak akkor, ha már nem volt kiskorú gyermekük, akiről nekik kellett volna gondoskodniuk. Berknerhez hasonlóan Husz is talált ehhez a folyamathoz kapcsolódó szerződéseket. A szülők „eltartása” mellett az örökös feladata volt a nem öröklő testvérek kifizetése is. Érdekes, hogy az öröklő fiúgyermek nem feltétlenül a legidősebb/legfiatalabb lett, hanem az, aki házassággyal éppen még a szülei birtokán élt. A törzsöröklés nem jelentette azt, hogy a nem öröklő fiútestvéreknek nem lehetett földbirtoka. Zsámbékon például a nem öröklőket teljes jobbágyok özvegyével igyekeztek összeházasítani, hogy az utódok is megtarthassák az apjuk státuszát. A magyarok körében máshogy zajlott az örökség szétosztása Zsámbékon, ami ugyancsak a gyermekek házasságkötésével kezdődött. A lányok általában kevesebbet kaptak, mint a fiúgyermek, s az apa a haláláig megtartotta a vagyont, ő irányította a gazdaságot, házasság fia vagy fiai (legfeljebb kettő) vele éltek egy háztartásban. Halála után sokszor az özvegy anyja vezette tovább a családi gazdaságot, a fiúk csak az ő halála után osztották fel azt, sőt esetenként még azután sem, hanem továbbra is együtt éltek és gazdálkodtak a saját gyerekeik megházasodásáig. A birtokot negyedteleknyi nagyság után viszont már nem osztották tovább. Ez a rendszer a Husz által megfigyelt 19. században folyamatosan változott, és a magyarajkú népesség idővel átvette

⁷ Berkner 1972: 405.

⁸ Andorka 1996: 134.

⁹ Faragó 2011: 43.

a törzsöröklési szokás bizonyos elemeit (például a szülők visszavonulását, az osztatlan örökösödést), de ez sem volt általános.¹⁰

Az öröklési rendszer Keszthelyen is fontos eleme volt a háztartások formálódásának. A Benda Gyula által feldolgozott 18. századi¹¹ végrendeletek hasonló elemeket tartalmaztak, mint a zsámbékiak a 19. században. A Keszthelyen uralkodó szokás szerint az apa életében nem osztotta fel a vagyont, de egyes részeit (például szőlőt, pénzt) átadhatta valamelyik utódjának. A lányok itt is sok esetben kevesebbet örököltek, mint a fiúk. Az apa halála után jellemző volt, hogy az anya vette át a vagyon kezelését, így a gazdaság egyben maradt. A szülők halálával ez nem feltétlenül változott meg, mert itt is előfordult, hogy a testvérek együtt éltek és együtt gazdálkodtak, de maradhatott osztatlan a közös családi vagyon úgy is, hogy a szőlőhegyi házba költöztek a gyerekek. A gazdálkodásból élő háztartások igyekeztek megtartani a férfi munkaerőt, ami többcsaládos háztartások kialakulásához vezetett, ezek számát azonban csökkenthette az előbb említett szőlőbe költözés vagy a férfiak későbbi házasodása is.¹²

Faragó szerint is a németekre volt jellemző a háztartásfői pozíció korai átadása, míg a közép-európai és balkáni eredetű közösségekben a háztartásfők az idősebb generációhoz tartoztak. A németeknél megfigyelhető „visszavonulás” miatt a fiúk már akár 40 éves koruk körül átvették a háztartás vezetését, míg más nemzetiségű családoknál ez legkorábban 40 és 50 éves kor között fordult elő, de nagy számban találhatunk 60 év felettieket is a háztartásfői pozícióban.¹³

A balkáni területeken, ahol a háztartás egyben erős jogi-gazdasági egység is volt, jól körülírt szabályok vonatkoztak a háztartás vezetőjére és tagjaira. A háztartásfőt a háztartást alkotó családok felnőtt férfi tagjai választották, s pozícióját haláláig megtarthatta, ám ha idős korára gyenge lett és nem volt képes a háztartást irányítani, jogi és gazdasági fórumokon képviselni, akkor új vezetőt választottak helyette. Ez ugyan alapvetően különbözik a németeknél megfigyelt önkéntes visszavonulástól, de egy teljesen más logika mentén a balkáni háztartásoknak is volt forgatókönyve arra az esetre, ha a háztartásfő idős korában elveszíti a képességét a háztartás vezetésére.¹⁴

Mikolaj Szołtysek lengyel–litván területre fókuszáló és történeti demográfiai folyamatokat elemző monográfiájában az általa vizsgált régiót két részre osztotta az alapján, hogy az idősek a háztartásban milyen szerepet tölthettek be. A nyugati területeken a háztartásfőséget, a gazdaságot és ezzel az idősekről való gondoskodás feladatát egy örökös kapta meg, így a nem öröklő utódok a háztartáson kívül kerestek boldogulást. Ehhez képest a keleti lengyel területeken a férfi háztartásfő

¹⁰ Husz 2002: 90–93, 109–110.

¹¹ Szintén 18. századi forrásokkal dolgozott Lovaš Eldina is, aki a pécsi horvátok végrendeleteiben talált utalásokat arra, hogy azok a gyermekek, akik vállalták idős szüleik eltartását, ápolását, nagyobb részt kaptak az örökségből. Lovaš 2024.

¹² Benda 2008: 191–196.

¹³ Faragó 2011: 82–85.

¹⁴ Svirčević 2003.

visszavonulásig, de jellemzően inkább élete végéig megtartotta a gazdaság vezetését, a fiai pedig a háztartásában maradtak a házasságkötésüket követően is, és közösen gazdálkodtak apjuk irányítása alatt. Ebben a rendszerben az idős háztartásfő mindenki elismerte, az apát tisztelték, az idősek helyzete szinte kiváltságosnak volt mondható. A gazdálkodás módjából fakadóan a több munkaerő hatékonyabb volt, s így csak váratlan krízisek esetén hagyták el a fiatalabb fiúk a háztartást, és többcsaládos együttélési formákban éltek. Ilyen háztartásokban szükség esetén az idősek fiatalok által való gondozása is biztosított volt.¹⁵

Óri Péter és Pakot Levente az 1869-es magyarországi népszámlálások anyagait feldolgozó tanulmányukban az életkor és a háztartásszerkezet közötti kapcsolatot vizsgálták. A kiterjesztett és többcsaládos háztartásban élésnek a háztartásfő szempontjából egyrészt fiatalabb korban volt nagyobb esélye, majd ennek valószínűsége idősebb korban ismét megnőtt és a korral együtt folyamatosan nőtt. A fiatal háztartásfők ugyanis egy fedél alatt élhettek egy megözvegyült és visszavonult szülővel vagy egyedülálló, illetve házas testvéreikkel, de az együttélés lehetősége a háztartásfő életkorának növekedésével csökkent, hiszen az idős szülők meghaltak, illetve a testvérek szétköltöztek. A háztartásfő 55 éves kora fölött az összetettebb formák előfordulása megint egyre gyakoribb lett, mindenekelőtt a gyermekek házasságkötése miatt. Az életkor mellett ugyanakkor a család megélhetési forrása is befolyásolta a háztartásszerkezetet: a földtulajdonosok éltek leggyakrabban bonyolultabb összetételű háztartásokban, mivel gazdaságaik munkaerőigénye kedvezett a többcsaládos és kiterjesztett háztartásformáknak.¹⁶

FORRÁSOK

Az 1869-es népszámlálás anyaga¹⁷ Bonyhád teljes lakosságáról fennmaradt, vagyis 6036 főről tartalmaz egyéni adatokat. Összeírták a háztartásokban élők nevét, nemét, születési évét, vallását, családi állapotát, foglalkozását és munkaviszonyának típusát,¹⁸ születési helyét. Megadták, hogy helybeli-e vagy idegen, jelen van-e vagy távol, illetve tud-e írni-olvasni.¹⁹ A sort egy megjegyzés rovat

¹⁵ Szoltysek 2015: 303–304.

¹⁶ Óri–Pakot 2016: 179, 183–185.

¹⁷ MNL TVML V. 709./c.

¹⁸ A népszámlálási felvételi íveken szereplő leírás szerint: „Munka- vagy szolgálati viszonya: e rovatban ki kell tüntetni vajjon az illető a kijelölt foglalkozásnál önállóan mint vállalkozó, vagy mint segéd működik-e? Vajjon mint tulajdonos, haszonbérlet, évi vagy havi bér vagy napszám szerint dolgozik-e gazdaságban, gyárban stb.? Mesterlegény, inas-e valamely mesterségnél? Birtokos, segéd, könyvvezető, inas-e valamely üzletben? Szolgálatban van-e háztartásnál stb.?” MNL TVML V. 709./c.

¹⁹ Az 1869-es népszámlálás az első, amelyben felmérték a lakosság írni-olvasni tudásának szintjét. Az alfabetizációt a 6 éven felüli népesség körében vizsgálták, ezt azonban a következő, 1880-as összeírásnál megváltoztatták. Ekkor egy évvel kitolták a korhatárt és a 7 éven felüli lakosságot vették alapul, egyrészt, hogy a külföldi adatokkal összehasonlítható eredményeket kapjanak, másrészt, mert ugyan az iskolakötelezettség az 1868-as törvényben is rögzített 6 éves kortól

zárta, ahová bejegyezhették, ha valaki a katonaság kötelékéhez tartozott; ha távol van, akkor hol tartózkodik; de ide jegyezték fel azt is, ha valaki testi vagy szellemi fogyatékossgal élt. Ezen kívül a felvételi ív tartalmazott egy lakásstatisztikai összesítést is, ahol az adott házszám alatti épületről adták meg, hogy hány darab és milyen típusú helyiségből állt, van-e emelete, félemelete, és milyen melléképületek tartoztak hozzá. Az utolsó oldalon pedig a háziállatokat vették számba.²⁰

A bonyhádi lakosságról összegyűjtött népszámlálásokban elérhető sokszínű adategyüttest az egyes felekezetek által vezetett anyakönyvekben rögzített életeseményekkel lehet dinamizálni. A kereszteleseket, a házasságkötéseket és a halálozásokat tartalmazó forrásoknak az adott időpontban a településen élők adataival való összekapcsolása olyan információhalmazt hoz létre, amely rendkívül sokrétű elemzést tesz lehetővé. Az anyakönyvi adatok felhasználása egy online elérhető genealógia segítségével történt, mely már az egyes egyénekhez kapcsolva tartalmazza az életeseményeket – természetesen abban az esetben, ha ezek az információk elérhetők. Az interneten mindenki számára hozzáférhető genealógia a német Verein für Computergenealogie (CompGen) által gondozott projekt része, melynek célja, hogy családtörténeti kutatásokhoz alkalmas forrásokat gyűjtsön össze és adjon közre.²¹ A weboldal német tartományi településeken túl más országokból származó adatokat is tartalmaz, így lengyel, román, szlovák, cseh és magyar helységekből származó anyakönyvek alapján is építettek genealógiai adatbázist.²² A bonyhádi *Ortsfamilienbuch* Tarnai Péter kutatásaira alapozva készült el.²³

VISSZAVONULT ÉS HÁZTARTÁST VEZETŐ IDŐSEK

A bevezetésben leírtak ellenére szükséges volt az idős kornak számbeli határt szabni a kutatás végrehajthatósága érdekében, szem előtt tartva ugyanakkor azt, hogy ez egy mesterséges választóvonal. A 19. századi társadalomban az életkornak nem volt akkora jelentősége, mint a 20–21. században. Igaz volt ez társadalmi szinten – hiszen ekkor még nem alakult ki az állam által fenntartott nyugdíjrendszer, ami miatt számított volna, hogy ki éri el az idős kort –, és egyéni szinten is, mivel sokszor maguk az érintettek sem tudták pontosan a saját életkorukat.²⁴

kezdődött, az első évben még sok gyermek nem tudott írni-olvasni, így ez torzíthatta az eredményeket. Népszámlálás 1880: 226.

²⁰ A tervezett, de ekkor még meg nem valósult mezőgazdasági összeírás helyett mérték így fel a háztartásokban tartott háziállatokat. https://www.ksh.hu/mult_kronologia – utolsó letöltés: 2020. szeptember 15.

²¹ CompGen – Deutschlands größtes Verein für Familienforschung; <https://www.compgen.de/> – utolsó letöltés: 2024. december 15.

²² Online Ortsfamilienbücher: <https://ofb.genealogy.net/> – utolsó letöltés: 2024. december 15.

²³ Ortsfamilienbuch Bonyhád: <https://online-ofb.de/famlist.php?ofb=bonyhad> – utolsó letöltés: 2024. december 15.

²⁴ Az adatok szerint Bonyhádon 1869-ben a 6 éven felüli lakosság 48,38%-a volt analfabéta. MNL TVML V. 709./c.

A jelen kutatás során idős személyeknek az 55 év felettieket tekintettük. 1869-ben 618 ilyen életkorú ember élt Bonyhádön. Ugyan az összehasonlíthatóság érdekében a 60 év is felmerülhetett volna korhatárként, hiszen több történeti demográfiai elemzésben is ez a határvonal, de a korabeli halandósági viszonyok, valamint helyi életvitelbeli sajátosságok miatt ezt a kort kissé késői választóvonalnak éreztük. Andorka Rudolf várható élettartammal kapcsolatos megállapításai szerint a 19. század első felében 30 éves életkorban átlagosan 30 további életévet élhettek meg az emberek. Ez is azt támasztja alá, hogy érdemes 60 éves kor előtt vizsgálni az időseket, hiszen a visszavonulásra vonatkozó döntést már ezt megelőzően is meghozhaták. Másrészt, szintén az Andorka Rudolf által felvázolt életciklus modell szerint, 50 éves korban egy házaspárnak lehetett már több idősebb, házas gyermeke is, tehát ezen életkor felett potenciálisan vissza is vonulhatott valaki, volt kinek átadni a háztartás vezetését.²⁵ A fent már idézett Őri–Pakot tanulmány is a 60 éves kort megelőzően, konkrétan 55 éves korban figyelt meg életciklusbeli váltást.²⁶

A kereszt táblák alapján az adatokat egyrészt leíró formában elemeztük és értelmeztük, majd logisztikus regresszió segítségével azt vizsgáltuk meg, hogy milyen tényezők befolyásolták az egyének visszavonulását a háztartás éléről. Az elemzhetőség érdekében a háztartásban betöltött szerepek alapján az 55 éven felüli személyeket 4 nagy kategóriába soroltuk be:

- 1) vezeti a háztartást (háztartásfő vagy a felesége);
- 2) visszavonult (házas gyermekével együtt élő szülő, ahol a gyermek vezeti a háztartást);
- 3) egyéb rokon (jellemzően a háztartásfő özvegye vagy meg sem házasodott idős testvére);
- 4) nem rokon (szolgálatot teljesít a háztartásban, rokoni szál nem fűzi az ott élőkhez).

Mivel a kérdésünk arra irányult, hogy mi befolyásolja a háztartás vezetését és az attól való visszavonulást, ezért csak az első két kategória volt érdekes számunkra, az „egyéb rokon” és „alkalmazott” kategóriákba tartozókat nem elemeztük, mivel ezek nem a háztartás vezetésének megtartása és az attól való visszavonulás melletti döntés valamelyik alternatívájaként értelmezhetők. (Ez 618-ból mindössze 21 eset elvesztését jelentette.)

Az alábbiakban a háztartás vezetését, illetve az attól való visszavonulást, valamint az erre potenciálisan hatást gyakorló olyan tényezőket vizsgáljuk meg, mint a felekezet, a foglalkozás, a nem, illetve, hogy a háztartás élén álló személy még hány évet élt a népszámlálást követően. Első lépésként azonban fontos bemutatni az elemezni kívánt csoport és a teljes sokaság (jelen esetben a bonyhádi lakosság) közötti különbségeket.

A szakirodalom, elsősorban az Őri–Pakot szerzőpáros megállapításai alapján szükséges elemezni a háztartásszerkezet szerinti összetételt a két csoport esetében,

²⁵ Andorka 1996: 133.

²⁶ Őri–Pakot 2016: 174–176.

hiszen tanulmányukban jelentős különbséget találtak az idősök együttélési formáiban. A bonyhádi lakosságot (6036 fő) vizsgálva is bebizonyosodott, hogy az idősök (618 fő) körében jellemzőbb az egy fős, illetve a nem család jellegű háztartások magasabb aránya, és hogy a teljes populációnál gyakrabban fordult elő körükben a kiterjesztett háztartásban élés. Alacsonyabb volt viszont a nukleáris család gyakorisága az 55 éven felüliek együttélési formáiban (1. táblázat).

1. táblázat

A bonyhádi lakosság és az 55 éven felüliek együttélési formáinak gyakorisága, 1869

<i>Laslett-féle háztartástípus</i>	<i>Teljes populáció (%)</i>	<i>55+ (%)</i>
1 – egyedül él	2,10	9,06
2 – nem család	0,61	1,46
3 – nukleáris család	68,74	53,24
4 – kiterjesztett család	15,79	22,82
5 – összetett család	12,76	13,43
<i>Összesen</i>	<i>100% (6036 fő)</i>	<i>100% (618 fő)</i>

Mindez felhívja a figyelmünket arra, hogy szükség van az elemzésbe bevont egyének csoportjának további szűkítésére, hiszen az első két kategóriában nem értelmezhető a háztartás vezetéseként az, hogy az adott személyt az első helyen írták össze. (Az „1 – egyedül él” kategóriában nem is élt más rajta kívül a háztartásban, a „2 – nem család” kategóriában egymással rokonságban nem álló, nem családként funkcionáló háztartásról beszélhetünk, ahol a visszavonulásnak nem volt valós opciója.) Ebből fakadóan, a torzítás csökkentése érdekében, a mintát az életkor mellett a háztartástípus szerint is szűkítettük, így az alább következő táblázatok összesen 535 főt tartalmaznak: mind 55 év feletti, akik családmagot magában foglaló háztartástípusban éltek és vagy vezették a háztartást, vagy már visszavonultak annak éléről.²⁷

A különböző stratégiák mögött a szakirodalom alapján a nemzetiségi hovatartozás tűnt az egyik legmeghatározóbb tényezőnek, azonban egyéni szinten ez az adat nem áll rendelkezésre sem az 1869-es népszámlálásból, sem az anyakönyvekből, hiszen ezekben nem rögzítették a nemzetiségi hovatartozást. Az 1880-as népszámlálásban ugyan rákérdeztek az egyének anyanyelvére, de ennek az összeírásnak a név szerinti anyaga nem maradt fenn, így csak az összesített eredményekből tudjuk, hogy Bonyhádon ekkor 1263 fő (21,16%) magyar ajkú és 4468 fő (74,84%) német anyanyelvű személy mellett 239 (4,0%) egyéb kategóriához sorolt egyént tartottak számon.²⁸ Mivel a népesség ezekben az évtizedekben kontinuusnak tekinthető, a népesség száma sem változott számottevően (1869-ben 6036 főt írtak össze a felvételi íveken, az 1880-as népszámlálási kötet 5970 fős

²⁷ Az egyszemélyes háztartást alkotó egyének jellemzőiről, valamint a külön lakófélbe sorolt rokonaikról, illetve az elemzésükhöz kapcsolódó módszertani kérdésekről lásd: Gyimesi 2023: 134–137.

²⁸ Népszámlálás 1880: 293.

jelenlévő polgári lakosságot rögzít²⁹⁾, így az arányok tekintetében elfogadhatjuk ezt a megoszlást az 1869-es népszámlálásra vonatkozóan is.

A rendelkezésre álló ismérvek közül a nemzetiséggel némileg összefonódó, ahhoz leginkább kapcsolódó, kulturális jelleget hordozó elem a felekezeti hovatartozás volt. A Bonyhádon élő evangélikusok jellemzően németek, míg a reformátusok inkább magyarok voltak, a római katolikusok között mindkét etnikum képviselőit megtalálhatjuk, itt tudunk a legkevésbé nemzetiségre következtetni. Bonyhádon jelentős zsidó közösség is élt, így ők adták a negyedik nagy csoportot a felekezetek szerinti elemzésben.

2. táblázat

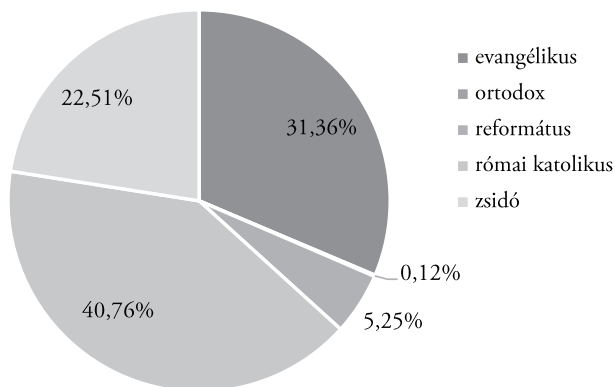
*A nem egyedül élő 55 év felettiek háztartásban betöltött szerepei
felekezeti hovatartozás szerint, Bonyhád, 1869*

	<i>Evangélikus</i>		<i>Református</i>		<i>Római katolikus</i>		<i>Zsidó</i>		<i>Összesen</i>	
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Vezeti	112	80,58	31	93,94	145	77,54	166	94,32	454	84,86
Visszavonult	27	19,42	2	6,06	42	22,46	10	5,68	81	15,14
<i>Összesen</i>	<i>139</i>	<i>25,98</i>	<i>33</i>	<i>6,17</i>	<i>187</i>	<i>34,95</i>	<i>176</i>	<i>32,90</i>	<i>535</i>	<i>100</i>

A 2. táblázat alapján azt láthatjuk, hogy az evangélikusok és a római katolikusok körében nagyobb arányban volt megfigyelhető a visszavonulás: mindkét felekezetre igaz, hogy az 55 év felettiek nagyjából ötöde már nem vezette azt a háztartást, amiben élt. Ehhez képest a zsidók és a reformátusok esetében jóval alacsonyabb, 5-6% volt azok aránya, akik visszavonultak a háztartás éléről. Az esetszámok főleg a reformátusok esetében meglehetősen alacsonyak, de

1. ábra

Bonyhád felekezeti összetétele, 1869

²⁹⁾ Népszámlálás 1880: 293.

ez nem meglepő, hiszen az 55 éven felüli lakosság felekezeti megoszlása arányait tekintve – némi eltéréssel a zsidók javára – leképezi a teljes sokaság vallás szerinti összetételét (1. ábra).

A háztartás vezetése vagy annak éléről való visszavonulás kapcsolatban állt azzal is, hogy milyen háztartástípusban éltek az emberek: a nukleáris családokat csak szülő(k) és nem házas gyermek(ek) alkották, vagyis itt sem a háztartás élén maradó, házas gyermekeivel együtt élő idős embert, sem annak vezetéséről lemondó, visszavonuló szülőt nem regisztrálhattak. Utóbbiak csak a kiterjesztett vagy többcsaládos együttélési formában fordulhattak elő. Ennek ellenére ezeket az együttélési formákat sem zártuk ki az elemzésből, hiszen a házas gyermekek elhagyhatták szüleik háztartását, így az idős korban nukleáris családban élés is egy opciója volt annak, hogy a háztartás élén maradó személy ne az együttélést válassza házas gyermekével.

Az együttélési formák kialakítását befolyásolhatta az is, hogy az adott családnak mi volt a fő megélhetési forrása. Földművelésből élők esetében például – a jóval nagyobb munkaerőigény miatt – sokkal jellemzőbb volt az összetett család

3. táblázat

A nem egyedül élő 55 éven felüliek háztartásában betöltött szerepei foglalkozás szerint, Bonyhád, 1869

	Szabadfogl., értelmiségi		Iparos, kereskedő		Föld- tulajdonos		Napszámos, munkás		Egyéb	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Vezeti	16	80,0	152	85,39	77	76,24	202	88,60	7	87,50
Visszavonult	4	20,0	26	14,61	24	23,76	26	11,40	1	12,50
Összesen	20	3,74	178	33,27	101	18,88	228	42,62	8	1,49

A kereszt tábla azt mutatja meg, hogy a földműves családban élők között volt a legnagyobb a visszavonuló idősek aránya – ugyanakkor fontos szem előtt tartani azt is, hogy az ő csoportjukban jóval magasabb volt az összetett család

³⁰ Mivel az egyének foglalkozásának vizsgálata az egyik fontos aspektusa a kutatásnak, ezért az elemzés hatékonyságának növelése érdekében az 1869-es népszámlálásban feltüntetett foglalkozásokat öt nagy főcsoportba vontuk össze Őri Péter és Pakot Levente munkái nyomán. Ők a nemzetközi HISCLASS (Van Leeuwen–Maas 2010) osztályozást alapul véve alakították ki az alábbi kategóriákat: (1) szabadfoglalkozású, értelmiségi, (2) iparos, kereskedő, (3) földtulajdonos, (4) napszámos, munkás és (5) egyéb. Őri–Pakot 2016.

Ennek fényében tehát azt váránk, hogy ha az együttélési formák és a foglalkozás befolyásolja a visszavonultak arányát, akkor annál a felekezeti csoportnál a legnagyobb a visszavonultak aránya, ahol magas a földművelők aránya.

4. táblázat

Foglalkozási kategóriák felekezetek szerint Bonyhádon, 1869 (%)

	<i>Evangelikus Református</i>		<i>Római katolikus</i>	<i>Zsidó</i>	<i>Teljes lakosság</i>
Szabadfogl., értelmiségi	1,26	9,20	9,98	5,56	6,36% (384 fő)
Iparos, kereskedő	22,86	16,09	30,89	56,25	33,00% (1989 fő)
Földtulajdonos	30,15	22,99	14,12	1,04	16,69% (1006 fő)
Napszámos, munkás	44,47	49,43	41,46	32,99	41,12% (2479 fő)
Egyéb	1,26	2,30	3,39	4,17	2,83% (171 fő)
<i>Összesen</i>	<i>100%</i> <i>(1893 fő)</i>	<i>100%</i> <i>(317 fő)</i>	<i>100%</i> <i>(2460 fő)</i>	<i>100%</i> <i>(1359 fő)</i>	<i>100%</i> <i>(6029 fő)</i>

Eszerint az evangélikusok és a reformátusok körében – akiknél a teljes populáció átlagánál jóval magasabb volt a földtulajdonosok aránya (4. táblázat) – várhatnánk azt, hogy magas legyen a visszavonultak aránya, de ezt a fenti elemzések csak részben igazolják. Míg az evangélikusoknál 20% körüli visszavonulási arányt láttunk, addig a reformátusoknál ennél jóval alacsonyabb, mindössze 6% volt a háztartás vezetését átadó idősök aránya. Vagyis az adatok alapján a visszavonulást elsősorban nem a foglalkozás szerinti összetétel határozta meg, hanem jelentősebb a szerepe volt a kulturális tényezőknek: a felekezeti hovatartozásnak és az ezzel részben összekapcsolódó nemzetiségi összetételnek.

5. táblázat

Logisztikus regresszioelemzés az idősök háztartás élén maradására Bonyhádon, 1869

		<i>Exp (B)</i>	<i>Sig.</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Nem	Férfi		(ref.)	265	49,53
	Nő	0,35	***	270	50,47
Vallás	Református		(ref.)	33	6,17
	Evangelikus	0,28	.	139	25,98
	Római katolikus	0,23	.	187	34,95
	Zsidó	1,11		176	32,90
Foglalkozási csoportok	Földtulajdonos		(ref.)	101	18,88
	Iparos, kereskedő	1,17		178	33,27
	Szabadfoglalkozású, értelmiségi	0,84		20	3,74
	Napszámos, munkás	2,21	*	228	42,62
	Egyéb	2,00		8	1,50

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; . $p < 0,1$

A népesség fenti jellemzőit egy logisztikus regresszióelemzésbe illesztve is megvizsgáltuk azt keresve, hogy az egyén neme, vallása és foglalkozása milyen hatással lehetett a háztartás vezetésének valószínűségére (5. táblázat).

Az eredmények azt mutatják, hogy a visszavonulást alapvetően befolyásolta az idős személy neme: a nők sokkal gyakrabban vonulnak vissza a háztartás éléről, mint a férfiak. Egy megözvegyült anya – a nők közül csak a férjük halála után vált háztartásfő – tehát nagyobb eséllyel adta át a háztartás vezetését házas gyermekének, mint az apa, aki feleségével vagy özvegyen a háztartásfői pozíciót birtokolta. A felekezeti hovatartozást tekintve a modell szerint – ugyan a kis esetszámok miatt csak 10%-os szignifikanciaszinten – jóval nagyobb volt a valószínűsége annak, hogy az 55 év feletti személy visszavonuljon a háztartás éléről, ha evangélikus vagy római katolikus volt, mint ha református vallású. Vagyis a 2. táblázatban látott adatokat alátámasztja a regressziós elemzés is. A foglalkozást tekintve a földtulajdonosokhoz képest csak a napszámos, munkás foglalkozásúak csoportjánál kaptunk szignifikáns értéket, utóbbiak nagyobb arányban maradtak a háztartás élén, mint a földtulajdonosok.

Azt a kérdést, hogy a háztartást vezető egyén visszavonulását befolyásolta-e, hogy még hány évet élt a népszámlálást követően, külön regressziós elemzésben vizsgáltuk meg. A vizsgálat azon a feltevésen alapult, hogy minél kevesebb életéve volt még hátra az egyénnek, annál valószínűbb, hogy már kevésbé lehetett alkalmas az összeírásakor is a háztartás vezetésére, és így nagyobb valószínűséggel dönthetett a visszavonulás mellett. Az egyének népszámlálás után leélt életéveit az anyakönyvi adatokat tartalmazó online genealógia segítségével gyűjtöttük össze, ebben az adatbázisban azonban sokkal kevesebb az izraelita anyakönyvekből származó adat, így jóval kisebb volt az esély a zsidó idősök halálzási évének megtalálására. A mintát torzította volna, ha a 3. táblázatban szereplő ismérvekkel futtatjuk le a modellt, ezért szerepel külön elemzésben ez a változó.

6. táblázat

Logisztikus regresszióelemzés az idősök háztartás élén maradása és a népszámlálástól számított hátralévő életévek kapcsolata alapján, Bonyhád 1869

	<i>Exp (B)</i>	<i>Sig.</i>
Hátralévő életévek	1,08	**

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; . $p < 0,1$

A logisztikus regresszió szerint (6. táblázat) minél tovább élt még valaki a népszámlálás után, annál nagyobb valószínűséggel vezette ő a háztartást az összeírásakor, vagyis az idősök visszavonulását valóban befolyásolhatta, hogy milyen fizikai állapotban voltak, képesek voltak-e a szó valódi értelmében vezetni.

Összességében tehát az 55 év feletti háztartásfőket vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy mind az egyének neme, mind az összeírást követően megélt életévek száma szignifikánsan befolyásolta azt, hogy a háztartást vezette-e az adott egyén, vagy visszavonult annak éléről. A foglalkozási összetétel nem bizonyult olyan

meghatározó tényezőnek, mint ahogy azt előzetesen vártuk. Jóllehet a földművelésből élők körében némileg nagyobb volt a visszavonulók aránya, de a regressziós elemzés e tekintetben csak egy szignifikáns értéket adott. Ezzel szemben meghatározóbbnak tűnt a felekezeti hovatartozás: míg az evangélikusok és római katolikusok körében gyakrabban fordult elő, hogy visszavonultak, addig a reformátusok és a zsidók esetében ez sokkal kisebb arányban történt meg. A különbség hátterében – a korábbi kutatások eredményeit is figyelembe véve – a főként magyar reformátusok és a főként német evangélikusok különböző örökösödési stratégiái állhattak. A németek körében a bonyhádi adatok alapján is gyakoribb volt a visszavonulás, mint a magyarok között. A római katolikusoknak az evangélikusokhoz hasonló visszavonulási arányát pedig egyrészt az magyarázhatta, hogy arányaiban több német volt közöttük, mint magyar,³¹ másrészt azt is feltételezhetjük, hogy az ugyanolyan felekezetűek között jobban működött a kulturális transzfer, így a római katolikus magyarok körében könnyebben elterjedhetett a németektől látott visszavonulás intézménye. Mindezt persze más területekről származó, nominális adatokon alapuló elemzésekkel lenne érdemes összevetni a jövőben.

„ALAMIZSNÁBÓL ÉL”

A bonyhádi idősök helyzetének elemzését az „alamizsnából él” speciális megjegyzéssel jelölt esetek vázlatos bemutatásával is kiegészíthetjük. Az 1869-es népszámlálás felvételi íveinek feldolgozása során többször előkerült az „alamizsnából él” bejegyzés a foglalkozási rovatban. Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk meg, hogy milyen családokban éltek azok az 55 év felettiek, akiknél ezt a kifejezést rögzítették.

Az 1869-es népszámlálás eredményeit feldolgozó kötetben mindössze ennyi instrukció szerepel az „alamizsnából él” bejegyzés kapcsán: „Ha valakinek semmi bizonyos mestersége vagy keresete nincs, kiteendő: pénzéből él-e, vagy alamizsnából”.³² Az kiderül a szövegkörnyezetből, hogy 14 éven aluliakra nem vonatkozott ez a kitétel, de hogy mi alapján került bizonyos idősökhöz ez a bejegyzés, más, látszólag ugyanolyan helyzetben lévő személyekhez pedig miért nem, arra nem szolgál további támpontokkal a népszámlálási kötet. Érdemes tehát egyesével is megvizsgálni azt a néhány konkrét esetet, ahol pénzéből vagy alamizsnából élő 55 éven felüli egyént találtunk.³³

Két idős személyhez került a „pénzéből él” kifejezés 1869-ben. Egyikük egy 73 éves háztartásfő, Angyal János, 66 éves feleségével és 7 éves unokájukkal élt

³¹ Ha érvényesnek tekintjük az 1880-as népszámlálás fentebb közölt anyanyelvi adatait 1869-re nézve, és a reformátusokat magyarnak, az evangélikusokat németnek számítjuk, a római katolikusok között még akkor is több a német, ha az összes bonyhádi zsidó német anyanyelvűnek vallotta volna magát. Népszámlálás 1880: 293.

³² Népszámlálás 1870: 19.

³³ A következő esettanulmányok mind az 1869-es népszámlálás (MNL TVML V. 709./c) és az ahhoz kapcsoló genealógiai adatok (<https://online-ofb.de/> – utolsó letöltés: 2024. december 13.) alapján a szerző által készített adatbázisból származnak.

egy háztartásban. A házaspár nem bonyhádi származású volt, így más adat az *Ortsfamilienbuch*ből sem derült ki róluk.

A másik, Veiszenburger József által vezetett háztartásban az itt élő édesanyjához került a „pénzéből él” kifejezés. Ebben a házban együtt élt két házasság testvér a családjával, mindkettejüköz a földművelő, tulajdonos bejegyzést írták, amiből feltételezhetjük, hogy az örökségüket megkapva, azon egyenlő félként osztozva, együtt élve dolgoztak a családi gazdaságban.³⁴ A két fivérrel és azok családjával élő édesanyjukról a genealógiából az is kiderült, hogy leánykori neve Kaiser Éva volt, akinek elhunyt férje is földműves volt, valamint ő maga is földműves családból származott. A család egyébként a római katolikus közösséghez tartozott.

Összesen kilenc 55 év feletti személynél szerepelt az „alamizsnából él” kifejezés, de nem találtunk olyan ismérveket, ami alapján homogén csoportot alkotnának: mindkét nem képviselői szerepeltek köztük, eltérő családi állapotúak voltak, és különböző szerepeket töltöttek be a háztartásban, amiben összeírták őket.

- A Panholczer Katalin 50 éves földműves özvegyasszony által vezetett háztartásban élt a 29 éves fia és menyje, valamint négy kiskorú unokája. Fia földművessegédként került rögzítésre, egy szolgálót is tartottak, a sor legvégén pedig az özvegyasszony 73 éves anyja, Panholczer Örsze „alamizsnából él” bejegyzéssel szerepelt.
- A 64 éves Kaiser Konrád földműves a veje által vezetett háztartásban élt, lányával és unokáival, utolsóként írták össze a háztartásban, „alamizsnából él” megjegyzéssel. A genealógiai adatok szerint ő maga is telkes gazda volt.
- Ritzl Heinrich asztalosmester együtt élt feleségével és egy házasság gyermekével, aki maga asztalossegéd volt, valamint több még nem házasság gyermekével, akik közül kettő asztalosstanonc volt. Velük élt 90 éves anyósa is, Merstetter Katalin, akihez az „alamizsnából él” bejegyzés került.
- Pollák Ignác zsidó rongyszedő feleségével és anyjával élt a 127-es házszám alatt, ahol összesen négy különálló háztartást alkotó család élt egy fedél alatt. Anyjához, Katalinhoz az „alamizsnából él” bejegyzés került, ugyanúgy, ahogy az ugyanezen házszám alatt élő Erb Ádám evangélikus szabó anyósa, Bertók Terézia neve mellé, aki vejével és lányával élt együtt.
- Olyan is előfordult, hogy egy idős háztartásfő, a 85 éves zsidó Engelman Jakab foglalkozásaként szerepelt, hogy „alamizsnából él”. Vele csak a 77 éves felesége élt egy háztartásban. Krausz Leopoldnál is ugyanez szerepel, aki a feleségével és gyermekeivel lett összeírva, ám a megjegyzés rovatból kiderül, hogy gyermekei közül hárman ismeretlen helyen tartózkodtak, vándoroltak, két gyermeke pedig Óbudán volt. Lovi Fanni zsidó özvegyasszony két gyerekével szintén alamizsnából élt, jóllehet ők sem tartózkodtak Bonyhádon: lányával tartósan távol voltak, míg fia a hadseregnél szolgált az összeírás idején.

³⁴ Ha a földműves vagy iparos családban alá-fölé rendeltség áll fenn a benne élő férfiak között, akkor például a „földműves önálló/tulajdonos” kerül a háztartásfő apához és „földművessegéd” a fiához vagy vejéhez, akivel egy háztartásban él.

- A legérdekesebb alamizsnából élő személy Perczel Borbála volt, aki két lányával, Katalinnal és Teréziával élt egy olyan házban, ahol rajtuk kívül még kilenc másik család lakott. A Perczelek Bonyhád egyik jelentős birtokos családját alkották, így meglepő, hogy voltak olyan tagjai, akiknek nem volt saját bevétele.

Bonyhád egyik épületében csupa alamizsnából élő, különféle életkorú (tehát nem csak idős), családi állapotú és felekezetű, egymással rokonságban nem álló egyént írtak össze. Feltehetően az épület a település szegényházaként funkcionált 1869-ben.³⁵

Vorname und Name der Wohnung		Geburts- ort		Geburts- zeit		Religion		Beruf		Anmerkungen	
Vorname und Name der Wohnung		Geburts- ort		Geburts- zeit		Religion		Beruf		Anmerkungen	
1. Karl Károlyi	1. 1817	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar
2. Károly Károlyi	1. 1818	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar
3. Károly Károlyi	1. 1819	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar
4. Károly Károlyi	1. 1820	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar
5. Károly Károlyi	1. 1821	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar
6. Károly Károlyi	1. 1822	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar
7. Károly Károlyi	1. 1823	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar
8. Károly Károlyi	1. 1824	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar
9. Károly Károlyi	1. 1825	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar
10. Károly Károlyi	1. 1826	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar	Magyar

1. kép. Bonyhád 1869-es népszámlálás felvételi íve, 308. házszám, 1. oldal³⁶

* * *

A tanulmány alapjául szolgáló szakirodalmi áttekintésből kirajzolódott, hogy az idősek háztartáson belüli helyzetét rendkívül sok tényező befolyásolta. A kérdést nem lehet függetleníteni a háztartás szerkezetétől és funkciójától, a benne élők kulturális és gazdasági jellemzőitől. Az örökösödési szokások, a család megélhetési forrását jelentő foglalkozás munkaerőigénye, az utódok száma és neme, a rendelkezésre álló ingatlanvagyon, a terjeszkedésre való lehetőség mind-mind

³⁵ Winkler Mihály esperes-plébános 1780-ban hozott létre Bonyhád egy ispotályt, melynek célja a szegények megsegítése volt. Ez az intézmény még 100 évvel később is működött a településen, így az általunk vizsgált korszakban is. Részletesen taglalja az ispotály alapítását: Solymár 1989. Figyelemre méltó, hogy a tanulmány beszámol arról is, hogy Winkler Kaposváron is létrehozott egy ilyen intézményt a szegényeknek és minden segélyt nélkülöző betegeknek. „Külön kihangsúlyozza az alapító az öreg és beteg kaposvári szolgák, szolgáltatók, segédek és inasokkal való törődést, kik »ha oda-haza terhül esnek«, a lehetőségig ápoltságának.” Solymár 1898: 59. (Kiemelés – Gy. R.)

³⁶ MNL TVML V. 709./c.

meghatározhatták azt, hogy egy idős háztartásfő milyen formában élt együtt az utódaival – együtt élt-e egyáltalán – és átadta-e háztartásának vezetését.

A szakirodalomban megfogalmazott, az idősek háztartáson belüli helyzetére vonatkozó állításokat egy konkrét település, Bonyhád 1869-es népszámlálási adatain teszteltük azon változók bevonásával, amelyek rendelkezésre álltak az összeírásból és az ehhez kapcsolt genealógiából. A kereszttáblák és a logisztikus regresszióelemzések alapján kijelenthető, hogy az idősek visszavonulását alapvetően meghatározta a nemük, de befolyásolhatta az erre vonatkozó döntésüket az is, hogy milyen fizikai állapotban voltak, amennyiben elfogadjuk, hogy a még hátralévő életéveik száma valamilyen szinten visszatükrözte ezt. A foglalkozás helyett erőteljesebb hatást gyakorolhatott döntésükre a felekezeti hovatartozásuk, mely részben utalt a nemzetiségi hovatartozásukra is. Az eredmények szerint az evangélikusok és a római katolikusok sokkal nagyobb arányban vonultak vissza a háztartás éléről idősebb korukban, mint a reformátusok vagy a zsidók. A döntés kulturális meghatározottságát erősítette az is, hogy míg a két protestáns felekezethez egy-egy nemzetiséget is tudtunk társítani, a római katolikusok visszavonulása mögött a nemzetiségi jellegen túl egyfajta kulturális transzferhatást is feltételezhetünk.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára (MNL TVML)

IV. B. 152./b Tolna Megyei Cs. Kir. Megyehatóság iratai 1850–1860. A népszámlálás iratai 1850, 1857. 9–13. doboz

V. 709./c Közigazgatási iratok 1850–1949. Bonyhád nagyközség iratai, 1869. évi népesség és háziállatok összeírása. 512–513. doboz

Népszámlálás 1870: *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest, 1871.

Népszámlálás 1880: *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. Budapest, 1882. 2. kötet.

Népszámlálás 2022: <https://nepszamlalas2022.ksh.hu> – utolsó letöltés: 2025. május 14.

Ortsfamilienbuch Bonyhád <https://online-ofb.de/famlist.php?ofb=bonyhad> – utolsó letöltés: 2024. december 14.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Andorka Rudolf 1996: Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban. *Aetas* (11.) 4. 128–156.

- Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Budapest.
- Berkner, Lutz K. 1972: The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example. *The American Historical Review* (77.) 2. 398–418. <https://doi.org/10.1086/ahr/77.2.398>
- Faragó Tamás 1985: *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki háztartások 1745 és 1770 között*. (Történeti statisztikai füzetek 7.) Budapest.
- Faragó Tamás 2000: *Nemek, nemzedékek, rokonság, család*. Magyar néprajz 8. Társadalom.
- Faragó Tamás 2011: *Bevezetés a történeti demográfiába*. Budapest. <https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/handle/123456789/7423> – utolsó letöltés: 2025. február 12.
- Gyimesi Réka 2023: *Bonyhád 19. század második feléből származó forrásainak összekapcsolása és komplex elemzése a történeti demográfia módszereivel*. (PhD-disszertáció.) Pécsi Tudományegyetem.
- Husz Ildikó 2002: *Család és társadalmi reprodukció a 19. században*. Budapest.
- Laslett, Peter 1972: Introduction: The History of the Family. In: Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1–89. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511561207.003>
- Lovaš Eldina 2024: Örökhagyók, örökösök, örökség: Pécsi horvátok 18. századi végrendeletei. *Pontes* (7.) 63–78. <https://doi.org/10.15170/PONTES.2024.07.01.03>
- Őri Péter – Pakot Levente 2016: Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon. A Mosaic-adatbázis elemzésének első eredményei. *Korall* (17.) 65. 164–192.
- Svirčević, Miroslav 2003: The Legal Structure of Households in Serbia and Bulgaria in the 19th Century. *Balkanica – Annual of the Institute for Balkan Studies* (34.) 285–312. <https://doi.org/10.2298/balc0334285s>
- Solymár Imre 1989: Értékek őrzője, szegények istápolója – Winkler Mihály. *Honismeret* (17.) 3. 56–60.
- Szołtysek, Mikolaj 2008: Rethinking Eastern Europe: Household-formation Patterns in the Polish–Lithuanian Commonwealth and European Family Systems. *Continuity and Change* (23.) 3. 389–427. <https://doi.org/10.1017/s0268416008006929>.
- Szołtysek, Mikolaj 2015: *Rethinking East-Central Europe: Family Systems and Coresidence in the Polish–Lithuanian Commonwealth*. Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – New York – Wien. <https://doi.org/10.3726/978-3-0352-0327-1>.
- Van Leeuwen, M. H. D. – Maas, I. 2010: *HISCLASS: A Historical International Social Class Scheme*. Leuven.

Pál Judit

A főispán nyugdíjba megy

*A dualizmus kori főispánok nyugdíjképessége és a közigazgatási gyakorlat**

„A nyugdíjrendszerek kialakulása, elterjedése és végső soron általánossá válása jelentős hatással volt az időskor történetére. Döntően hozzájárultak ahhoz, hogy az öregkor mint egységesített és kronológiailag meghatározható életszakasz konsztituálódjék” – írja Josef Ehmer.¹ A szabályozott, intézményesített és széles társadalmi körökre kiterjedő nyugdíjrendszer ugyan modern jelenség, gyökerei azonban a kora újkorba nyúlnak vissza.² A segélyezés a 18. század második felében lépett ki a magánjog területéről, az első állami szabályozások pedig a 18. század végén és a 19. század elején jelentek meg. A Habsburg Monarchia (Franciaország mellett) úttörőnek számított az állami hivatalnokokról való gondoskodásban, amivel a lojalitást és a hűséget kívánták biztosítani.³ A gondoskodás nemcsak a hivatalnokokra vonatkozott öregség vagy betegség esetén, hanem az özvegyekre és árvákra is kiterjedt. Míg kezdetben kegydíjat folyósítottak, Mária Terézia és II. József uralkodása idején a nyugdíjképességet már egyre pontosabban körülhatárolták.⁴ A későbbiekben több rendelet született a kérdés szabályozására,⁵ ám mivel a főispánok nem számítottak állami hivatalnokoknak, ezért rájuk nem terjedt ki ezen rendeletek hatálya. Nyugdíjképességüket csak az 1885. évi nyugdíjtörvény életbe lépése után ismerték el.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan alakult ennek a speciális csoportnak, a főispánoknak – akik igen jelentős szerepet játszottak a korszak közigazgatásában, de jogállásuk jó ideig bizonytalan volt – a nyugdíjazási gyakorlata, és milyen fordulatot hozott nyugdíjképességük elismerése. Miután a főispáni kar viszonylag gyakran cserélődött, ezért nagyszámú és változatos esettel találkozunk a MNL OL Belügyminisztérium Elnöki iratai között. Ezek fényt vetnek egyrészt a Belügyminisztérium gyakorlatára, másrészt a főispánok elvárásaira, igényeire, családi és vagyoni körülményeire. Azok esetében, akik főispáni kinevezésük előtt

* A tanulmány az NKFIH által támogatott „Dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból” (NKFIH OTKA K 134378) című projekt támogatásával készült.

¹ Ehmer 1990: 39.

² Frerich–Frey 1993: 27–70. Magyarországon is a királyi tisztviselők részesültek legkorábban el látásban. Fallenbüchl 2003: 31. A nyugdíjrendszer kiterjesztésére és a modern szociálpolitika kiépülésére lásd: Ehmer 1990: 45–110; Tomka 2020: 189–208.

³ Josef Ehmer II. József 1781. évi rendeletében látja a nyugdíjrendszer első átfogó szabályozását. Ehmer 1990: 41.

⁴ Thiemer 1992: 11–12.

⁵ Ilyen rendeleteket 1792-ben, 1809-ben, 1813-ban és 1817-ben adtak ki. Kozári 2012: 16.

hivatalt viseltek, számos probléma merült fel a szolgálati évek beszámítása kapcsán. A közigazgatási gyakorlat alakulását példákkal illusztrálom, kiemelve néhány érdekesebb esetet, de terjedelmi okokból nem térek ki sem az özvegyek és árva ellátására, sem a kérvények retorikájának elemzésére.

A FŐISPÁNOK IDŐSKORI ELLÁTÁSÁNAK ÜGYE A KIEGYZÉS UTÁN

A Monarchiában a kérdés a kiegyezés előestéjén átfogóan szabályozásra került. Az 1866. december 9-én kiadott uralkodói rendelet Magyarországra is érvényes volt,⁶ és még közel két évtizedig használták, esetenként hivatkozva korábbi rendeletekre is. A kiegyezés után sürgősen szabályozandó volt a korábbi államhivatalnokok és katonák nyugdíjának kérdése. Bár a magyar kormány leszögezte, hogy jogilag nem terheli felelősség, méltányossági, vagy inkább politikai alapon – a kiegyezés rendszerének logikájából következően – mégis gondoskodott nyugdíjukról.⁷ A neoabszolutizmus és a provizórium idején szolgált állami hivatalnokok magas nyugdíjai gyakran váltottak ki elégedetlenséget, és nem csak az ellenzék agitált ellenük.⁸ Csíkszék 1868 januárjában például feliratban kérte (többek között), hogy a neoabszolutizmus és provizórium idején szolgált hivatalnokok magas nyugdíját töröljék el.⁹

Az országgyűlésben is éles vita folyt a kérdés kapcsán. Berzenczey László, Marosvásárhely ellenzéki képviselője elfogadhatatlannak nevezte, hogy amíg a „hazaárulók” és „beamterek”¹⁰ nyugdíjat élveznek a magyar kormánytól, addig sem a honvédek, sem a száműzöttek nem részesülnek segítségben. Ennek ellenére megszavazták a törvényt (1870. évi IX. tc.), amely biztosította az 1849–1867 között nyugdíjazott állami hivatalnokok számára a nyugdíjat, de ez nem vonatkozott a főispánokra, főispánhelyettesekre és királyi biztosokra.¹¹ Ezek a pozíciók nem számítottak „nyugdíjas” állásnak. Ennek ellenére több volt főispán részesült nyugdíjban, vagy más 1867 előtt viselt állás, vagy korábbi biztosíték, esetleg uralkodói kegy folytán.¹² Az 1867-ben felmentett főispánok közül többen is igényel-

⁶ Kaiserliche Verordnung vom 9. Dezember 1866, 157/1866, 435. A korábbi rendeletekből átvették, hogy tíz év szolgálati idő kell a nyugdíjjogosultsághoz, különben csak végkielégítés járt. Az 1866. évi nyugdíjrendelet Ausztriában 1898-ig, Magyarországon az 1885-ig volt érvényben. Kozári 2012: 17. Bajorországban 40 év szolgálati viszony után kaptak teljes ellátást a Bayerische Hauptlandespragmatik (1805) alapján, és a rendelkezést több más német állam is átvette. Thiemer 1992: 33–34.

⁷ Kozári 2012: 21–35.

⁸ Ez annál is inkább érthető, mert hivataloskodásukat a vármegyei vezető körök végig ellenszenvvel figyelték. Deák 2015.

⁹ MNL OL K 148-1868-3-568.

¹⁰ Hivatalnokok; a német eredetű szó szolgáltekűségre, szűklátókörűségre utalt a korabeli magyar használatban.

¹¹ Kozári 2012: 26–27.

¹² Az uralkodó 1861. november 15-i határozata úgy kívánta biztosítani a megyekormányzók jövőjét, hogy kijelentette, nyugdíjazásuk esetén „ne a fennálló szabályrendeletek szolgáljanak

tek nyugdíjat, általában korábbi fizetésük összegében.¹³ Volt olyan is, akit később újraalkalmaztak, hogy ezzel is csökkentsék a kiadásokat.

A kiegészítés utáni kinevezéseknél is igyekeztek nyugdíjukat biztosítani azok, akik korábban is viseltek már állami hivatalt. Amikor a változatos pályát befutott Jakabb Bogdán fölművelés-, ipar és kereskedelemügyi minisztériumi osztálytanácsost 1873-ban kinevezték Szörény vármegye főispánjának, kérésére a kinevezésbe is belefoglalták, hogy ez „[nyugdíj]ellátási igényei épségben tartása” mellett történt.¹⁴ Szentiványi Gyula kolozsvári törvényszéki bírót 1875 májusában nevezték ki Háromszék főkirálybírójának, ő is biztosítani kérte, hogy ha újra a törvénykezési pályára lépne, „bírói hivataloskodásának mostani megszakadása hátrányára nem lesz, s hogy szerzett nyugdíjigényei épségben tartatnak”.¹⁵ Kérését a minisztertanács is támogatta, és javasolta az uralkodónak, hogy engedélyezze ellátási igényének épségben tartását.¹⁶

Később költségvetési okok miatt egyre nehezebbé vált ilyen biztosítékot szerezni. Hertelendy József, Torontál vármegye főispánja 1881-ben hasonló biztosítékokat kért. Kérvényében – a 18. századi előképekhez hasonlóan – nagyapja, apja és saját érdemeit is felsorolta, majd nehéz anyagi helyzetét ecsetelte. Arra hivatkozott, hogy birtokát a közügyekért áldozta fel, és nyugdíj nélkül öregségére koldusbotra jutna.¹⁷ Az igazságszolgáltatásba való visszalépést illetően Pauler Tivadar igazságügy-miniszter egyenesen megtagadta a kérést, nyugdíj-igénye fenntartásába azonban „kivételesen” beleegyezett. Tisza Kálmán, aki a belügyi tárcát is vezette, egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a „főispáni állás állami ellátással nincsen összekötve”, másrészt viszont támogatta a kérvényt, mivel szerinte Hertelendy „az államhivatalról nem mondott le, hanem csupán egy más és szintén Felsőged legmagasabb kinevezésétől függő állomást fogadott el”, ezért „méltányos és

sinormértékül, hanem az illetők érdemei”. Ezzel szemben a pénzügyminiszterek véleménye szerint, mivel nem állnak definitív alkalmazásban, nem voltak jogosultak a kedvezményekre sem. Deák 2015: 1145–1146.

¹³ A Belügyminisztérium ezt 1500–2000 forintra mérsékelte – ketten még kisebb összeget kaptak –, s a Pénzügyminisztérium ezt tovább csökkentette 1200–1500 forintra. MNL OL K 148-1867-3-3539.

¹⁴ MNL OL K 148-1873-3-2535. Nyugdíjigényét a minisztertanács is elismerte. MNL OL K 27. 1873. augusztus 14-i minisztertanács, 8. pont. Jakabb 1827-ben kezdte pályáját, volt Szamosújvár főjegyzője, majd polgármestere, 1861-től a Főkörmányszék tanácsosa, és ő volt Erdély egyik képviselője a Reichsratban. Felmentésekor – Jakabbot 1876-ban nyugdíjazták – azonban uralkodói kegyelem útján teljes fizetését igényelte. MNL OL K 148-1881-3-5456. A 4000 forint fizetés helyett végül azonban csak 2000 forint kegyelmi nyugdíjat hagyott jóvá a minisztertanács. MNL OL K 27, 1876. július 25-i minisztertanács, 5. pont és október 3-i minisztertanács, 7. pont.

¹⁵ Tisza Kálmán saját kezűleg egészítette ki az indoklást, hogy ez egyúttal hozzájárul a bírósági létszámleépítéshez, és nem terheli nyugdíjjal az államkincstárát. Lásd Kozári 2005: 204; MNL OL K 148-1875-3-1717.

¹⁶ MNL OL K 148-1882-3-1816. Szentiványi 1882-ben – viszonylag ritka példaként – tényleg visszalépett az igazságszolgáltatás területére, és a marosvásárhelyi Királyi Táblához nevezték ki tanácselnöknek.

¹⁷ MNL OL K 148-1882-3-162.

igazságos” a kérés teljesítése.¹⁸ A miniszterelnök felfogásában tehát a főispánság állami hivatalnak számított, még ha nem is volt ellátással összekötve.

Volt, aki nyugdíjat igényelt annak ellenére, hogy hivatalosan nem járt volna neki. Miután a kormány 1874 végén megszüntette a városi főispánságokat, a 67 éves Goldbrunner Sándor, Selmezbánya és több más város főispánja, 40 évi közszolgálatra hivatkozva kérte a nyugdíj engedélyezését, különben „az élet végnapjaimban a nyomor és kétségbeesésnek áldozatává” lesz. „Ezen eljárás a jogosság és méltányosság elveiben gyökerezik, mert a törvényhatósági szintű, mint állami tisztviselők hivatásukban áll az állami érdekek előmozdítása, s a különbség csakis abban rejlik, hogy az állami hivatalnok azt kizárólag és közvetlenül teszi, a törvényhatósági tisztviselő pedig részben csak közvetítőleg gyakorolja. Mindamellet azonban midőn ez a rendes törvényhatósági teendőket végzi az állami érdeket is segíti elő, nemcsak azáltal, hogy a törvényhatóságok felvirágzásában az állam jóléte is van feltételezve, hanem azáltal, hogy mint közvetítő közeg ténylegesen az állami ügyeket is keresztülviszi” – indokolta a kérését. Az érvelés amúgy a kormányok álláspontjával is egyezett, csak éppen ebből sokáig nem vonták le a hivatalnokok helyzetére vonatkozó következtetéseket. Majd ő is a provizórium-beli hivatalnok példájával érvelt, akik „nyugdíjjal is élethossziglan láttatnak el”.¹⁹

A belügyminiszter elismerte, hogy valóban megérdemelné a nyugdíjat, de sajnálkozását kifejezve elutasította a kérést,²⁰ mondván, a főispáni hivatal nincs összekötve ellátási igénnyel. Goldbrunnernek azt javasolta, hogy kérésével forduljon a városhoz, amelyiknek hosszú ideig tisztviselője és két és fél évtizeden keresztül polgármestere volt. Ezt követően Selmezbánya polgármestere kért utasítást a belügyminisztertől, hogy milyen álláspontot foglaljon az ügyben, mivel olyan esetre még nem volt példa, hogy állami tisztviselő forduljon hozzájuk ilyen kéréssel. A belügyminiszter szerint – ha ez a szabályrendelettel nem ellenkezik – a város erkölcsi kötelességét teljesíti, ha megszavazza Goldbrunnernek a megfelelő nyugdíjat. Azok közül a városi főispánok közül egyébként, akik a kiegyezés előtt állami hivatal viseltek, mindössze hárman kaptak a tömeges felmentés után nyugdíjat.²¹ Általában megfigyelhető, hogy az ország kedvezőtlen pénzügyi helyzetére hivatkozva a kormányzat nagyon takarékosan járt el hasonló helyzetekben.²²

Még egy olyan országosan ismert politikus esetében, mint Ürményi József, sem volt egyszerű az időskori ellátás kérdése. A 68 éves Ürményi 1875-ben felségfolyamodványban kért nyugdíjat 47 évi közszolgálat után, miután megszüntették a Tiszavölgyi Társulat királyi biztosi hivatalát, amelyet egy évtizedig töltött be. „A magyar politikai magasabb rangú tisztviselőkre nyugdíjazási szabályok (melyekre nézve törvény most sem létezik) soha nem alkalmaztattak”,

¹⁸ MNL OL K 148-1882-3-162.

¹⁹ MNL OL K 148-1874-3-27

²⁰ MNL OL K 148-1874-3-2741.

²¹ Balogh Kornél, Breuer Sándor és Neszter József. MNL OL K 148-1874-3-4040.

²² A hivatalnokok időskori ellátásának kérdését már a 18. század végétől az állami kiadások fényében is vizsgálták. Thiemer 1993, 43.

csak a szolgálati évek folytonossága, a szolgálat „kitűnősége és eredménye” és a hűség számított – igyekezett Ürményi kérését még a régi kegyelmi ellátások szellemében indokolni.²³ Mivel azonban szolgálati okmányait többszöri kérésre sem küldte el, kérvényét a belügyminiszter nem terjesztette fel az uralkodóhoz. Megoldásként Ürményit a következő évben, 1876 szeptemberében kinevezték Zala vármegye főispánjává, amely hivatalt egészen 1880 októberében bekövetkezett haláláig betöltötte.

Nyugdíj hiányában egyesek nagyon nehéz helyzetbe jutottak öregségükre, mint Kubinyi Rudolf, Petőfi egykori barátja, 1848–49-es képviselő, előbb a provizórium idején (1864–65-ben) Gömör és Kishont, majd 1871–75 között Heves vármegye főispánjának, akinek nem volt elég szolgálati ideje a nyugdíjhoz. Kubinyi tehetős birtokosnak számított, várgedei kastélyát, amelyikben Petőfit is vendégül látta, Ybl Miklós tervezte.²⁴ Tisza Kálmán kinevezésekor állásáról lemondott, és idővel birtokai nagy részét is elvesztette.²⁵ Miután szolgálati évei „a törvényes szabályok keretébe nem estek”, valamint „azon szigorú takarékosagra való tekintettel, melyet az ország kedvezőtlen pénzügyi helyzete reám parancsol”, „nyug- és kegydíj” iránti folyamodását a miniszter elutasította. Kubinyi azonban nem adta fel. Többször folyamodott – „a fenyegető éhenhalás kényszerítése” miatt – az uralkodóhoz mint „minden kegyelem forrásához”. Kifejtette, hogy az igazság és méltányosság a szabályok fölött áll: „A hivatalban öszültem meg, melytől kormányváltozat miatt felmentetvén, és egyéb szerencsétlenségektől sújtva, vagyontalan koldussá lettem”.²⁶ Igazságtalannak tartotta, hogy provizóriumbeli hivataltársai „mind bőven nyugdíjazva lettek”, neki pedig nem méltányolják még Heves megyei királyi biztosi működését sem: amikor Hevesben a „főispánságra nem volt vállalkozó, én elfogadtam és a megyében a rendet tökéletesen helyreállítottam”. Kifejezte bizalmát, hogy az uralkodó nem engedheti, hogy egy kamarás, aki 40 évig a köznek élt, „ruhátlannul és éhen vesszen el”, ezért „csekély hátralevő napjaimnak tengethetése végett bizonyos évi kegydíj” adományozását kérte.²⁷ Több évi kérvényezés után, 1883-ban az uralkodó engedélyezte a kegydíjat az udvartartás keretéből, ezután Kubinyi ebből az évi 500-ból tengette napjait. Amikor 1896 szeptemberében meghalt, semmi ingó vagyon nem maradt utána.

²³ Ürményi 1829-ban lépett közszolgálatba, 1830–40 között Fejér vármegyének volt tb. aljegyzője, főjegyzője, majd első alispánja. Utána a Királyi Táblához került, alnádorként a Tábla alelnöke, majd 1845-től Tolna megye főispánja. Ez utóbbi hivatala fizetéséhez (hatezer forint) kérte nyugdíját szabni. MNL OL K 148-1876-3-4764.

²⁴ Vende 1903: 104.

²⁵ Kubinyi anyagi helyzete már korábban megrendülhetett, elképzelhető, hogy lemondása ezzel is összefüggött, mert már 1875 októberében a csődbe jutottak között szerepel. *Pénzügyi Közlöny* 1875. november 20. 50. sz. 737. A Várgede, Tajti és Zabar községek határában fekvő birtokait végül 1879-ben árverezték el. *Pénzügyi Közlöny* 1879. június 6. 130. sz. 4434. Rövid életrajzára lásd: <https://petofikozossege.mnl.gov.hu/kubinyi-rudolf> – utolsó letöltés 2025. január 5.

²⁶ MNL OL K 148-1896-3-5325.

²⁷ MNL OL K 148-1896-3-5325.

A NYUGDÍJKÉPESSÉG BEVEZETÉSE

A kiegyezés után rögtön felmerült egy egységes nyugdíjtörvény megalkotásának terve; az 1870-ben létrehozott Állami Számvevőszék – amelynek feladata volt többek között az állami nyugdíjak ellenőrzése – szintén sürgette az egységes szabályozást.²⁸ Erre azonban majd csak 1885-ben került sor, egy évvel a törvényhatóságokat és a főispánok hatáskörét szabályozó törvény elfogadása előtt. A főispáni hivatal a kiegyezés után több lépcsőben alakult át méltóságból hivatallá, de a folyamat a korszak végéig nem zárult le.²⁹ Szimbolikus lépés volt, hogy az 1885. évi főrendiházi reform nyomán elvesztették főrendiházi tagságukat, az 1886. évi XXI. törvény ugyanakkor tovább szélesítette amúgy is átfogó hatáskörüket.³⁰ A törvény a miniszteri tanácsosokkal nyilvánította egyenrangúaknak,³¹ és mint ilyeneket az V. fizetési osztályba sorolta be őket. Ennek ellenére hivatalosan továbbra sem számítottak állami hivatalnokoknak.

Az 1886. évi XXI. törvény 59. paragrafusa – összhangban az 1885. évi XI. törvénnyel³² – részletesen rendelkezett a főispánok nyugdíjképességéről. A nyugdíjtörvény értelmében ellátásra a 65. életévet betöltött és/vagy legalább 40 év megszakítatlan szolgálati idővel rendelkező állami tisztviselők tarthattak igényt nyugdíjra, ha ideiglenesen vagy véglegesen munkaképtelenné váltak, vagy ha megszűnt a hivataluk és nem voltak máshol elhelyezhetők.³³ A nyugdíj összegét a törvény a következőképpen szabályozta: legalább tíz szolgálati év után a fizetés 40%-a járt, majd minden további év 2%-kal növelte a nyugdíj összegét, amely 40 évnyi szolgálati idővel érte el a fizetés 100%-kát. A beszámítható fizetés teljes összegénél magasabb nyugdíjban senki sem részesülhetett, s a nyugdíj maximális összege nem haladhatta meg a 8000 forintot.³⁴

Tíz éven felüli szolgálati idő esetén a megelőző törvényhatósági szolgálatot is beszámították.³⁵ Akinak nem volt legalább tíz szolgálati éve, az egyszeri végkielégítést kapott, öt éven alul egy évi, öt és tíz év között két évi fizetés összegében.³⁶ A törvény visszamenőleg nem volt hatályos, tehát a korábban felmenteteket vagy a már nyugdíjat élvezőket nem érintette. Szintén fontos volt – és ezzel

²⁸ Kozári 2012: 39–40.

²⁹ Pál 2019.

³⁰ Sipta 1995; Kozári 2005: 202–205.

³¹ A minisztertanács az 1886. évi XXI. törvény javaslatának tárgyalásakor pontosította a főispánokra vonatkozó nyugdíjszabályokat, és azt is be kívánta szúrni az 55. §-ba, hogy a főispán „ezen hivatalánál fogva» tartozik a miniszteri tanácsosok rangosztályába”. MNL OL K 27. 1885. augusztus 7-i minisztertanács, 6. pont. A törvény szövegébe (59. §.) azonban változott formában került be ez a rész.

³² A törvény sokat átvett az 1866. évi rendeletből. A törvényről részletesen lásd Kozári 2012: 56–73.

³³ 1885: XI. tc. 20. §. A törvénytövegek forrása minden esetben a <https://net.jogtar.hu> vonatkozó oldala – utolsó hozzáférés: 2025. június 15.

³⁴ 1885: XI. tc. 24. §.

³⁵ 1885: XI. tc. 8. §.

³⁶ 1885: XI. tc. 28. §.

is az államkincstárt kívánták kímélni –, hogy korlátozta a kegyelmi úton elérhető kedvezményeket.³⁷

A főispánok több könnyítést is kaptak, a kedvezményeket azonban lemondás esetén elvesztették. Ha korábban állami hivatalt viseltek, beszámították a főispáni hivatalban töltött éveket is. Ha valaki legalább öt évig volt főispán, duplázták az éveket: öt év tíznek számított. Ha az összes szolgálati ideje elérte az öt évet, akkor fizetése 20%-át kapta nyugdíjként. Ha legalább három évig volt hivatalban, egyévi, három és öt év között kétévi fizetését kapta végkielégítésként.³⁸

A nyugdíj fizetéshez kötése a nyugodt öregkor perspektíváját nyitotta meg a kevésbé tehetős főispánok előtt. Ahogy ezt Josef Ehmer hangsúlyozza, a hivatalnoki nyugdíj bevezetésének eleve nem a létminimum biztosítása volt a célja, hanem az elért társadalmi státusz biztosítása.³⁹ Hamarosan a kormány azzal szembesült, hogy a nyugdíjtörvény nyomán egyre nagyobb pénzügyi teher nehezedik rá – bár mai szemmel nézve csekély számú nyugdíjasról volt szó. Az összeg 1885 után folyamatosan nőtt (1. táblázat).

1. táblázat

A Belügyminisztérium nyugdíjakkal kapcsolatos kiadásai (forint)⁴⁰

<i>Év</i>	<i>Központi igazgatás: nyugdíjak</i>	<i>Belügyminisztérium összesen</i>	<i>Az előző összeghez viszonyítva (%)</i>
1871	7 044	634 729	–
1881	20 828	480 195	75,6
1891	78 810	635 776	132,3
1901	(524 577)	942 151	148,1
1911	(1 328 865)	1 933 593	205,2
1917/18	(2 732 097)	4 534 526	234,5
1918. nov. 1.–1919. márc. 20.	(1 863 518)	2 453 482	–
1919. márc. 21.–aug. 6.	(2 203 216)	2 794 861	–

A táblázatból jól látszik, hogy ahogy egyre többen estek az 1885. évi nyugdíjtörvény hatálya alá, a kiadások jelentős mértékben emelkedtek, bár a közszolgálat kiépülése is hozzájárult a növekedéshez. A 20. század elején egyetlen évtized alatt több mint a duplájára emelkedtek, az 1917/18. évi összeg pedig közel tízszerese (944,3%-a) volt az 1881-ben nyugdíjakra fordított összegnek. Nyilván közben az állami bevételek is nőttek. A háború idején még nagyobb ütemű volt az

³⁷ 1885: XI. tc. 62. §.

³⁸ 1886: XXI. tc. 59. §.

³⁹ Ehmer 1990: 42.

⁴⁰ Az összegek forintban vannak, a tényleges kiadásokat tüntettem fel a krajcárok elhagyásával. A nyugdíjaknál együtt szerepel a hivatalnokok és szolgák nyugdíja, később pedig az özvegyi nyugdíjak is. 1901-től nem közlik külön a központi igazgatás adatait, így a rovatban szereplő összegek a teljes Belügyminisztériumra vonatkoznak. *Állami zárszámadás*, 1871, 12. sz. melléklet, 28–29; 1881, 31. sz. melléklet, 20; 1891, 15. sz. melléklet, 36; 1901, 18. sz. melléklet, 70–71; 1911, 52. sz. melléklet, 86–87; 1917/18, 17. sz. melléklet, 32; 1918/19, 12. sz. melléklet, 30.

emelkedés, mivel a rendes nyugdíjakhoz hozzájöttek a háborús pótlékok és segélyek. Csak a Károlyi-kormány néhány hónapos működése alatt a nyugdíjkiadások jóval meghaladták a korábbi éves keretet. A minisztertanács már 1887 nyarán foglalkozott a kérdéssel, megállapítva, hogy „a nyugdíjterhel az államkincstárra évről évre érezhetőbb módon nehezedik”, ezért „szükséges, hogy a nyugdíjazások és végkielégítések a lehető legnagyobb óvatossággal eszközöltessenek”, esetenként kikérve a pénzügyminiszter véleményét is.⁴¹

A NYUGDÍJTÖRVÉNY ALKALMAZÁSA

A nyugdíjtörvény rendelkezései – még ha nem is voltak teljesen egyértelműek – a törvényhatósági törvény 59. paragrafusában található kitételekkel együtt jelentősen megkönnyítették a szegényebb főispánok helyzetét. A nyugdíjat külön kellett kérvényezni, nem utalták ki hivatalból. Török Napóleon gróf rögtön a törvény elfogadása után kérte nyugdíjazását, majd 1887 júniusában, 77 évesen agg korára és betegségére való tekintettel megújította kérését. Levelét, miután felsorolta érdemeit és elért eredményeit, így zárta: „a nyugdíjazást, már azért is, hogy szegény a frater, mentől bővebben reám mérni méltóztassék”.⁴² Munkaképessége hanyatlására hivatkozva szintén hasonló életkorban kérte felmentését Ormos Zsigmond Temes vármegyei főispán is: „A természet törvényei az emberi munkásság üdvös határait kiszabják, s ez nálam is bekövetkezett, ki hetvenhatodik korévemig erőmből telhetőleg szolgáltam a közügyet”.⁴³ Ormos 1871 áprilisától állt Temes vármegye élén, előtte 1866 februárjától a megye első alispánja volt. A törvény alapján az 1867 júniusa utáni időszakot beszámították, az 1848 előtti és 1861-es hivataloskodását viszont nem.⁴⁴ Szögyény-Marich László, az egykori udvari kancellár, Fejér vármegyei főispán is 73 éves korában mondott le – miután 53 évet töltött közpályán –, azzal az indoklással, hogy „a megszokott pontosságot és tevékenységet kifejtteni immár éppen nem, vagy csak nagyobb erőfeszítéssel vagyok képes”.⁴⁵ Ennek ellenére nem vonult teljesen vissza, még két évig ellátta a Főrendiház elnöki funkcióját. Rónay Lajos Csongrád vármegyei főispán szintén kora és egészségi állapota miatt kérte felmentését és egyben nyugdíjazását is 18 évi közszolgálat után, 1889-ben. Ahogy írta, nála „együtt jár a szellemi hanyatlás és az erély teljes bénulása”, ezért nagy erőfeszítésébe került a megye kormányzása.⁴⁶

⁴¹ MNL OL K 27. 1887. június 28-i minisztertanács, 10. pont.

⁴² MNL OL K 148-1887-3-3260.

⁴³ MNL OL K 148-1889-3-1377.

⁴⁴ MNL OL K 148-1889-3-1377. A 21 év 11 hónap szolgálat után nyugdíja 3100 forint lett.

⁴⁵ MNL OL K 148-1891-3-210.

⁴⁶ MNL OL K 148-1891-3-926. Rónay különben nem sokáig élvezte nyugdíját, 1891. január 1-én hunyt el.

Ha nem kormányváltáskor ajánlották fel állásukat, a családi okok mellett az öregség és/vagy betegség szerepeltek leggyakrabban a lemondás indokai között. A visszavonulás időpontja – ha saját kezdeményezésre történt – nem volt meghatározva, és amint a fenti példák is mutatják, szép számmal találunk 70 éven felüli főispánokat. Sőt, Esterházy Kálmán grófot, aki 1867 és 1885 között Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánja volt, majd több cikluson keresztül országgyűlési képviselő, 1910-ben 80 évesen ismét kinevezték a két törvényhatóság élére, ahonnan három év múlva vonult végleg nyugdíjba. Az öregség viszonylag tág határok között mozgott, de 60 éven felül már általában hivatkoztak rá, főleg ha az rossz egészségügyi állapottal párosult. Szapáry Gyula azzal indokolta Horváth Mihály, Fogaras, majd Kis-Küküllő vármegye főispánjának felmentését 1891-ben, hogy a „61 éves korban lévő főispán egészségi állapota már a múlt években olyan volt, hogy az hátrányosan befolyásolta szellemi munkálkodását is”.⁴⁷

A hosszabb szolgálati idővel rendelkezők esetében tekintélyes összegre rúgott a nyugdíj. Majthényi László báró, aki 25 évig állt Hont vármegye élén, például 3500 forint nyugdíjat kapott.⁴⁸ Ilyen hosszú főispáni szolgálati időt a későbbiekben – a politikai instabilitás növekedésével – alig találunk. Inkább olyan esetek fordultak elő, mint Lázár Árpád grófé, akit úgy neveztek ki 1906-ban Beszterce-Naszód vármegye élére, hogy előtte 1883-tól folyamatosan az igazságügy területén dolgozott, és így felmentésekor, 1910 februárjában, több mint 26 év szolgálati idő után fizetése 72%-át kapta nyugdíjként.⁴⁹

Volt, aki a kisebb nyugdíj helyett a végkielégítést választotta, mint Perényi Zsigmond báró, Bereg és Ugocsa vármegyéek főispánja, az 1849-ben kivégzett azonos nevű politikus fia. Perényit 1889 áprilisában mentették fel alkalmatlansága és zilált anyagi viszonyai miatt. Nyilván ez utóbbi is közrejátszott döntésében, valószínűleg sürgősen készpénzre volt szüksége. Hét évvel korábban, 1882-ben nevezték ki, így fizetése 40%-át, 2000 forint nyugdíjat kapott volna, míg a végkielégítéssel 10 000 forintra volt jogosult (két évnyi fizetésére). Kérvényéhez mellékelte a törvény által előírt igazolásokat: egy közhatósági orvosi nyilatkozatot egészségi állapotáról, miszerint egészséges és elvileg még legalább tíz évig élélhet, illetve felesége nyilatkozatát, amelyben az asszony lemondott minden további ellátási igényéről.⁵⁰ A Belügyminisztérium jóváhagyta a kérést, de adósságai szabályszerű kiegyenlítése érdekében az összeg harmadát visszatartották. Szintén zilált anyagi helyzete és adósságai miatt mentették fel az 57 éves Csáky Gyula – az ismert politikus, Csáky Albin fia – Szepes vármegyei főispánt 1896-ban. Csáky 1867-től 1872-ig, majd 1883-tól egészen kinevezéséig, 1889-ig a pénzügyigazgatás területén dolgozott, de a megszakitás miatt csak 12 év 8 hónap szolgálatot

⁴⁷ MNL OL K 148-1891-3-926.

⁴⁸ MNL OL K 148-1896-3-973.

⁴⁹ Lázárt besztercei ügyészként nevezték ki főispánnak. MNL OL K 148-1910-11-1167.

⁵⁰ MNL OL K 148-1889-3-1375. A kincstár követelése Perényivel szemben 11 364 forint volt, ezt bírói végzés nyomán hajtották be.

vettek figyelembe, így nyugdíja 1760 forintra rúgott.⁵¹ Azt azonban nagyon hosszú ideig élvezte, ugyanis 1939 áprilisában 99 éves korában halt meg Budapesten.

Ha adósságai nem is voltak a fent említett Horváth Mihálynak, Fogaras vármegye főispánjának, de számottevő vagyona sem. A háromszéki nemesi családból származó Horváth szerény birtokot örökölt, de korán árvaságra jutott, bátyját pedig a Makk-féle összeesküvésben való részvétele miatt kivégezték.⁵² Miután kilenc évig állt Fogaras vármegye élén, a Szapáry-kormány áthelyezte Kis-Küküllő vármegyébe. Öt hónap múlva Szapáry, aki egyúttal belügyminiszter is volt, felszólította, hogy bocsássa rendelkezésére az állást. Horváthot a hír teljesen leűjtötte: egyrészt fölöslegesen költött – saját bevallása szerint 3000 forintot – a költözésre, másrészt nem mérlegelte az 1886. évi XXI. törvény által biztosított kedvezményt, és megrémült, hogy mivel néhány hónap híján nincs meg a tíz szolgálati éve, nem jogosult a nyugdíjra. Kétségbeesett hangú levélben próbálta igazolni magát, arra gyanakodva, hogy testvére, az ellenzéki Horváth Gyula képviselő és publicista miatt éri retorzió, kijelentve: „midőn munkaképes vagyok, kötelességemet teljesítettem és tudom teljesíteni, lemondásra jogom nincsen, ha nem akarom veszélyeztetni a még hátralévő hét hó miatt a törvények által biztosított nyugdíjképeségemet, s így lemondásomat bé nem adhatom, méltóztasson Nagyméltóságod ezen rendelkezését magas béléltása szerint – de nem általam – elintézni”.⁵³ Mindez nem akadályozta meg felmentését.⁵⁴

Nem volt ritka jelenség, hogy egy főispán párhuzamosan két törvényhatóság élén állt. Ilyen esetben azonban a nyugdíjnál elvileg nem élvezett semmilyen kedvezményt. Néhány esetben ugyanakkor a kinevezett főispán már eleve nyugdíjas volt korábbi állása után. Roszner Ervin báró például jelentős anyagi előnyhöz jutott a kinevezése révén, hiszen Hont vármegye főispánjaként 5000 forintra számíthatott, volt jogakadémia tanárként viszont csak 688 forintra rúgott a nyugdíja.⁵⁵ Kramolin Viktor ugyan csak két évig állt Nyitra vármegye élén, de miután előtte több mint két évtizedig volt állami alkalmazott – Pozsonyban főügyész helyettes –, 1903 decemberében történt lemondásakor a több mint 24 év közszolgálat után 6800 korona nyugdíjat utaltak ki neki. Hamarosan ismét kinevezték főügyész helyettesnek, ezúttal a győri ügyészségre, ezért nyugdíját 1904 májusában 3600, majd 2000 koronára csökkentették, végül miután 1914 októberében főügyésznek nevezték ki, teljesen beszüntették.⁵⁶

Bár a főispánok nyugdíjügyeinek nagyobb része egyértelmű, azért szép számmal találunk tisztázandó tételeket és különlegesebb eseteket is. Többen folyamodtak a kormányhoz és az uralkodóhoz, hogy a törvény által előírt feltételektől

⁵¹ MNL OL K 148-1896-3-690.

⁵² Bátyját, Horváth Károlyt 25 évesen végezték ki 1854-ben Marosvásárhelyen, egyike volt az ún. „székely vértanúknak”.

⁵³ MNL OL K 148-1892-3-14.

⁵⁴ MNL OL K 148-1892-3-14.

⁵⁵ MNL OL K 148-1891-3-16. Roszner 1876 és 1887 között a nagyváradi jogakadémia tanára, utána országgyűlési képviselő volt egészen 1891-es kinevezéséig.

⁵⁶ MNL OL K 148-1914-11-8891.

kegyelemből eltekintsenek. Érdekes eset a Pogány Györgyé, az egyik leghosszabb ideig szolgáló erdélyi főispáné. Pogány 1837-ben kezdte pályáját, és élete során minden rendszert kiszolgált.⁵⁷ 1861. április 1-én nevezték ki Alsó-Fehér vármegye főispánjává, nem mondott le a provizórium idején sem, és a kiegyezés után is főispán maradt. 1875 áprilisában Hunyad vármegye élére került át, ahonnan családja származott. Felmentését Szapáry Gyula kezdeményezte 1891 novemberében a megváltozott viszonyok és előrehaladott korára való tekintettel.⁵⁸ A 76 éves Pogány tudomásul vette felmentését, azonban igyekezett elismertetni több mint 40 éves szolgálati idejét, hangsúlyozva, hogy a megszakítás önhibáján kívüli: 1854-ben azzal gyanúsították meg, hogy a forradalom idején vérbíróság tagja volt és elbocsátották. Saját számítása szerint több mint 54 év hivatali pálya állt mögötte, a hivatalos kimutatás azonban csak 35 év, 10 hónap és 26 napnyi közszolgálatot ismert el, ami a fizetése 90%-ára, azaz 3600 forint nyugdíjra jogosította fel. Pogány ezután kegyelmi úton próbálta meg a 4000 forintos nyugdíjat elérni. A pénzügyminiszter ellenezte, különben is szerinte a 3600 forint nyugdíj a „társadalmi igényeihez mért megélhetést biztosítja”.⁵⁹ A belügyminiszter a méltányosság és igazságosság nevében azonban támogatta kérését, így végül kegyelmi úton elnyerte a fizetésével azonos összegű nyugdíjt.

Szintén kegyelmi úton ismerték el az akkor még csak 46 éves Szalavszky Gyula belügyminisztériumi államtitkár nyugdíjigényét, aki korábban Nyitra, majd Trencsén és Pozsony vármegye főispánja volt. Szalavszkynak a Szapáry-kormány államtitkáráként nagy szerepe volt a közigazgatási reformjavaslat kidolgozásában, de a kormány bukása nyomán ő is lemondott. Hieronymi Károly belügyminiszter javaslatára ekkor nevezték ki Trencsén vármegye élére. A miniszter – valószínűleg Szalavszky kérésére – a nyugdíjigényét is biztosítani kívánta, de mivel előtte nem állt államszolgálatban, nem volt nyugdíjképes, hiszen államtitkárként is legalább három év kellett volna ehhez. Az államtitkári évek főispáni szolgálatba való beszámítására nem volt törvényes intézkedés, ezért Hieronymi a minisztertanács hozzájárulásával az uralkodótól eszközölte ki, hogy Szalavszky főispáni szolgálatát folyamatosnak tekintsék.⁶⁰

Az államháztartás kedvezőtlen helyzete és a nyugdíjlapra szánt szűkös kerektek túllépése a kegyelmi ügyekre is rányomta a bélyegét. Jól mutatja ezt Szentiványi Márton Liptó vármegyei főispán esete.⁶¹ Szentiványit először 1860-ban nevezték ki az Októberi Diploma nyomán visszaállított megye élére, majd a következő évben a főispánok többségével együtt lemondott. 1865 szeptemberében ismét kinevezték, és utána 1890 júniusáig állt Liptó vármegye élén. Szapáry

⁵⁷ Az 1848-as forradalom kitörésekor Alsó-Fehér megye alispánja volt, 1850–54 között alkerületi biztos, 1856-tól rövid ideig járási hivatali segéd, de még ugyanabban az évben a kolozsvári újonnan szervezett földterhermentesítési bizottság elnökévé nevezték ki, 1857 végétől úrbéri törvényszéki ülnök, majd elnök lett. Pál 2009: 89–95.

⁵⁸ MNL OL K 148-1892-3-1504.

⁵⁹ MNL OL K 148-1892-3-1504.

⁶⁰ MNL OL K 148-1892-3-4787. Szalavszky 1917-ig volt főispán.

⁶¹ MNL OL K 148-1896-3-531.

azonban fiatalabb, erélyesebb embert keresett, ezért lemondásra szólította fel. Felterjesztésében a felmentés indokaként a magas kort és „lelki és testi törődöttséget” hozta fel. Szentiványi kérvényezte, hogy ismerjék el az 1860–65 közti időszakot is – amivel 400 forinttal emelkedett volna a nyugdíja, ám sem a Belügyminisztérium, sem a Pénzügyminisztérium nem támogatta a kegyelmi kérvényt, annak ellenére, hogy leszögezték, méltányolják hosszas szolgálatát és azt a körülményt, hogy „nem tartozik a vagyonosabb egyének közé”.⁶² A kérelem ellen szól – hangsúlyozták – az 1885. évi XI. törvény 8. paragrafusának határozott rendelkezése és a képviselőház 1887. március 17-i, az 1885. évi zárszámadás tárgyalásakor kimondott határozata: „a szabályszerűnél magasabb összegekben kegyelmi úton engedélyezendő nyugdíj felemelések csak kivételesen adathatnak meg”.⁶³ A kapcsolatok, valamint a személyes szimpátiák és antipátiák azért befolyásolhatták bizonyos mértékig a hasonló döntéseket, hiszen a hivatkozott 1887-es határozat után több főispánnak is támogatták kegyelmi kérvényét.⁶⁴

A törvényben szereplő kitétel a megszakításról sok esetben érintette hátrányosan a kérvényezőket. A 70 éves Baranyi Ágostont, aki 1876-tól volt a közigazgatási reform nyomán újonnan létrejött Szilágy vármegye főispánja, 1888 októberében mentette fel a belügyminiszter anélkül, hogy azt ő kezdeményezte volna. Nyugdíjkérelmében kifejtette, hogy bár a hatályos jogszabályok értelmében 12 év után fizetése 44%-ára lenne jogosult, de 1869–71-ben Bihar vármegye másodalispánja volt, 1872-ben pedig megválasztották képviselőnek, ezért kérte, hogy kegyelmi úton 18 év után számolják a nyugdíját (így fizetése felét kapta volna). Mivel főispáni szolgálata nem közvetlenül követte a törvényhatóságit, a beszámítás csak kegyelmi úton történhetett, de kérte, vegyék figyelembe, hogy végig a közügyek terén működött, hiszen a képviselőség is „közszolgálat jellegével bírt”, valamint azt, hogy „70 évet meghaladt életkorom s elbetegesedésem folytán az élet kétszeres súllyal nehezedik reám”.⁶⁵

Lónyay János – a volt miniszterelnök, Lónyay Menyhért öccse –, Máramaros vármegye főispánja is igencsak rászorult a nyugdíjra, amikor előrehaladott korára és egészségügyi állapotára való tekintettel 1894-ben, 65 éves korában felmentették. Komoly lobbitevékenységet folytatott, hogy egyrészt a főispáni szolgálatában mutatkozó több mint öt évnyi megszakítástól tekintsenek el, másrészt katonatiszti éveit is vegyék számításba a nyugdíjnál (1856-ig tíz éven keresztül huszártisztként szolgált). Kérésében Lónyay az érdemei mellett azt is hangsúlyozta, hogy

⁶² A 24 év, kilenc hónap és hat nap szolgálati idő után 2720 forint nyugdíjat állapítottak meg. MNL OL K 148-1896-3-531.

⁶³ A nyugdíjra fordított összegek 1887-ben 524 649 forinttal, 1888-ban pedig 684 659 forinttal haladta meg az „előirányzatot”. MNL OL K 148-1896-3-531.

⁶⁴ Szentiványi lemondásakor maga is megjegyezte: „a múltakon okulva ösztönszerűleg éreztem, hogy Excellenciádnál [ti. a belügyminiszternél] grata persona nem vagyok”. MNL OL K 148-1896-3-531.

⁶⁵ MNL OL K 148-1888-3-1951. Bár beleszámították az alispáni éveket is, nyugdíja mégis csak 1760 forint lett, mivel a szabályszerű nyugdíjnál magasabbnak az engedélyezése „csakis legfelsőbb kézjegyre méltatott f. folyamodványok alapján vehetők tárgyalás alá”.

„Számos csapás és szerencsétlenség következtében 4700 hold ősi birtokomtól megválni voltam kénytelen, s ma teljesen [...] 2480 forint nyugdíjamra vagyok utalva”.⁶⁶ A belügyminiszter az utóbbi kérést nem támogatta, miután a megszakítástól már eltekintettek, és így 480 forinttal több nyugdíjat kapott. A katonai és polgári szolgálat között viszont tíz és fél év megszakítás volt, és tisztí állásáról „minden fenntartás nélkül mondott le”, továbbá – mint mondta – a „kegyelemnek” is van határa.⁶⁷

Szintén a megszakítás miatt járt rosszul Apáthy Péter, Nagy-Küküllő vármegye főispánja (1906–10). Ő közvetlenül a kiegyezést követően előbb az 1876-ban megszüntetett Felső-Fehér vármegye főjegyzője, majd alispánja, utána Nagy-Küküllő vármegye alispánja volt 1883-ig, a több mint 16 év törvényhatósági szolgálatot mégsem számították be, így Apáthy csak végkielégítést kapott. Kérését Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök és belügyminiszter azzal az indoklással utasította el, hogy a több mint két évtizedes megszakításnak csak egy részében volt képviselő, közel egy évtizedig nem működött a közszolgálat terén.⁶⁸ Az egyes kormányok eltérő gyakorlatát jól mutatja Kubinyi Géza, Gömör és Kishont 1917-ben korrupciós ügy miatt felmentett főispánjának esete.⁶⁹ Kubinyi 1882–91 között a rozsnói járás főszolgabírója volt, 1905–06, illetve 1913–17 között főispán, közben pedig hosszabb ideig képviselő.⁷⁰ A megszakítás – igaz, jóval rövidebb megszakítás, mint Apáthy esetében – miatt ő is csak végkielégítésre lett volna jogosult, de korrupciós ügye ellenére a minisztertanács támogatásával az uralkodó kegyelmi úton 5000 korona nyugdíjat hagyott jóvá számára.⁷¹

VITÁS ÜGYEK

Néhány esetben vita alakult ki a minisztérium és a nyugdíjjogosult főispán vagy a Belügyminisztérium és a Pénzügyminisztérium között. A délvidéki földbirtokos, Nikolics Sándor 1885–95 között Pancsova és Versec törvényhatósági jogú városok főispánja volt, és közel 70 évesen „előrehaladott kora és hanyatló testi ereje folytán” mentették fel. Felmentése után vitába keveredett a Belügyminisztériummal a nyugdíj összegét illetően. Nikolicsnak 10 év 11 hónap és 10 nap szolgálati ideje volt, a minisztériumi számvevőség ezért fizetése 40%-ában, 2000

⁶⁶ MNL OL K 148-1896-3-3445.

⁶⁷ MNL OL K 148-1896-3-3445. 1867–72 között Bereg, 1877–94 között pedig Máramaros vármegye élén állt, 1875–77 között képviselő volt. Az első kérést Hieronymi támogatta. Akkor fia, Lónyay Sándor, Bereg és Ugocsa vármegyék főispánja is közbenjárt a miniszternél: jelezte, hogy „atyám pensionáltatását illető ügyben” Budapestre kellene utaznia, miután korábban már beszélt a belügyminiszterrel.

⁶⁸ MNL OL K 148-1910-11-963.

⁶⁹ Pál 2024.

⁷⁰ 1891–1905, majd ismét 1910–13 között a jolsvai kerületet képviselte. Ballabás–Pál 2020: 177–178.

⁷¹ MNL OL K 148-1919-11-1562.

forintban állapította meg a nyugdíj összegét. Nikolics szerint hibásan számították ki nyugdíját, mivel az 1886. évi XXI. törvény értelmében a főispánoknál hat év szolgálatot tíznek tekintenek. A „törzsn nyugdíj” tehát szerinte már hat év után jár, s minden további év 2%-kal emeli az összeget, így a tíz év után 2400 forint járna neki, de méltányos lenne, ha a fennmaradó 11 hónap 10 nap után is kapna valamit. A számvevőség válaszul kifejtette, hogy 6–10 év szolgálati viszony után a fizetés 40%-a jár, csak utána adják hozzá minden évre a 2%-ot. Mint írták, Nikolics magyarázata azért sem volt helyes, mert így a főispánoknak nem 40, hanem már 36 év után járna a teljes fizetés. Nikolics nem hagyta annyiban az ügyet, magánlevélben is ostromolta a belügyminisztert,⁷² fáradozása azonban eredménytelen maradt.

Stancsich György nyugdíja körül ugyancsak vita bontakozott ki, ezúttal azonban az Állami Számvevőszék és az Igazságügyminisztérium, illetve a Belügyminisztérium között. Stancsich 1873 és 1885 között volt Pancsova és Versec főispánja. Kinevezésekor Temesváron volt törvényszéki bíró, előzőleg pedig 1846-tól változatos pályát futott be, többnyire az igazságszolgáltatás területén, illetve egy ideig Versec polgármestere is volt. Miután 1885 januárjában felmentették a főispáni székből, kérvényezte újbóli alkalmazását, és néhány hónap múlva a budapesti ítélőtáblához nevezték ki bírónak, ahonnan 1891 áprilisában nyugdíjazták, immár véglegesen. A helyzetet az is bonyolította, hogy 1873-as kinevezésekor a belügyminiszter – Stancsich kérésére – az ellátási igénye épségben tartása mellett akarta kinevezni. Pauler Tivadar igazságügyminiszter viszont csak úgy járult ehhez hozzá, „hogy újabb állomásán töltendő évei beszámíthatók nem lesznek”.⁷³ Közben több törvény is született, és az Igazságügyminisztérium 41 év, öt hónap és hét nap szolgálati idő után az 1885. évi XI. törvény 24. §-a alapján teljes nyugdíjat – 3000 forintot – állapított meg neki. Az 1849–1873 közti szolgálati idejét is figyelembe vették, sőt a nyugdíjtörvény 8. paragrafusának értelmében a rendelkezési állapotot is. Az Állami Számvevőszék szerint azonban a főispáni szolgálat egyáltalán nem számítható be, és mivel rendelkezési állományba sem törvényszéki bíróként került, az sem. A törvény értelmében ugyan a korábbi törvényhatósági szolgálat beszámítandó, de mivel az 1886. évi XXI. törvény életbelépte előtt volt főispán, e törvény 59. paragrafusa nem érvényes rá, tehát csak a főispánságot megelőző és azt követő szolgálat számítható be. Az igazságügyminiszter erre a belügyminiszterhez fordult, mire a Belügyminisztérium számvevősége egy harmadik álláspontot fogalmazott meg. A szolgálaton kívül töltött idő nézetük szerint nem tekinthető rendelkezési állapotnak, mert ilyenbe nem helyezték, fizetése sem volt, tehát nyolc hónap és 23 nap leszámítandó, habár nem képez megszakítást. Mindez nem változtatott a lényegen: így is megvolt a 40 évnyi szolgálat, s ezzel a teljes fizetése nyugdíjként. Érdekes viszont az érvelés többi része. A főispáni idő szerintük egyértelműen beszámít az állami szolgálatba,

⁷² MNL OL K 148-1919-11-1562.

⁷³ MNL OL K 148-1895-3-4531.

még ha az az 1886. évi törvény hatályba lépése előtt is volt. Erre nézve az 1873. augusztus 14-i legfelsőbb elhatározást nevezték mérvadónak, amely garantálta Stancsich nyugdíjigényét, és érvényes maradt akkor is, amikor ismét bírói szolgálatba lépett. Ha főispán maradt volna, akkor alkalmazták volna az 1885. évi XI. törvényt, és beszámították volna a korábbi éveket. Ezzel együtt hangsúlyozták: „a főispáni szolgálat semmi szín alatt sem tekintendő törvényhatósági szolgálatnak”, hanem csakis állami szolgálatnak.⁷⁴

Nem egyértelmű esetekben a döntéseknél gyakran hivatkoztak precedensekre. A Belügyminisztériumban Svastics Benő Zala vármegyei főispán esetében „9 évi főispáni szolgálatához a megyei törvényhatóságnál megelőzőleg töltött 17 évi szolgálata is hozzászámíttatván,” nyugdíjként fizetése 72%-át, vagyis 3600 forintot számoltak ki. A törvény szerint azonban a törvényhatósági szolgálat csak tíz évi állami szolgálat esetén volt beszámítható. A Számvevőszék itt arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1886. évi XXI. törvény által nyújtott kedvezmény – a főispánok esetében hat év tíz évnek számítása – az ilyen esetekre nem érvényes. Különben ez „analóg [lenne] azzal, hogy a minisztereket és államtitkárokat már 3 évi szolgálat után fizetésük 1/3-ának megfelelő nyugdíjban részesíti”.⁷⁵ Az indok ugyanaz volt, csak a mérték más, a minisztereknél „tekintettel arra, hogy politikai állásuk állandósága a főispáni állásnál sokkal bizonytalanabb, már 3 évi szolgálat után áll be a nyugdíjra való igényjogosultság”, de az előzetes törvényhatósági szolgálatot ott sem számítják be. Erre a Belügyminisztérium azzal védekezett, hogy a „törvény helyes magyarázatát” a minisztertanács 1897. május 12-i ülésén Szmrecsányi György volt Árva vármegyei főispán nyugdíjazása alkalmából hozott határozata jelöli ki: „oly esetben, midőn a főispán mint ilyen 6 éven felül szolgált, törvényhatósági szolgálatban töltött szolgálati idejét az 1885. évi XI. tc. 8. §-ának meghatározása szerint nyugdíjazás szempontjából beszámítandónak tartja”.⁷⁶ Szmrecsányi 1888–97 között volt Árva vármegye főispánja, de előtte 1878 januárjától törvényhatósági szolgálatban állt mint főszolgabíró, majd alispán. A minisztertanács döntése értelmében ezért a nyolc év, öt hónap és 19 nap főispáni időhöz hozzászámolták a törvényhatósági éveket is, így nyugdíját 2320 forintban állapították meg.⁷⁷ A minisztertanács egy konkrét ügy, illetve személy kapcsán hozott elvi döntést, amely precedensként szolgált, és újabb kedvezményt jelentett a főispánok számára. Az eset jól mutatja, hogy a kormány, illetve a Belügyminisztérium gyakorlata idővel változott.

Ha nem is a fentiekhez hasonlatos, de vitát gerjesztett a Fejérváry-kormány felmentett főispánjainak az ellátása is, akárcsak a neoabszolutizmus és a provizórium idején hivatalt viseltek nyugdíjai. Az 1906-ban hatalomra került koalíciót támogató közvélemény és sajtó felháborodással fogadta, hogy Köcsön Lajos volt pénzügyminiszteri osztálytanácsos, aki 1905–06-ban Turóc megye főispánja volt,

⁷⁴ MNL OL K 148-1895-3-4531.

⁷⁵ MNL OL K 148-1898-3-1524.

⁷⁶ MNL OL K 148-1898-3-1524.

⁷⁷ MNL OL K 27. Az 1897. május 12-i minisztertanács, 15. pont.

és több más társa nyugdíjat kapott annak ellenére, hogy korábban a kormányhoz közel álló lapok a belügyminiszterre hivatkozva az ellenkezőjéről írtak.⁷⁸ Az igazságügyminiszter álláspontja nyomán végül rájuk is alkalmazták a törvényes előírásokat, amit a *Pesti Napló* így magyarázott:

„A Wekerle-kormánynak egyéb feladatai között le kell bonyolítania azokat a kötelezettségeket is, amelyeket a kormányzás átvételekor vállalt. A legkellemetlenebb közöttük, hogy gondoskodni kénytelen a parlamentellenes kormányzat által kinevezett tisztviselőkről, a többi között elsősorban a különböző darabont-főispánokról.”⁷⁹

Felháborodottan írták, hogy a néhány hónapi, esetleg heti szolgálat nyomán ezek „rémületes összeggel”, összesen évi 200 000 koronával terhelik az államkincstárt. „Ezekből az intézkedésekből derül ki legvilágosabban, mennyire rossz a régi nyugdíjtörvény, amelynek értelmében az új kormánynak most el kell járnia”⁸⁰ – vonta le a következtetést a lap.

AZ 1912. ÉVI NYUGDÍJTÖRVÉNY

Az 1885. évi nyugdíjtörvény hiányosságainak kiküszöbölésére született az 1912. évi LXV. törvény.⁸¹ Bár a nyugdíj kiszámításának módja nem változott, az új törvény több szempontból is kedvezőbb volt, így például a szolgálati idő kezdetét a tényleges szolgálat megkezdésétől és nem az eskütételtől számította, a hat hónapon felüli időt felkerekítették egy évre, a felsőbb oktatás pedig újabb kedvezményt jelentett (minden hét hónap nyolcnak számított), és már a 60. év betöltésétől lehetett kezdeményezni a nyugdíjazást. Bevezették az ún. lakbérnyugdíjat is. A megszakítást illetően is voltak változások: beszámították például az ideiglenes alkalmazást, ha ez megelőzte a véglegest, és nem számított megszakításnak a nyugdíjazott állapotban töltött idő. A két szolgálat közti idő ugyan nem haladhatta meg a 30 napot, de a rendelkezési állományban vagy a fizetés nélkül, illetve szabadságon töltött idő – ha utóbbi nem haladta meg az öt évet – nem számított megszakításnak. Ez a törvény is elismerte a viszonyosságot a törvényhatósági és állami szolgálat között. A főispánokra pedig változatlanul érvényben maradtak az 1886. évi XXI. törvényben előírt kedvezmények.⁸² Az új törvény csak részben oldotta meg a megszakított szolgálati idő kérdését, így továbbra is teret hagyott a kérvényezéseknek és az eseti döntéseknek.

⁷⁸ Főispáni nyugdíjak. *Az Ujság* 1906. május 18. (4.) 135. 4.

⁷⁹ Drága főispánok. *Pesti Hírlap* 1906. április 21. (28.) 110. 12.

⁸⁰ Drága főispánok. *Pesti Hírlap* 1906. április 21. (28.) 110. 12.

⁸¹ A törvény figyelembe vette a korábbi tapasztalatokat és a nemzetközi gyakorlatot egyaránt. *Közlöny* 2012: 127–149.

⁸² 1912. évi LXV. tc.

Haller János gróf még az új törvény szentesítése előtt kérelmezte felségfolyamodványban, hogy „a több alkalommal viselt főispáni állásai után e szolgálatok között mutatkozó megszakítások[tól]” tekintsenek el, de ügye megoldása már a törvény után következett.⁸³ Az ő esetét az is bonyolította, hogy miután 1896-ban felmentették Udvarhely vármegye főispáni székéből, a több mint három évi szolgálat után végkielégítést kapott. Utána 1904–1906 között Háromszék, majd 1910–1912 között ismét Udvarhely és párhuzamosan Maros-Torda vármegyék élén állt. Egyik hivatali időszak sem jogosította volna fel önmagában a nyugdíjra, de összes szolgálata már meghaladta a nyolc évet. Lukács László belügyminiszter Haller buzgalmára, valamint arra való tekintettel, hogy „nagyszámú családjának fenntartása súlyos anyagi terhet ró vállaira” a minisztertanács hozzájárulásával támogatta a kivételes bánásmódot és a nyugdíj megadását. A más sokszor idézett 59. paragrafus igen tág értelmezésével beszámították az abban megadott kedvezményt is, így Haller elérte a minimális tíz év szolgálati időt. A Belügyminisztérium azt is leszögezte – hivatkozva a Közigazgatási Bíróság korábbi döntéseire –, hogy nem szolgál akadályul a végkielégítés sem, mert az 1885. évi XI. törvény nem zárja ki a végkielégítés előtti szolgálati idő beszámítását.⁸⁴ Hallernek végül megítéltek 4000 korona nyugdíjat – fizetésének 40%-át –, azonban amikor újabb 2000 korona kegydíjért folyamadt, már elutasították.⁸⁵

Közvetett módon más törvények is érintették a főispáni nyugdíjakat, a Közigazgatási Bíróság felállításától a vármegyei alkalmazottak illetményeinek szabályozásán át (1904. évi X. törvény)⁸⁶ az állami és törvényhatósági alkalmazottak nyugdíjviszonyosságának szabályozásáról szóló (1907. évi LXI.) törvényig. Az 1912. évi LVII. törvény például megszabta a törvényhatósági hivatalnokok előlépését és szolgálati pótlékait, és kimondta, hogy a képesítési, valamint szolgálati pótlékokat a nyugdíj megállapításánál is figyelembe kell venni.⁸⁷ Nyilván ez azokra volt érvényes, akik korábban törvényhatósági szolgálatban álltak.

Bornemisza László a legrégebben hivatalban lévő alispán volt, amikor 1910-ben kinevezték Gömör és Kishont megyék főispánjává. Khuen-Héderváry kormányfő megígérte – miután ezt még nem szabályozták –, hogy nem származik anyagi hátránya: ha az alispáni állásban magasabb javadalmazás illetné meg, beszámítják majd a nyugdíjába. Ahogy kihirdették az 1912. évi LVII. törvényt, amelynek értelmében alispáni fizetése növekedett volna, a 2000 forint különbözetet kegydíjként igényelte. Ezt jóvá is hagyták, de utána hamarosan felmentették.⁸⁸ Szintén hasonló indokból kérelmezte a 2000 korona pótlékot Lukács Géza, aki néhány évvel később (1917–1918) állt Gömör és Kishont élén, de

⁸³ MNL OL K 148-1913-11-1430.

⁸⁴ MNL OL K 148-1913-11-1430.

⁸⁵ MNL OL K 148-1913-11-8966. A háború után, 1919 elején neki sem tudták kézbesíteni az időközben 6500 koronára növelt nyugdíját. MNL OL K 148-1919-11-1333.

⁸⁶ Ezt módosította az 1912. évi LVII. tc.

⁸⁷ 1912: LVII. tc. 23. §.

⁸⁸ MNL OL K 148-1918-11-8836.

ő feleségére való tekintettel külön kérte, hogy az összeget ne csak kegyelmi úton adják hozzá a nyugdíjához, hanem rendesen, hogy majd az özvegyi nyugdíjba is beszámítható legyen.⁸⁹

Azt, hogy az új törvény sem oldott meg minden felmerülő problémát, jól szemlélteti Friedrich Walbaum, Szeben vármegyei főispán esete. Walbaum igen hosszú közigazgatási pályát mondhatott magáénak: 1886-tól folyamatosan a vármegyei közigazgatásban működött, de 1910-ben bekövetkezett főispáni kinevezése előtt több mint egy évtizedig (1897–1910) Segesvár polgármestere volt. Az I. világháború végén többször le akart mondani; 1917 júniusában már a tervezet is elkészült felmentéséről, és a nyugdíját is kiszámolták. Walbaum jelezte, hogy anyagi és családi viszonyai folytán feltétlenül rászorul a megfelelő nyugdíjra. A fennálló törvények szerint viszonyosság csak a törvényhatósági és állami szolgálat között létezett, és mivel Segesvár rendezett tanácsú város volt, a városi szolgálat megszakításnak számított. Walbaum idejében be akarta magát biztosítani, ezért a belügyminiszterhez fordult. Emlékeztette őt, hogy még főispáni kinevezése előtt előbb Wilhelm Melzer képviselő útján, majd személyesen szóbeli kérést terjesztett elé, hogy legalább a vármegyei szolgálati idejét ismerjék el a nyugdíjban. Khuen-Héderváry akkor megígérte, hogy a kinevezésben erről említést tesznek, de ez végül elmaradt, így utólag írásbeli értesítést kért.⁹⁰ A biztosítékot meg is kapta a következő, Lukács-kormánytól. Sándor János belügyminiszter, egykor maga is erdélyi főispán, a legnagyobb jóindulattal viszonyult az ügyhöz, de konstataáltak, hogy a Közigazgatási Bíróság is úgy döntött, a városi szolgálat nem számítható be, sőt arra sem találtak precedenst, hogy a városi szolgálatot kegyelmi úton beszámították volna. A Belügyminisztérium véleménye az volt, hogy ilyen esetben a megszakítás miatt a törvényhatósági szolgálatot csak kegyelmi úton lehet beszámítani. A kormány támogatta a megoldást, és kegyelemből megengedték „buzgó és kiválóan értékes szolgálataira” való tekintettel az összes szolgálati idő beszámítását, így Walbaum nyugdíja igen tekintélyes összegre rúgott (volna).⁹¹ Végül a belügyminiszter kérésére egészen addig hivatalában maradt, amíg 1919. január 10-én az új román prefektus a Kormányzótanács nevében át nem vette a közigazgatást.⁹² Járandóságát a Belügyi Népbiztosság szüntette be végleg 1919. május 1-én.⁹³

⁸⁹ MNL OL K 148-1919-11-1781.

⁹⁰ MNL OL K 148-1918-11-908.

⁹¹ Az 16 320 korona nyugdíjhoz jött még az 1840 korona lakbérnyugdíj.

⁹² „Minthogy a román kormányzótanács által kinevezett prefectus működését azonnal megkezdette, a hiv. hatalom teljes birtokában van és a tisztviselők kezébe az esküt már letették, a mai naptól kezdve főispáni teendőimet nem végezhetem.” MNL OL K 148-1918-11-908. Lásd még Pál 2018: 1196, 1200–1201.

⁹³ MNL OL K 148-1919-11-908. Walbaum volt az erdélyi szász evangélikus egyház főkurátora egészen 1931-ben bekövetkezett haláláig, 1919–1926 között a román szenátusban képviselte a szász kisebbséget.

EPILÓGUS: NYUGDÍJÜGYEK AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA FELBOMLÁSA UTÁN

Az I. világháború utáni mélyreható változások a vizsgált csoport életét is jelentős mértékben befolyásolták. Különösen a megszállt területeken élő, illetve a későbbiekben a trianoni határokon kívül maradt, akár aktív korú, akár nyugdíjas főispánok helyzete változott meg gyökeresen. A kérdéssel itt nem foglalkozom részletesen, csak néhány eseten keresztül próbálok felvillantani, hogy a nagy politikai fordulatnak milyen következményei voltak, és milyen megoldási módok születtek.

A bárói címe ellenére szerény vagyonnal rendelkező és szabályszerű közigazgatási karriert befutó Diószeghy Zsigmond Szolnok-Doboka vármegyei főispánt a Károlyi-kormány 1918. november elején nyugdíjba helyezte annak ellenére, hogy október 30-án még az ő elnöklete alatt határozta el a törvényhatósági bizottság, hogy csatlakozik a Nemzeti Tanácshoz, és kéri a kormánytól az azonnali békekötést, Magyarország függetlenségét, az általános választójogot és a nemzetiségi egyenjogúságot.⁹⁴ Amikor iratait felterjesztette a nyugdíj kiszámításához, megjegyezte, hogy arra „fájdalom, a legnagyobb mértékben rá vagyok utalva, mert adóssággal túlterhelt kevés öröklött birtokomon kívül semmi más jövedelmi forrással nem rendelkezem, amiből hat tagból álló családomat eltartathatnám”.⁹⁵ Bár csak alig több mint egy évig volt főispán, összesen több mint 32 év szolgálati éve volt, így az 1912. évi nyugdíjtörvény alapján 8400 korona nyugdíj illette meg, s ehhez jött még 1240 korona lakbérnyugdíj. Az 1918. évi 6495. számú miniszterelnöki rendelet alapján 1919. január 1-től az összeg jelentősen megemelkedett.⁹⁶ A nyugdíjrendelet azonban már nem tudták a dési adóhivatalnak kézbesíteni, hiszen közben a román csapatok elfoglalták Erdélyt. A rendeletet 1919 januárjában így tették félre a minisztériumban: „Miután azok a területek, ahová a kiadványok továbbítandók, ellenséges csapatok által jelenleg megszállva tartatnak és ez irányban a postai forgalom szünetel, a kézbesítés későbbi időpontban fog ismét megkíséreltetni”.⁹⁷ Erre azonban nem került sor. A romániai földreform nyomán Diószeghy nem túl jelentős birtokának nagyobb részét is elvesztette, így nyilván öregségére még szűkösebb körülmények közé került.⁹⁸ 1941 júniusában, 75 éves korában halt meg a Kolozsvárhoz közeli kis faluban, Bujdoson.⁹⁹

⁹⁴ A vidék csatlakozása. *Budapesti Hírlap* 1918. november 1. (38.) 256. 9.

⁹⁵ MNL OL K 148-1919-11-690. Diószeghy hivataloskodását Szolnok-Doboka vármegyében kezdte, majd Zilah város főjegyzője, később polgármestere (1899–1917) volt.

⁹⁶ Az 12 432 korona nyugdíjhoz 1520 lakbérnyugdíj és 400 korona családi pótlék is járt. MNL OL K 27-1918. november 2-i minisztertanács, 5. pont.

⁹⁷ MNL OL K 148-1919-11-690. 1921. április 28-i keltezéssel szerepel a bejegyzés: „A nyugdíjazásomról szóló értesítést átvettem, elismerem”. Ugyanúgy nem tudták kézbesíteni a többi hasonló helyzetben levő főispánnak sem az értesítést.

⁹⁸ Egy ellenőrizetlen sajtóhír szerint csak 200 holdja maradt. A földrablás megváltoztatta Erdély gazdasági és nemzetiségi képét. *Nemzeti Újság* 1922. december 20. (4.) 289. 2–3.

⁹⁹ *Köztelek* 1941. június 8. (51.) 23. 522.

Mednyánszky László Trencsén vármegyei főispáni megbízatása a Tanácsköztársaság kezdetével szűnt meg, bár korábban is többször szorgalmazta lemondását.¹⁰⁰ A nyugdíjához való hozzájutás az új csehszlovák államban nem volt egyszerű. Az ő megoldása az lett volna, hogy mivel a „csehszlovák állam csapatai a vármegyét teljesen megszállva tartják és exponensei úgy a törvényhatóság, mint az összes magyar állami közhivatalokat elfoglalták”, az 1919. január 1-ével beszüntetett illetményét Budapesten valamelyik állampénztárnál utalják ki, amit egykori főispáni titkára, dr. Boór Aladár hadügyminisztériumi titkár vett volna fel.¹⁰¹ 1919 őszén ismét a magyar belügyminiszterhez fordult, előadva, hogy mivel nem volt elég hosszú szolgálati ideje, végkielégítést kér, és rögtön egy ajánlattal állt elő: a trencsényi kereskedelmi bankban a magyar állam tulajdonát képező 26 000 korona letéti összegből – a pénz annak idején rendkívüli segélyekre utalták át hozzá mint főispánhoz – fizessék ki. Szerinte a magyar kormányra is előnyös az ajánlat, mert „ha a csehek rájönnek arra, hogy ez voltaképpen a magyar állam tulajdonát képezi, feltétlenül elkobozzák és a maguk javára fordítják”.¹⁰²

Időközben azonban a Friedrich-kormány 1919 szeptember elején egy olyan határozatot hozott, mely szerint „a megszállott és idegen állami közigazgatás alatt álló területeken visszamaradt közszolgálati alkalmazottak és nyugdíjasok részére semmiféle illetményt vagy nyugdíjat nem szabad kifizetni”.¹⁰³ Az elmenekült és az ún. megszállt területeken tartózkodó egykori állami alkalmazottak ügyét Grün János pénzügyminiszter vitte a minisztertanács elé, mint rendkívül súlyos és sürgősen megoldandó kérdést. Kifejtette, hogy bár a Károlyi- és Berinkey-kormány idején a demarkációs vonalon túl a tisztviselők azt az utasítást kapták, hogy maradjanak a helyükön és a hűségesküt lehetőleg tagadják meg, ennek ellenére tömegesen hagyták el a helyüket és kaptak a magyar kormánytól új beosztást. Sőt, akik helyben maradtak és/vagy nem kaptak új beosztást, azoknak is tovább fizették illetményeiket. A szolgáltatételre való jelentkezés Grün szerint ismét növekedőben volt, mert Csehszlovákiából tömegesen utasították ki a magyar tisztviselőket a nyelvtudás hiányára hivatkozva, és Románia is hasonlóra készült. Az illetők a magyar kormánytól várták a segítséget, az azonban „a legnagyobb pénzügyi válságot éli át, s nincs abban a helyzetben, hogy a nagy tömegekben ideözönlő külső tisztviselők elhelyezésével kapcsolatos terheket magára vállalja”.¹⁰⁴ Az adófizetés szünetel, közjövödelmek alig vannak, az állami birtokok, bányák nagy része az utódállomok birtokába került, ezért javasolta, hogy az idegen állami közigazgatás alatt álló területeken maradt közszolgálati alkalmazottak részére „sem a múlt, sem pedig a jövőre nézve semmiféle illetmények [ne legyenek] utalványozhatók és nem fizethetők”. Az onnan érkezőknek is csak akkor, ha „szolgálati elhelyezést nyernek”,

¹⁰⁰ *Köztelek* 1941. június 8. (51.) 23. 522.

¹⁰¹ MNL OL K 148-1919-11-1469.

¹⁰² MNL OL K 148-1919-11-1469.

¹⁰³ MNL OL K 27. 1919. szeptemberi 4-i minisztertanács, 13. pontját összefoglalja a pénzügyminiszter. MNL OL K 148-1919-11-1469.

¹⁰⁴ MNL OL K 148-1919-11-1469.

különben egykori állásuk után nem. Ugyancsak semmilyen ellátásra nem számíthattak a nyugdíjasok, hadirokkantak, özvegyek és árvák. Ha egy hivatalnok idegen állami közigazgatás alatt álló területen teljesített szolgálatot, akkor nyugdíjat még abban az esetben sem kaphatott, ha áttelepedett Magyarországra. Ezt a minisztertanács szerint „a közigazgatási funkciókat teljesítő állam kormánya tartozik fizetni,” amihez az antanthatalmak közbenjárását kérték.¹⁰⁵

Válságos helyzetben született meg a fenti határozat, amely minden gazdasági racionalitása mellett a volt állami hivatalnokok számára igen kegyetlen döntés volt. Nem pusztán csak egzisztenciálisan, hanem érzelmileg is érintette őket, hiszen úgy érezhették, hogy míg az új hatalom képviselői megalázták, addig saját nemzetállamuk cserben hagyta őket, miközben elvárta, hogy ne tegyék le a hűségesküöt az új államhatalomnak. Mednyánszky esetében egyébként a belügyminiszter végül azt javasolta, hogy buzgó és értékes szolgálatai miatt kegyelmi úton el kellene tekinteni a tiltástól, és kiutalni a neki járó 10 000 korona végkielégítést. A pénzügyminiszter viszont ellenezte ezt, mert szerinte kivételt tenni még a jelen méltányos esetben is rendkívül aggályos lett volna.¹⁰⁶

A Minisztertanács még 1919 szeptemberében visszatért a kérdés tárgyalására, mert ráébredtek a döntés következményeire és visszhangjára. Szeptember 22-én ismét a pénzügyminiszter állt elő egy új javaslattal a „megszállott területeken visszamaradt közzolgálati alkalmazottak és nyugdíjasok illetményeinek rendezésére”, de ez lényeges változást csak a menekültekre nézve tartalmazott. A pénzügyminiszter szerint addig mintegy 20 000 közalkalmazott menekült el az utódállamok területéről, és azok akkor is ellátást kaptak, ha nem nyertek alkalmazást, sőt menekülési költségátalányt – napi 15–25 koronát – is fizettek nekik. Ezek most, ha elesnének minden támogatástól, az éhínségnek lennének kitéve. A legsúlyosabb az újonnan menekültek helyzete volt, akik már hónapok óta nem kaptak semmilyen ellátást, miután nem tették le a hűségesküöt.¹⁰⁷ Ezért méltányosnak tartotta, hogy a menekült tisztviselőktől ne vonják meg a támogatást, de aki nem kapott alkalmazást, azokat illetmény helyett segélyben részesítsék. Javasolta, hogy azokat segítse, akik 1919. szeptember 1. előtt menekültek el, a később menekültek közül pedig csak azokat, akik bizonyítani tudják, hogy kiutasították őket. Ugyanígy a nyugdíjban, illetve más segélyben részesülők közül csak azoknak javasolt juttatást, akik vagy szeptember 1-e előtt érkeztek, vagy igazolni tudják, hogy kiutasították őket. Miután a javaslatokat a minisztertanács elfogadta, azokból határozat lett.

¹⁰⁵ MNL OL K 148-1919-11-1469.

¹⁰⁶ MNL OL K 148-1919-11-1469. Mednyánszky a két világháború között Csehszlovákiában élt. Ott találjuk a Szlovenszkói Magyar Kultúregylet tiszteletbeli elnökei között, 1938-ban pedig a felhívás aláírói között, akik létre akarták hozni a magyar közalkalmazottak érdekvédelmi szervezetét. Magyar Közalkalmazottak! *Prágai Magyar Hírlap* 1938. május 15. (17.) 112. 5. 70 éves korában halt meg 1941 decemberében. *Magyar Nemzet* 1941. december 17. (4.) 287. 7.

¹⁰⁷ A pénzügyminiszter magyarázkodott, hogy bár az illetőket a minisztertanács szeptember 4-i határozata „rendkívül sújtja”, de tulajdonképpen helyzetükben nem jelent tényleges változást, mert a „visszamaradt alkalmazottakat és nyugdíjasokat eddig sem támogathattuk rendszere-sen”. MNL OL K 27. 1919. szeptember 22-i minisztertanács, 12. pont.

Amíg a Romániához került területekre nézve nagyjából helytálló az az állítás, hogy a volt állami alkalmazottak és nyugdíjasok számára nem jelentett tényleges változást a rendelet, legfeljebb a reménytől is megfosztotta őket, addig a Csehszlovákia fennhatósága alá került területeken más volt a helyzet. A fent említett Szalavszky Gyula, egykori államtitkár és Trencsén vármegyei főispán örökbefogadott fián, Karsay Gyula menekült vármegyei tisztviselőn keresztül kérvényezte fizetési könyv kiállítását a nyugdíjtöbblet kifizetése céljából, amit 1919. június 2-án teljesítettek is. Szalavszky még februárban jelezte, hogy a nyugdíjmelés neki is jár, de ennek az volt az akadály, hogy a cseh hatóságok a nyugdíj „emelésére vonatkozó 6495/918 számú M.E. rendeletet foganatosítani határozottan vonakodnak és vonakodni is fognak”.¹⁰⁸ Kérte, hogy nyugdíjtöbbletét valamelyik budapesti adóhivatalba utalványozzák.

Koós Béla Sáros vármegyei főispán (1917–18) még 1918 decemberében jelezte, hogy Eperjesen megrendült a közbiztonság, ezért Kassára költözik. Március végével az illetményeit beszüntették, de a Belügyi Népbiztosság 1919 júniusában elrendelte, hogy fizessék ki az Eperjesről Kassára való menekülésének költségeit. Nem lehet tudni, hogy ezt felvette-e, de augusztusban kérte a Friedrich-kormánytól a menekülési pótdíjat. Szeptemberben újra a Belügyminisztériumhoz fordult. Ebből tudjuk, hogy főispáni régi javadalmazását a „cseh-szlovák minisztérium alá esett eperjesi állami adóhivatal” május végéig a régi alapon kifizette, ugyanezt tette júniusban is a Tanácsköztársaság rendeletére, de júliustól a javadalmait „az eperjesi zsupán időközben beszüntette”. A kassai főköormánybiztos közbenjárására és a pozsonyi kormány rendeletére a szlovák pénzügyigazgatóság rendelkezése folytán 1919. július és szeptember között ideiglenes ellátmányt folyósítottak neki, de a 300 korona külön segélyt és a családi segélyt nem vették figyelembe, 1920. január 1-től pedig egyáltalán nem kapott ellátmányt. Erre hivatkozva kérte Koós a nyugdíjazását, valamint a segély és pótlék folyósítását.¹⁰⁹ A Belügyminisztériumban előbb elrendelték az utalványozást, majd kihúzták a tételt a minisztertanácsi rendeletek alapján.¹¹⁰ A továbbiakban a nyugdíjasok sorsa eltérő módon alakult annak függvényében, hogy hol éltek 1918 után. Amíg Magyarországon és Csehszlovákiában többé-kevésbé megoldódott a helyzetük, Romániában erre nem került sor.¹¹¹

* * *

¹⁰⁸ MNL OL K 148-1919-11-1800.

¹⁰⁹ MNL OL K 148-1919-11-2463.

¹¹⁰ Koós 1926 decemberében, 58 éves korában halt meg Kassán. *Kassai Ujság* 1926. december 18. (88.) 285. 4.

¹¹¹ A nyugdíj rendezése szerepelt a két ország közti paktumokban, 1928-ban a magyar kormány a Népszövetség elé kívánta vinni az ügyet. A két világháború között a Társadalmi Egyesületek Szövetsége koordinálta a segélyezéseket. A második bécsi döntés után is eltérő volt a nyugdíj-ügyek kezelése, de ez a kérdés külön tanulmányt igényel. A témát illetően köszönöm Bárdi Nándor és Simon Attila szíves szóbeli közlését.

A főispáni pozíciót a dualizmus korában egyre inkább állami hivatalnak tekintették, de felemás jellegét jól érzékelteti, hogy a kiegyezés után közel két évtizedig az érintettek felmentésük után nem számíthattak állami ellátásra. A főispánok nyugdíjképeségének elismerése fontos mérföldkő volt a hivatal átalakulásában, méltóságból hivattalá váló válásában. Jól összefoglalja a folyamatot Kállay Andrásnak, Szabolcs vármegye főispánjának levele, amiben Tisza Kálmán leköszönésekor felajánlotta lemondását: a Főrendiház átalakítása, valamint a törvényhatósági törvény „s különösen az 1886-ik évi idézett törvénycikknek a főispánok nyugdíjazásáról szóló 59. par[agrafus]a kétségtelenül megállapították a főispáni állás tisztviselői minőségét, de kétségkívüli tény az is, hogy ezen tisztség megtartotta politikai-bizalmi jellegét”.¹¹² Ugyanez volt érzékelhető a nyugdíjak körüli vitákban. A Belügyminisztérium szerint „a főispáni szolgálat semmi szín alatt sem tekintendő törvényhatósági szolgálatnak, hanem inkább olyan állami szolgálatnak, mely azelőtt ugyan nyugdíjigényt nem biztosított, de az 1886. évi XXI. tc. által beszámíthatóvá vált”.¹¹³ A főispánok hatásköre a korszakban egyre kiterjedtebbé, szerepük egyre fontosabbá vált, és ezzel együtt a munkamennyiség is jelentősen megnövekedett. Logikusan következett ebből, és a hivattalá válás kelléke is volt, a nyugdíjképeség elismerése.

A nyugdíjügyek vizsgálata a dualizmus kori főispánokról kialakult képet is árnyalja. A főispáni kar túlnyomó része kétségkívül a régi elithez tartozott, sok volt közöttük az arisztokrata – akik között előfordultak szerényebb vagyonúak, sőt vagyontalanok is –,¹¹⁴ de anyagi helyzetük nagyon eltérő volt, és szép számban akadtak fizetésből, majd nyugdíjból élő hivatalnokok is. A nyugdíj által a kormány az elért társadalmi státuszt kívánta biztosítani, hiszen a főispánok tekintélyének megóvása számára is fontos volt.

Bár a nyugdíjtörvény kétségkívül nagy előrelépést jelentett a korábbi időszakhoz képest, és a kisebb vagyonnal rendelkezők vagy éppen vagyontalanok hivatalvállalását is segítette, a főispánok csak részben tudtak belőle profitálni. A nyugdíj összegében ugyanis tükröződött az életút. A főispánok egy része előzőleg nem viselt hivatalt, születésük „predesztinálta” őket a pozícióra.¹¹⁵ E csoport tagjai számára általában a nyugdíjnak is kisebb jelentősége volt. Akik viseltek korábban hivatalt – és ők képezték a többséget –, azok számára viszont a megszokások jelentettek problémát, hiszen itt nem lehetett olyan folytonos hivatali karriert befutni, mint a központi- vagy a szakigazgatás területén.

A főispánok átlagéletkora a vizsgált korszakban 50 év körül mozgott – ki-nevezésükkor többségük 40–50 év között volt –,¹¹⁶ de szép számmal találunk 70

¹¹² MNL OL K 148-1890-3-1151.

¹¹³ MNL OL K 148-1895-3-4531.

¹¹⁴ Sőt, ezek aránya is jelentősen megnőtt a korszak végére. Pál 2023.

¹¹⁵ Balázs Magdolna mintájában a főispánok 44,8%-a tartozott ebbe a kategóriába. Balázs 1986: 123.

¹¹⁶ Balázs 1986: 123; Pál 2019: 178. Az 1879-ben hivatalban levő erdélyi főispánok esetében például 53 év volt az átlagéletkor, miközben a kinevezéskor számított átlagéletkor mindössze 42 év, de nagy a szórás.

éves vagy még idősebb főispánokat is. A főispáni kar fiatalításának igénye leglátványosabban a rövid életű Szapáry-kormány idején mutatkozott meg. Tisza Kálmán hosszú, stabil kormányzása alatt a főispáni kart is stabilitás jellemezte. Szapáry viszont sorra mentette fel az idős, csökkent munkaképességű vagy elképzeléseinek nem megfelelő főispánokat.¹¹⁷ A főispánok átlagosan hat évet töltöttek a hivatalban, ehhez jött még – ha volt – a korábbi szolgálat.¹¹⁸ Az állás politikai jellege miatt a politikai instabilitás növekedésével nőtt a fluktuáció, a hivatalban eltöltött átlagos idő a 20. század elejére jelentősen csökkent. Az erdélyi főispánok esetében például – akik a teljes korszakban átlag nyolc évet töltöttek ebben a pozícióban – az 1890-es főispánoknál ez közel 19 év, míg az 1910 végén hivatalban levők esetében már csak nyolc és fél év volt.

A nyugdíjtörvény az 1886. évi XXI. törvény kedvezményeivel együtt nagy segítséget jelentett az életszínvonaluk legalább részleges fenntartásában a szerényebb anyagi háttérű főispánoknak is. Mivel utóbbiak száma a korszak végére egyre növekedett, a főispánok egy része idős korában is vállalta a szolgálatot, hogy a nyugdíjképesség vagy a minél magasabb nyugdíj eléréséhez szükséges évei meglegyenek. Nem egy esetben hivatkoztak is rá, hogy szükségük van erre a pénzre, különben méltatlan körülmények közé kerülnének. Többen szívós utánajárással, kérvényezéssel igyekeztek mind kedvezőbb összeget kiharcolni maguknak, ami általában kegyelmi úton volt lehetséges.

Mivel a törvényi szabályozás nem volt teljesen egyértelmű, sok esetben fontos szerep jutott a precedenseknek és a minisztérium jogértelmezésének. Vitás esetekben a minisztertanácsi döntésekhez, vagy ha ilyen nem volt, a precedensekhez igazodtak, de az egyes kormányok, illetve miniszterek véleménye is eltérhetett egymástól. Bár objektív és szubjektív tényezők is befolyásolhatták a döntést, fontos hangsúlyozni, hogy a törvényes keretekre mindig tekintettel voltak, egyéb szempontoknak a kegyelmi ügyek esetében volt szerepe, és ott is csak bizonyos határok között. A Belügyminisztérium számvevősege, de főleg az Állami Számvevőszék végig éberben őrködött a szabályok betartása és a kincstár érdekei fölött. Kegyelmi úton főleg azok számíthattak kedvező elbírálásra, akik mögött hosszú és sikeres pálya állt, esetleg más szolgálat által szereztek „érdemeket”, illetve akik kinevezésükkor elismertették a korábbi állás utáni jogigényt. Szintén növelte az esélyeket, ha valakinek megfelelő összeköttetései voltak, vagy anyagi helyzete tényleg siralmas volt. Sok esetben azonban a méltányosságot háttérbe szorították a pénzügyi szempontok.

A pénzügyi és politikai szempontok a Monarchia felbomlását követően írták ismét felül a méltányosságot, így az új határokon kívül rekedt nyugdíjas főispánok és hivatalnokok számára a magyar állam már nem utalta nyugdíjaikat, az utódállamok pedig e téren (is) eltérő gyakorlatot követtek.

¹¹⁷ Darvas Imre, Abaúj-Torna vármegye főispánjának felmentése 1892-ben: MNL OL K 148, 1892-3-4117.

¹¹⁸ Balázs 1986: 125.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek.

K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok.

Magyar Királyi Állami Számvevőszék 1872: *A Magyar Korona Országainak állami zár-
számadása az 1871-ik évre*. Buda.

Magyar Királyi Állami Számvevőszék 1882: *A Magyar Korona Országainak állami zár-
számadása az 1881-ik évre*. Budapest.

Magyar Királyi Állami Számvevőszék 1891: *A Magyar Korona Országainak állami zár-
számadása az 1891-ik évre*. Budapest.

Magyar Királyi Állami Számvevőszék 1901: *A Magyar Korona Országainak állami zár-
számadása az 1901-ik évre*. Budapest.

Magyar Királyi Állami Számvevőszék 1911: *A Magyar Korona Országainak állami zár-
számadása az 1911-ik évre*. Budapest.

Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék 1923: *A M. Kir. Legfőbb Állami Számve-
vőszék jelentése a magyar államnak az 1918. november hó 1.-től 1919. évi március hó
20.-ig és 1919. évi március hó 21.-től 1919. évi augusztus hó 6.-ig terjedő időszakokban
utalványozott kiadásairól és előírt bevételeiről szerkesztett kimutatáshoz*. Budapest.

Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék 1924: *A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevő-
szék jelentése a magyar államnak az 1916/17. és 1917/18. számadási években valamint
az 1918. évi július hó 1-től 1918. évi október hó 31-ig terjedő idő-szakban utalványo-
zott kiadásairól és előírt bevételeiről szerkesztett kimutatáshoz*. Budapest.

1885. évi XI. tc. az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról

1886. évi XXI. tc. a törvényhatóságokról

1912. évi LVII. tc. a vármegyei alkalmazottak illetményeinek szabályozásáról szóló 1904.
évi X. tc. módosításáról

1912. évi LXV. tc. az állami alkalmazottak, valamint azok özvegyeinek és árváinak ellá-
tásáról

Kaiserliche Verordnung vom 9. Dezember 1866, über das Ausmaß der Ruhebezüge und
Abfertigungen der Staatsbeamten und pensionsfähigen Diener, *Reichs-Gesetz-Blatt
für das Kaiserthum Oesterreich*, Jg. 1866, LXI. Stück, 18. Dezember 1866, No. 157.

Budapesti Hírlap, 1918.

Kassai Ujság, 1926.

Köztelek, 1941.

Magyar Nemzet, 1941.

Nemzeti Ujság, 1922.

Pénzügyi Közlöny, 1875, 1879.

Pesti Hírlap, 1906.

Prágai Magyar Hírlap, 1938.

Az Ujság, 1906.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Magdolna 1986: A középszintű közigazgatási apparátus személyi állományának vizsgálata a dualizmus időszakában. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 116–125.
- Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit 2020: *Az országgyűlés tagjainak archontológiája*. (Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon 2.) Eger.
- Deák Ágnes 2015: A „Bach-Zichi huszár”-ok: Hivatalvállalás a Schmerling-provizórium idején. *Századok* (149.) 5. 1135–1162.
- Ehmer, Josef 1990: *Sozialgeschichte des Alters*. Frankfurt am Main.
- Fallenbüchl Zoltán 2003: A nyugdíj – kegytől a jogig (1600–1791). *Korall* (4.) 11–12. 30–46.
- Frerich, Johannes – Frey, Martin 1993: *Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland*. I. München – Wien.
- Kozári Monika 2005: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Budapest.
- Kozári Monika 2012: *A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a második világháborúig*. Budapest.
- Pál Judit 2009: Erdélyi főispánok a kiegyezés után. *Aetas* (24.) 4. 80–99.
- Pál Judit 2018: Főispánok és prefektusok 1918–1919-ben: a közigazgatási átmenet kérése Erdélyben. *Századok* (152.) 6. 1179–1214.
- Pál Judit 2019: Research on High Hungarian Officials in the Dual Monarchy: the Case of Transylvanian Lord-Lieutenants. In: Franz Adlgasser – Fredrik Lindström (eds): *The Habsburg Civil Service and Beyond: Bureaucracy and Civil Servants from the Vormärz to the Inter-War Years*. Vienna. 149–166. <https://doi.org/10.2307/j.ctvggx26b.10>
- Pál Judit 2023: Who Owns the Land, Owns the Country? Land Tenure and Geographic Distribution of the Aristocratic Lord-Lieutenants’ in Dualist-Era Hungary. *Historický časopis* (71.) 3. 433–472. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2023.71.3.3>
- Pál Judit 2024: *Egy gömöri főispán viselt dolgai az első világháború idején*. Előadás, „Az elit és a társadalom Északkelet-Magyarországon a 16–20. században. V. Régiónörtörténeti Konferencia”. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, 2024. május 9. (kéziratban).
- Stipta István 1995: A főispáni hatáskör törvényi szabályozása (1870, 1886). In: Máthé Gábor – Zlinszky János (Szerk.): *Degré Alajos emlékkönyv*. Budapest, 299–312.
- Thierner, Beate 1992: *Das Alimentationsprinzip. Erklärungsansätze seit den Anfängen einer finanzwissenschaftlichen Theoriebildung*. Berlin. <https://doi.org/10.3790/978-3-428-47346-5>
- Tomka Béla 2020: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. 2. kiadás, Budapest.
- Vende Aladár 1903: Gömör-Kishont vármegye községei. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Gömör-Kishont vármegye*. Budapest, 25–107.

Gradwohl Regina

Az idősödés értelmezése a Kádár-kori szociológiai gondolkodásban

Az idősödés kérdése mindig is foglalkoztatta az embereket, tudományos vizsgálata azonban csak a 20. században vált kiemelt fontosságú témává. A téma társadalmi aspektusainak vizsgálata az 1960-as években lépett új szintet az idősödésselméletek megjelenésével.¹ Az kérdéskör tudományos diskurzusokon belüli, így szociológiai értelmezése sem tekinthető egyértelműnek. A témához való közelítésmódok rendkívül sokfélék: az emberi jelenségeket vizsgáló tudományterületek (társadalomtudományok) mindegyike rendelkezik saját, diszciplinárisan meghatározott értelmezési kerettel az idősödésre vonatkozóan. Ennek szociológiai megközelítései, nem meglepő módon, jellemzően az adott korszakban uralkodó elméleti és módszertani irányzatokat tükrözik. Ugyanakkor az idősödés kérdései többnyire a tudományterület perifériáján helyezkednek el.² Ezt egyrészt jelzi a trendek követésének, valamint az idősödéssel foglalkozó tanulmányok és elméletek (vissza)hatásának hiánya mellett az a fajta diszciplináris behatárolási nehézség is, amiről a későbbiekben szó lesz. Ezen túlmenően a tágabb társadalmi és történeti kontextus is jelentős mértékben befolyásolja az idősödés értelmezését, így a fogalom korántsem tekinthető evidensnek.

Jelen tanulmány amellet érvel, hogy a Kádár-kori szociológiai diszciplína intézményesülési folyamata és működésének sajátosságai meghatározó szerepet játszottak abban, miként jelent meg az idősödés kérdésköre a korszak szociológiai gondolkodásában Magyarországon. A tanulmány célja, hogy feltárja a Kádár-kori szociológiai tudás- és gondolkodásformák keretében kirajzolódó idősödésképet, az 1959 és 1989 között keletkezett tudományos publikációk és kutatási jelentések történeti elemzésén keresztül. A feldolgozott dokumentumok, melyeket elsősorban szociológiai és társadalomtudományi folyóiratokból válogattam, a szociológiai diskurzuson belül hozzájárultak az idősödésről való tudás formálódásához. Ilyen folyóiratok voltak a *Demográfia* (amely 1958 óta közöl tudományos közleményeket), a *Szociológia – a Szociológiai Szemle* elődje –, a *Társadalmi Szemle*, valamint a *Valóság*. A releváns forrásokat tematikus szűrés alapján választottam ki, a következő keresőszavak segítségével: idős*, öreg*, nyugdíj*, nagyszülő. A történeti áttekintést kvalitatív tartalom- és diskurzelemzéssel végeztem, tudásszociológiai megközelítést alkalmazva Reiner Keller³ munkásságára támaszkodva.

¹ Cox–Newston 1993; Hendricks 1992.

² Kohli 1988.

³ Keller 2006, 2011.

SZOCIOLÓGIA A KÁDÁR-KORBAN

A tudományos tudás diszciplináris felosztása az emberi történelemben viszonylag új keletű formája a tudás rendszerezésének. Tudásszociológiai nézőpontból – amelyen keresztül az idősödés témájának körülhatárolását végzem – a diszciplínák olyan diskurzusokként értelmezhetők, amelyek kollektív jelentéseket és tudáskészleteket kívánnak rögzíteni és intézményesíteni.⁴ Ez határozza meg azt, hogy az adott tudományterület milyen specializált tudást foglal magába.⁵ A diszciplínák tudományos közösségek,⁶ amelyekben a résztvevő egyének aktorokként alakítják a tudományos diskurzust. Minden tudományterület egyik alapvető eleme a tudás átadásának folyamata, amely elsősorban az egyetemi oktatás keretein belül valósul meg, és amely során kijelölődnek azok a cselekvési módok, normák és elvárások, amelyeket a szakterület a tudományos szereplőktől elvár. A tudásátadás mellett a tudástermelés is meghatározó jelentőségű. A diszciplína keretei között folyó kutatások, valamint az ezekből származó elméletek, tankönyvek és eredmények egyaránt hozzájárulnak a terület tudásalapjának bővítéséhez. A kutatási tevékenységek révén előállított, hasznosítható tudás pedig a társadalmi és tudományos legitimáció egyik legfontosabb alapját képezi.⁷

A diszciplínák nem független, önálló entitásokként léteznek, hanem részei annak a gazdasági, politikai, kulturális környezetnek, amelyben intézményesülnek. Ez magyarázza azt is, hogy a tudományos tudás miként kerül klasszifikálásra és hierarchizálásra az adott nemzetállami kontextuson belül. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy még egyazon nemzetállamon belül is létezhetnek eltérő besorolási elvek és gyakorlatok, különösen az egyetemi struktúrák sokszínűsége és intézményi sajátosságai következtében.⁸ A környezettől való függés nem csak az oktatásszervezésre van hatással, hanem a tudományos szabadságra is.⁹ A kutatások és az oktatás finanszírozás útján valósulnak meg, anyagi honorálásukról vagy nem honorálásukról a fenntartók¹⁰ döntenek saját szempontrendszeire, érveik, céljaik szerint. Ezzel együtt a tudomány szabadságát nem csupán gazdasági tényezők, például a tudományos munka finanszírozásának kérdései veszélyeztethetik, hanem adott esetben a politikai befolyás is. Egy politikai rezsim ugyanis kijelölheti azokat a kutatási irányokat, amelyeket támogatandónak, „helyesnek”

⁴ Keller 2011: 51.

⁵ Weingart 2010.

⁶ Stichweh 1992, 2001.

⁷ Szabari 2020a.

⁸ Erre kézenfekvő példa maga a szociológia. Lehet történeti oka a besorolásnak, de lehet anyagi megfontolás is, hogy a szociológia miért bölcsészettudomány egy egyetemen, míg máshol társadalomtudomány. Ezekkel a kérdésekkel a jelenlegi tanulmány nem foglalkozik.

⁹ Weingart 2010.

¹⁰ Például az állam, magánemberek vagy alapítványok. A tanulmány vizsgálati időkeretének megfelelően az állam helyett a pártállam a fenntartó, amiből az is következik, hogy a gazdasági és politikai szempontok nem különválaszthatók.

vagy éppen legitimnek tart, így ezzel közvetve vagy közvetlenül befolyásolja a tudományos tudástermelés irányait és feltételeit.

Ez a kérdés a magyar szociológia története szempontjából különösen releváns, tekintettel a annak intézményesülési folyamataira. Szabari Vera elemzése szerint a hazai politikai környezet meghatározó szerepet játszott abban, miként alakult a szociológia intézményes kerete, milyen kutatási irányok és témák kerülhettek előtérbe annak fejlődése során.¹¹ Az 1956-os forradalom utáni kádári konszolidáció előbb mentesítette a szociológiát a „burzsoá (ál)tudomány” bélyege alól,¹² majd sokkal nagyobb önállóságot biztosított a társadalmi alrendszernek, mint a korábbi Rákosi-korszak,¹³ ami teret engedett a hazai szociológia tudományos működésének. Az intézményesülési folyamatban emellett lényeges tényezővé vált az is, hogy a politikai rendszer igyekezett reagálni a társadalom modernizációs és fogyasztási igényeire. Szabari Vera értelmezésében egy intézményesülési kísérlet akkor tekinthető sikeresnek, ha a diszciplína társadalmilag legitimnek vagy relevánsnak bizonyul. Ezt a legitimitást Szabari elsősorban abban látja megvalósulni, hogy az adott tudományterület képes reflektálni a társadalom számára fontos kérdésekre, és képes azokra értelmezhető válaszokat, megoldási lehetőségeket kínálni.¹⁴

Mit tekinthetünk társadalmilag fontos témáknak, és ki jelöli ki ezek körét? Akárcsak egy tudományos diskurzuson belül a releváns, specializált tudás tartalmát, úgy a társadalmilag fontos kérdések meghatározását is az aktorok alakítják, de a tematizálási folyamat nem kizárólag a tudományos közösségek keretei között zajlik. A társadalmilag fontosnak ítélt kérdések meghatározásába sokkal szélesebb társadalmi rétegek is beleszólhatnak. Ez a nyitottság különbözteti meg a társadalmilag releváns problémák kijelölését a tudományos diskurzusok jellemzően zártabb, belső normák mentén működő tematizálási folyamataitól. Szabari szerint a társadalmilag fontos témák történetileg és kulturálisan determináltak, az adott társadalom norma- és értékrendszeréhez kötődnek, és függenek a társadalmi-, gazdasági- és politikai környezettől is. Ebből adódóan folyamatosan változik az, hogy ki mit tart fontosnak. Szabari szerint változó az is, hogy kik milyen mértékben járulhatnak hozzá a témák meghatározásához. A témakijelölés általában a nyilvánosság tereiben zajló viták, eszmecserék, diskurzusok révén valósul meg, olyan véleményformálók által, mint a politikai szereplők, szakértők, civil szervezetek, egyházak, művészek, írók vagy a média. A véleményformálók folyamatosan alakuló hálózatain keresztül „hozzák létre a hosszabb-rövidebb időre kristályosodó, az adott társadalmon belül elismert problémák körét és értelmezését”.¹⁵

A Kádár-korszakban a szociológiai diszciplína intézményesülési törekvései alapvetően a párt, azon belül is a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP)

¹¹ Szabari 2020a.

¹² Dupcsik 2022; Karády–Nagy 2019.

¹³ Szabari 2020a.

¹⁴ Szabari 2020a.

¹⁵ Szabari 2020a: 80.

Politikai Bizottságának jóváhagyásától függtek, legitimitása közvetlenül a politikai vezetéshez kapcsolódott. A pártszervek határozták meg, milyen intézmények jöhetnek létre, kik tölthetnek be meghatározó pozíciókat, valamint azt is, hogy mikor és hol indulhat el szociológiai képzés. A kutatások jelentős részének megvalósítását a pártállami struktúrák biztosították. A korszak sajátossága, hogy a szociológiai tudás ebben az időszakban fokozatosan felértékelődött, és a gazdasági modernizációs célok eléréséhez nélkülözhetetlen erőforrássá vált.¹⁶ Az 1970-es és 1980-as években a magyar szociológusok egyre inkább a nyugati trendeket követték, jellemzően kvantitatív módszereket alkalmaztak, a kutatások és a diszciplína specializáltabbá vált, a szakszociológiák különváltak. Ez egyben a tudomány integritását a politikától megvédő taktika is volt. Egy tudományos szaknyelvet beszélve kevésbé voltak támadhatóak.

AZ IDŐSÖDÉS DISZCIPLÍNÁI

Az idősödés témája köré a Kádár-kori Magyarországon nem alakult ki önálló szakszociológia, így amikor az idősödés szociológiai felfogásáról vagy diskurzusáról beszélek, nem egy jól körülhatárolható tudományos területre utalok. Sokkal inkább egy olyan diskurzusról van szó, amely a szociológia tágabb keretein belül helyezkedik el. Emiatt viszont ez a diskurzus nem rendelkezik saját, autonóm és specializált tudáskészlettel, hiszen más szakszociológiákhoz vagy diszciplináris területekhez kapcsolódva jelenik meg.

A Kádár-korszakban az idősödés témája nem kapott kiemelt figyelmet, legalábbis nem olyan módon és hangsúllyal, mint ahogyan az a nemzetközi, elsősorban az Egyesült Államokban kibontakozó társadalomtudományos diskurzusokban történt. Az 1960-as évektől kezdődően az idősödés társadalmi vonatkozásainak vizsgálata globálisan egyre jelentősebbé vált: nem csupán önálló diskurzusként jelent meg, hanem megkezdődött az interdiszciplináris megközelítésű szociálgerontológia elméleti alapjainak kidolgozása is.¹⁷ Az elméletalkotás központi szerepet tölt be mind a specializált tudások kialakulása, mind pedig egy tudományterület diszciplinává válása szempontjából. Az elméletek olyan értelmezési keretet biztosítanak, amelyeken keresztül a társadalmi valóság megértése és rendszerezése történik. E keretek nemcsak a kutatás irányát és módszertanát határozzák meg, hanem hozzájárulnak ahhoz is, hogy a vizsgált jelenségek tudományos jelentést nyerjenek.¹⁸

Az idősödéseméletek rendszerint követték a szociológiai elméletek változását, a kutatásokban itt is elsősorban kvantitatív módszereket alkalmaztak. Az interdiszciplináris szemléletmód az idősödés legszélesebb aspektusait fedte le. Ilyenek voltak többek között a demográfiai helyzet értékelése, az intézmény- és

¹⁶ Szabari 2020a.

¹⁷ Cox–Newston 1993; Hendricks 1992.

¹⁸ Hendricks 1992: 32–33.

társadalmi rendszerekhez fűződő viszony vizsgálata, a szociálpszichológiai és személyek közötti viselkedés feltársa, a társadalmi beavatkozások lehetséges módjainak taglalása.¹⁹ Az idősödésszociológia vagy a szociálgerontológia intézményesülését nehéz a magyar tematizálással összehasonlítani, hiszen merőben más gazdasági, kulturális és politikai környezetben jöttek létre, illetve az intézményesülési folyamatuk is más fázisban volt az 1960-as években. Tágabb perspektívába helyezve a magyarországi szociológiai gondolkodás kérdését, látható, hogy bár nem vált specializált, „fontos témává” az idősödés kérdése,²⁰ Magyarországon is folytak kutatások a kérdésről: elsősorban a demográfusok, majd később, az 1970-es évektől kezdve, az életmód és családszociológiai kutatások tematizálták az idősödést. A kutatásokban résztvevő szociológusok és társadalomtudósok sokféle kutatócsoportok tagjai voltak, ami még összetettebbé teszi a kutatások szakszociológiai vagy tudományterületi behatárolását.

DEMOGRÁFIAI FÓKUSZ

Az idősödés a hazai szociológusokat és demográfusokat elsősorban a II. világháború után végbemenő demográfiai változások szempontjából érdekelte. Ezeket a változásokat (a nemzetközi irodalomhoz hasalóan) a modernizációval magyarázták. Az első demográfiai átmenet²¹ az egyre csökkenő születésszám mellett az idősök arányának megnövekedését eredményezte, ami a II. világháború után vált inkább érzékelhetővé. A szociológusokat, ahogyan a politikusokat és az értelmiséget is, a csökkenő születésszám jobban aggasztotta, mint az idősök arányának növekedése, a társadalom előregedése.²² Tamásy József *A munkaerő vizsgálatának demográfiai alapjai* című 1959-es cikkében a társadalmi idősödés kérdéseinek pár bekezdés jutott, mégis fontos ez az írás a tematizálás szempontjából, mert felvázolja a népesedési kérdések tárgyalásának kontextusát.²³ A cikk a demográfiai kérdéseket a munkaerő szempontjából tárgyalta, így a munkaalapú társadalom népességét aktív és inaktív tagokra osztotta. Az inaktív csoportot a „még nem” és a „már nem” dolgozók alkották, a cikkben ugyanakkor előtérbe álltak a még nem dolgozó 0–14 évesek.

Az idős lét inaktivitáson keresztüli értelmezése illeszkedett abba a hagyományba, melyben az idősödést a nyugdíjhoz, nyugdíj jogosultsághoz kötötték. Ez a perspektíva nem kizárólag azokat a szociológusokat jellemezte, akik

¹⁹ Klenow 1979.

²⁰ Ezt egy új diszciplína vagy szakszociológia létesítésben figyelhetnénk meg, tehát abban, hogy ez a diskurzus idősödésszociológia vagy szociálgerontológia néven intézményesülne. A szakirodalom nem tesz egyértelmű különbséget az idősödésszociológia (*sociology of aging*), illetve a szociálgerontológia (*social gerontology*) között.

²¹ Lásd Őri Péter tanulmányát ebben a számban. Őri 2025: 5.

²² A két folyamat összefügg, mégis hangsúlyosabbá vált a talán kezelhetőbbnek tűnő folyamatra való koncentráció. A Kádár-korszak népesedési kérdéseiről bővebben: Bódy 2016.

²³ Tamásy 1959.

a korszakban az idősödés témájával foglalkoztak és tudományos munkájukkal hozzájárultak a diszciplináris tudástermeléshez. Összhangban az államszocialista rendszer olyan prioritásaival, mint a teljes foglalkoztatás elérése és az ipari termelés növelése, központi gazdasági-politikai kérdés volt az aktív és munkaképes munkaerő száma. Az idős ember ebben a beszédmódban lett azonos az inaktív munkaerővel, vagyis a nyugdíjossal, amely összefonódás a mai napig érzékelhető. A Kádár-kori narratívának megfelelően az idősödés kérdésköre a társadalomtudományokon belül a nyugdíjjal és a „nyugdíjaslét” társadalmi jelenségeivel összefüggésben jelent meg, jócskán leszűkítve a lehetséges értelmezési kereteket.

Az időszakban idősödéssel foglalkozó cikkek javarészt a *Demográfia* című lapban jelentek meg, szerzői pedig a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) Népeségtudományi Kutató Csoport munkatársai voltak. Az 1963-ban megalapított Népeségtudományi Kutatócsoportban (1968-tól Kutatóintézet) az igazgató, Szabady Egon olyan szociológusokkal és demográfusokkal dolgozott együtt, akiket a rendszer megtűrt. (Ők voltak az úgynevezett „flekkesek”.²⁴) Ezt Péter György, a KSH elnöke tette lehetővé azzal, hogy engedélyezte Szabady Egon, Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa vagy Andorka Rudolf alkalmazását.²⁵ A szociológusok kutatócsoporton belüli szerepe, valamint a politikához fűződő viszonya a kutatási témákra is hatással volt. Cseh-Szombathy például azzal magyarázta, hogy a „kutyának sem kellő” témákat (öngyilkosság, nyugdíjasok helyzete) választott kutatása tárgyául, hogy nem akart bárkinek is a „tyúkszemére lépni”.

A KSH-nak ki kellett szolgálnia a gazdaság- és népesedéspolitikát. Az eredendően kvantitatív módszertannal dolgozó demográfiát talán kevésbé érintő kérdés ez, hiszen a módszertani kreativitás viszonylag korlátozott²⁶ lehetőségei adóttak, mégis ez a függő helyzet a kutatók által vizsgálható kérdéseket és a kutatások módszertani lehetőségeit erőteljesen meghatározta. A demográfiai vizsgálatok által preferált kvantitatív módszerek az idősödés értelmezési kereteit is meghatározták.

A fogalmi meghatározás, a konceptualizáció²⁷ nem csak a kutatás érvényessége szempontjából releváns, hanem a témáról, jelen esetben az idősödésről való gondolkodást is keretek közé fogja. Egyáltalán nem mindegy, hogy az időskor kezdetét milyen életkori határtól számítjuk, vagy hogy ezen meghatározást milyen elméleti, módszertani, társadalmi szempontok alapján végezzük el. A kvantitatív elemzések egyik jelentős előnye, hogy lehetőséget biztosítanak az adatok összehasonlítására, ugyanakkor két eltérő időpontban felvett adat esetében

²⁴ „Flekkesnek” azok a társadalomtudósok számítottak, akik a korábbi munkásságuk, a külföldön folytatott tanulmányaik, szüleiik szerepvállalásai miatt lettek megbélyegezve. A rendszer ugyan nem lehetetlenítette el teljesen a működésüket, annak lehetőségeit azonban erőteljesen korlátozta.

²⁵ Kovács 2000: 13–38.

²⁶ Például a hosszú idősoros elemzésekkor. Ezek esetén ugyanis nem elhanyagolható kérdés, hogy miről, milyen adataink vannak, amiket az összehasonlításokban fel tudunk használni. Ezzel a kérdéssel a tanulmány később még foglalkozik.

²⁷ Arról, hogy a konceptualizáció miként befolyásolja az idősök arányának növekedését vagy nem-növekedését, bővebben: Boros–Gál 2023.

a konceptualizáció különböző kritériumai – beleértve a történeti és politikai kontextus változásainak a definíciókra gyakorolt hatását is – korlátozhatják vagy ellehetetleníthetik az összehasonlíthatóságot. Az inaktív korúak összehasonlítása 1869 és 1960 között²⁸ például elfedi az államszocialista rendszer hatását, az az előtti és utáni foglalkoztatás sajátosságait és az átmenetet is. Nem jelenthető ki ugyanis egyértelműen, hogy a teljes foglalkoztatás bevezetése előtt²⁹ mindenki, aki életkor szerint az inaktív korú kategóriába sorolható valóban nem dolgozott. Az inaktív kor a tanulmányban hatvanöt évtől kerül meghatározásra, míg a nyugdíjkorhatár a Kádár-korszakban ennél mindig alacsonyabb volt, sőt nemek szerint is eltért.³⁰ Az összehasonlításokat nehezíthetik az inkonzisztens kori meghatározások: sokszor találkozni a „hatvan év feletti” megnevezéssel is, akár ugyanabban a tanulmányban is.

A KSH-ra rótt politikai szerep – „kiszolgálás” – értelmezhető pejoratív módon, hiszen teljes tudományos szabadságról és autonómiáról nem beszélhetünk a korszakban, de semlegesen, sőt akár pozitívan is, ha a kutatási eredmények közlése mellett a problémák kihangosítására helyezzük figyelmünket.

„A munkaerő-gazdálkodás a tervgazdálkodás alapja: a tervek végrehajtásához szükséges munkaerő lehető leggondosabb számbavételét semmiféle tervezés nem nélkülözheti. A mindenkori rendelkezésre álló munkaerőt meghatározó tényezők többsége demográfiai jellegű, ezért a munkatervek többsége demográfiai jellegű, ezért is a munkaerőtervek – különösen a perspektivikus tervek – készítéséhez az alapot és kimunkáláshoz a számítási módszerek túlnyomó részét a demográfia nyújtja.”³¹

„A nyugdíjas réteg megnövekedése számos gazdasági és társadalmi problémát vetett fel, amelyeket csak részben sikerült eddig megoldani. Az, hogy Magyarországon több mint 1,1 millió ember kap nyugdíjat igen nagy eredmény és a nyugellátásként kifizetett milliárdos összegek már is komoly terhet jelentenek a népgazdaság számára (1964-ben a nyugdíjköltség 7 milliárd forint volt). A nyugdíjasok életviszonyaiban azonban számos olyan különleges jellegzetesség érvényesül, ami indokoltta teszi vizsgálatukat. Az eredményes szociális intézkedésekhez ugyanis elengedhetetlen a nyugdíjasok tényleges helyzetének és igényeinek felmérése, megismerése. Ezt

²⁸ Cseh-Szombathy–Andorka 1965.

²⁹ Az 1949-es Alkotmányban fogalmazták meg a munkavégzési kötelezettséget, majd 1951-ben bevezették a Munka Törvénykönyvét.

³⁰ „A nyugdíjjogosultság kérdését Magyarországon először 1951-ben rendezték egységesen és átfogón, nyugdíjjogosultnak nyilvánítva minden 60 életévét betöltött férfit és 55 életévét betöltött nőt, aki alkalmazásban 10 év szolgálati időt szerzett. 1951-ben még nagy számmal voltak olyan idős személyek, akik nem rendelkeztek a szükséges szolgálati idővel, illetve egyáltalán nem álltak életük folyamán alkalmazásban, azóta azonban évről évre növekszik azon idős személyek aránya, akik a szocialista termelési rend általánossá válásával olyan munkaviszonyba kerültek, mely nyugdíjjogosultságot vont magával. A nyugellátásban, részesülők számának különösen nagy emelkedését hozta magával a mezőgazdaság szocialista átszervezése, melyet követően az idős parasztok nagy tömegei kérhették termelőszövetkezeti járadék folyósítását.” KSH Népeségstudományi Kutatócsoport 1963: 4.

³¹ Tamásy 1959: 217.

kívántuk elősegíteni, amikor 1963-ban megkezdjük a nyugdíjasok társadalmi és gazdasági helyzetének vizsgálatát reprezentatív felvételek segítségével.”³²

Ebben a két idézetben nem csupán az válik láthatóvá, hogy a társadalomtudósok miként álltak a társadalom és a politika szolgálatában, hanem az is, hogy ez a szerepvállalást milyen módokon értelmezték. Tamásy célja a demográfiai módszerek alkalmazhatóságának bizonyítása volt és e módszereknek a tárgyalásban való legitimálása,³³ ezzel szemben Szabady hatalmi pozíciója lehetővé tette, hogy bár rendkívül visszafogott formában, de mégis rámutasson a szociális intézkedések hiányosságaira. Ezen felül ugyanakkor megjelenik az idézetekben egy olyan értelmezési keret is, amely a mai napig meghatározó az időződés demográfiai tematizálásában: a nyugdíjasok és a nyugdíjrendszer fenntartása gazdasági teher is.³⁴

NYUGDÍJASLÉT

A Kádár-kori, de még a mai szociológiai kutatások is az időződés társadalmi aspektusait a nyugdíjrendszer és annak finanszírozása vagy fenntarthatósága mentén tárgyalják. Az általános nyugdíjrendszer 1951-es bevezetésével megszületett egy olyan szociális biztosíték, amire a munkavállalók számíthattak. A nyugdíj intézménye, ahogyan a társadalom tagjainak aktív és inaktív besorolása is, hozzájárult az emberi élet szakaszainak a munkához fűződő viszony szerinti tagolásához. Az nyugdíjazás általánossá válása a nyugdíjas életszakaszt is egy várható életszakasszá tette, amiben az emberek élethelyzete megváltozott. Hiába ad bizonyos biztonságot a munka utáni életre a nyugdíj, a nyugdíjrendszer Kádár-kori történetében nem született olyan tanulmány, ami ne említene meg a nyugdíjrendszer költséges mivoltát. Ez a fókusz igen hamar kibővült: az 1960-as évek első felében két tanulmány is készült, ami a nyugdíjasok helyzetének és problémáinak feltárására vállalkozott.³⁵ Az első átfogó, reprezentatív jelentés a nyugdíjasok helyzetéről a KSH Népeségtudományi Kutatócsoport által jegyezve 1963-ban jelent meg.³⁶ A kutatásban a nyugdíjasok összetételét, anyagi helyzetét, családi viszonyait, lakóhely szerinti megoszlását és lakáskörülményét, egészségügyi állapotát és kulturális érdeklődését mérték fel kvantitatív módszerekkel. A jelentésben az idősök kapcsán felmerülő össztársadalmi terheket elsősorban a kifizetett nyugdíjak

³² Szabady Egon előszava Cseh-Szombathy László és Andorka Rudolf 1965-ös tanulmányához. Cseh-Szombathy–Andorka 1965.

³³ Az 1959-es cikk a *Demográfia* folyóirat egyik korai lapszámában jelent meg, amikor a szociológia intézményesülési folyamatai még gyerekcipőben is alig jártak; szociológiai tanszékek, intézetek még nem voltak ekkor. Szabari 2020a.

³⁴ Szabady Egon előszava Cseh-Szombathy László és Andorka Rudolf 1965-ös tanulmányához. Cseh-Szombathy–Andorka 1965.

³⁵ KSH Népeségtudományi Kutatócsoport 1963; Cseh-Szombathy–Andorka 1965.

³⁶ KSH Népeségtudományi Kutatócsoport 1963.

növekedése mentén taglalták. A jelentés szerint a megkérdezettek ápolási és gondozási ellátást nem alkalmaztak, az akkori nyugdíjasok egészségügyi állapota ezt nem igényelte a tanulmány szerzői szerint.³⁷

Az 1963-as jelentés folytatásának tekinthető Cseh-Szombathy László és Andorka Rudolf 1965-ös tanulmánya, amiben kifejezetten a budapesti nyugdíjasok problémáit vizsgálták interjúk módszerrel.³⁸ A kérdőíves adatfelvételben 144 ember vett részt, a minta a budapesti, saját jogú nyugdíjasokra reprezentatív.³⁹ Ebben a tanulmányban, amiben a korábban idézett Szabady Egon előszó is olvasható, a „nyugdíjast” demográfiai változó helyett már kutatandó élethelyzetként interpretálták. A szerzők szerint ez a kutatás azért is lényeges, mert az idősödés problémáinak egy része csak a nyugdíjazással jelentkezik.⁴⁰ A kérdőívben a válaszolók a nyugdíjazásukról is véleményt alkottak, a kutatókat érdekelte, akartak-e nyugdíjba vonulni és mennyire elégedettek a nyugdíjazásuk utáni helyzetükkel. Rákérdeztek a jelenlegi anyagi helyzetre és a korábban betöltött foglalkozásra is, de gyűjtöttek adatokat a megkérdezett időtöltéseiről, emberi kapcsolatairól és kultúrafogyasztási szokásairól. A nyugdíjislét vizsgálatának eredményeként a kutatók rámutattak a megkérdezettek romló anyagi helyzetére, társas kapcsolataik megváltozására, valamint az inaktivitásból adódó szabadidőtöbbletre. Ez a vizsgálat már rákérdezett a budapesti nyugdíjasok egészségügyi állapotára is. A kutatók szerint az 1960-as évek elején a legtöbb budapesti nyugdíjas jó egészségügyi állapotnak örvendett. Nagyon kevesen igényelték, hogy hozzátartozóik gondozzák őket vagy gondoskodjanak róluk, sőt a vizsgálat szerint inkább a nyugdíjasok segítették a gyermekeiket.⁴¹

Cseh-Szombathy és Andorka kutatása ugyanazokat az aspektusokat vizsgálta, mint a korabeli nemzetközi szociálgerontológiai vagy idősödésszociológiai kutatások és tankönyvek. Az sajnos nem derül ki a tanulmányból, hogy a szociológusok milyen előzetes tudás alapján dolgoztak, ismerték-e a kortárs nemzetközi eredményeket, esetleg követtek-e szovjet mintát. Ezek egyikére sem hivatkoztak. A nyugdíjrendszer témáján túlmutató kérdéseik kijelölték azokat a mikroszintű témákat, egyéni és interperszonális vizsgálati szempontokat, amelyek rávilágítottak az idősödéshez kapcsolódó lehetséges problémákra, mint az egészségi állapot romlása, az elmagányosodás vagy az önállóság elvesztése. Ezek a mikroszintű kérdések azonban nem függetlenek a társadalmi intézményrendszerektől, ezen problémák megoldása az egyéni cselekvés lehetőségének hiányában állami feladattá válnak. A kutatási jelentés alapján kimondható, hogy a hatvanas években a kérdőívet kitöltő

³⁷ KSH Népszégtudományi Kutatócsoport 1963.

³⁸ „Az interjúk egy előre megalkotott 65 kérdést tartalmazó kérdőív alapján történtek.” Cseh-Szombathy–Andorka 1965: 33.

³⁹ „E felvétel azonban nem törekedett átfogó kép adására a nyugdíjasok helyzetére nézve – ez az első vizsgálat során már megtörtént (utalva az 1963-as kutatásra [a szerző]) – hanem speciálisan azt kívánta felmérni, hogy a nyugdíjazás milyen változásokat okozott az öregedő emberek életében.” Cseh-Szombathy–Andorka 1965: 13.

⁴⁰ Cseh-Szombathy–Andorka 1965: 13.

⁴¹ KSH Népszégtudományi Kutatócsoport 1963: 14.

nyugdíjasok nem igényelték az állam vagy bármilyen intézmény részéről a mikroszintű problémák megoldását. Nem világos, hogy ezek a kérdések miért szerepeltek a kérdőívben, milyen célt szolgált ennek a kérdéskörnek a felderítése, és hogy formáltak-e valamilyen társadalompolitikai intézkedést vagy sem.

A nyugdíjaskutatásokban a szellemi és fizikai munkások eltérő élethelyzetéből következő különbségek feltárására különös hangsúlyt fektettek. A munka jellege helyett a kérdezettek neme azonban jobban meghatározta a nyugdíjáslét megítélését. A férfiak és nők különböző tapasztalatait a nyugdíjaskorról egy tíz évvel későbbi, 1976-os csepeli nyugdíjaskorúak helyzetéről készült kutatás⁴² is Andorka és Cseh-Szombathy tanulmányához hasonlóan⁴³ mutatta be, s bár az összehasonlítások nem szerencsések,⁴⁴ a nemek közötti különbségek továbbra is fennmaradtak.

Az 1965-ös nyugdíjaskutatásban csak korábbi keresőtevékenységgel rendelkező, saját jogú nyugdíjasok vettek részt – özvegyi nyugdíjban részesülők nem –, ami férfitöbbséget eredményezett a megkérdezettek körében. Így az sem került felmérésre, hogy az özvegyi nyugdíjból élők milyen anyagi háttérrel rendelkeztek. A csepeli vizsgálat viszont az özvegyi nyugdíjasokról is gyűjtött adatokat. A feltárt legszembevetőbb különbség a nemek esetén a családi állapot és a gyermekszám tekintetében jelentkezett: azok a nők, akik saját jogú nyugdíjasok voltak, inkább voltak hajadonok és gyermektelenek,⁴⁵ mint a férfiak. Rátay Csaba⁴⁶ csepeli nyugdíjasokról szóló tanulmányában – ami a „nyugdíjaskorúakra” fókuszált – a részvételi arány a nők javára változott, ami az aránybeli különbség a nemek eloszlását is visszatükrözte, a nyugdíjaskorú férfiak magyarországi népességen belüli aránya alacsonyabb volt a nőkéénél.⁴⁷ Rátay tanulmánya az idős nők szegénységét hangsúlyozta: a csak özvegyi nyugdíjban részesülők csoportjába tartozók anyagi helyzete volt a legrosszabb. Véleményem szerint az előbbiekről rámutatnak arra, hogy a konkrét politikai döntések (teljes foglalkoztatás elérése, általános nyugdíjrendszer bevezetése) az évtizedek alatt folyamatosan fejttették ki hatásukat, hoztak társadalmi változást. A nők munkába állását eredményező kétkeresős családmodell elterjedése elősegítette a női időskori szegénység visszaszorítását.⁴⁸ A várható élettartam nemek közötti egyenlőtlenségein azonban

⁴² Rátay 1976.

⁴³ A csepeli nyugdíjasok életkörülményei, főként az egészségi állapota sokkal komorabb képet festett.

⁴⁴ Az összevetés azért nem szerencsés, mert a KSH Népeségtudományi Kutatócsoport által készített kutatás, Andorka és Cseh-Szombathy tanulmánya nem egy kerületre (Csepelre), hanem egész Budapestre vonatkozott.

⁴⁵ Ezeket olvasva érdemes összevetni ezt a képet a saját „nyugdíjas nő” képünkkel, ahhoz kötődő aszociációkkal, és megkérdezni, hogy azt mennyiben vonjuk össze például a „nagymama” képpel.

⁴⁶ Rátay Csabáról és társadalomtudományos munkásságáról a tanulmány megírásáig kevés részlet derült ki, a későbbi évtizedekben időskedés témakörében nem jelent meg munkája.

⁴⁷ Rátay 1976: 315.

⁴⁸ Vukovich 1986: 152.

a családszerkezetben bekövetkezett átalakulások nem változtattak.⁴⁹ Az időskori szegénység nem csak a jövedelmi vonatkozásokban volt megragadható, a lakásviszonyokban is megmutatkozott. Az idősek inkább laktak összkomfort nélküli lakásokban, ami Rátay szerint nehezítette a gondozásukat és az önmagukról való gondoskodást is.⁵⁰ A lakásviszonyok tekintetében Rátay nem vizsgálta, hogy a lakók mióta laknak a lakásokban, azok pontosan mikor épültek. A helyzet enyhítésére lakáscserét javasolt, például fiatal párokkal, akiknek, a szerző szerint, ezek a lakások megfelelőek lennének az életkezdéshez.⁵¹

Rátay Csaba 1976-os és Szabady Egonnak egy 1975-ös tanulmánya azt mutatja, hogy ekkorra a szociológiai diskurzusban az időskori szegénység tematizálásra került.

„Az öregedés társadalmi-gazdasági kihatásai közismertek. A nyugdíjasok száma az 1952. évi 560 000-ról 1975-re 1 750 000-re, a kifizetett nyugdíj összege ugyanazon idő alatt 25-szörösére nőtt. Annak ellenére, hogy a nyugdíjterhelés a nemzeti jövedelem egyre növekvő hányadát képezi, az öregkorúak életszínvonala lényegesen elmarad a produktív korosztályok életszínvonalának alakulásától, s jelenleg – a sokgyermekes családokon kívül – az öregkorúak jelentik szociálpolitikai szempontból a népesség legproblematisabb rétegét.”⁵²

A PERSPEKTÍVA KIBŐVÍTÉSE

Az 1960-as évek nyugdíjaskutatásában a nyugdíj gazdasági terheinek és az idősödés anyagi aspektusainak a feltárására fektették a legnagyobb hangsúlyt, de már megjelent az interperszonális kapcsolatok, így elsősorban a család szerepe is. Ahogy az előzőekben láthattuk, az 1960-as és 1970-es években az idősödéssel jellemzően empirikusan foglalkoztak a magyar társadalomtudósok, szociológusok. A Kádár-kor utolsó évtizedében az idősödés témáinak elméleti keretezése is nagyobb hangsúlyt kapott, amit az utolsó részben fejtek ki. Az idősödés témájának magyarországi fontosságát mutatja, hogy az 1982-es ENSZ Öregedési Világértékellete hatására elkezdtek az idősekről alkotott véleményekkel és a velük szembeni előítéletekkel is foglalkozni.⁵³

Az 1983-as kutatási összefoglalóban a szerzők, S. Molnár Edit és Pataki Judit, a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetben belül létrehozott „Az öregedés komplex problémái” Munkabizottság célkitűzései között jelölték meg az

⁴⁹ A férfiak születéskor várható élettartama végig alacsonyabb 1959 és 1989 között. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001b.html – utolsó letöltés: 2025. június 13.

⁵⁰ Rátay 1976: 322.

⁵¹ Rátay 1976: 322.

⁵² Szabady 1975: 202–203.

⁵³ Cseh-Szombathy–Hutás 1984.

időskorúak helyzetének javítását szolgáló adatbázisok létrehozását.⁵⁴ Ezeket az adatbázisokat a munkabizottság felállítását is kezdeményező Magyar Tudományos Akadémia számára készítették el.⁵⁵ A kutatás során az idősekkel szembeni előítéletek vizsgálatának alapjául az O. Nagy Gábor által összegyűjtött szólások és közmondások szolgáltak,⁵⁶ melyek segítségével azt mérték fel, hogy a felnőtt lakosság milyen mértékben ért egyet ezekkel az állításokkal. A szólások és közmondások használata az idősekkel szembeni előítéletek, mai szóhasználatban *ageizmus*, kutatására több szempontból is célravezető. Egyrészt népi bölcsességekként élethelyzetek, hétköznapi események kollektív értelmezési keretét szolgálnak. Másrészt gyűjtött formában is rendelkezésünkre állnak, tehát egy-egy szólas vagy közmondás történetisége is megismerhetővé válik a kutatók számára.

A kérdőívben Likert-skálát⁵⁷ használva mérték a kutatók, hogy a megkérdezettek mennyire értenek egyet a tartalom alapján különböző kategóriákba⁵⁸ sorolt, negatív és pozitív állításokat is tartalmazó szólásokkal és közmondásokkal. A mérési módszerrel a demográfiai kemény változók mellett a sokkal finomabban megragadható értelmezéseket is lehetett már vizsgálni, ami tovább szélesítette az idősekre kuantitatív kutatásainak lehetőségeit. A szólásokon és közmondásokon kívül a megkérdezettektől arra is választ vártak, hogy mennyire értettek egyet a kérdőívben felsorolt, idősekről alkotott véleményekkel. Ezek a vélemények rendkívül sokféle állítást foglaltak magukba, érintve a lakhatási kérdéseket, a munkavállalást, a családi szerepeket, a bölcsességhez fűződő társadalmi elvárásokat, valamint az idősek viselkedésének megítélését is. A kutatási jelentés ugyanakkor nem nyújtott információt arról, hogy ezek a vélemények, állítások az idősekről milyen módon kerültek összegyűjtésre, listázásra. Ennek tisztázása azért lenne kiemelten fontos, mert ez fényt deríthetne arra, hogy a lista korábbi hazai vagy esetleg nemzetközi kutatásokból származik-e, esetleg másodlagos forrás került-e felhasználásra, mint a szólások és közmondások esetén, vagy pedig a kutatók saját listája volt, amely ezáltal közvetlenül formálta a magyar szociológiai diskurzust.

A kutatás újszerűsége abban is megmutatkozott, hogy – az addigi gyakorlatól eltérően – nem kizárólag az időseket kérdezte az idősekről, hanem a teljes felnőtt lakosságot bevonta a vizsgálatba. Emellett megnyitotta az időskor meghatározásának kérdését a válaszadók felé, például azzal, hogy nem csak életkorhoz

⁵⁴ S. Molnár–Pataki 1983: 1.

⁵⁵ Cseh-Szombathy–Hutás 1984: 497.

⁵⁶ O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* című gyűjtése 1966-ban jelent meg.

⁵⁷ Kérdőíves adatfelvételben kuantitatív elemzéshez használt válaszadási mód, skála, amiben a válaszadó egy kérdéssel vagy állítással való egyetértésének vagy egyet nem értésének mértékét tudja kifejezni. Az egyetértés mértéke számszerűsített: leggyakrabban az iskolai osztályozáshoz hasonló módon fejezhető ki az egyetértés mértéke, ahol az 1-es a legkisebb, míg az 5-ös a legmagasabb mértékű egyetértést jelenti.

⁵⁸ „1) Az öregség – természetes állapot, az öregedés a természet rendje; 2) Az idős korúak fizikai állapota; 3) Az idős korúak szellemi állapota, képességei; 4) Az idős korúak szexuális élete; 5) Az idős korról járó tulajdonságok; 6) Az idős korúak érdemei; hasznuk; 7) Az idős korúakkal való bánásmód; 8) Az idős korúak igényei.” S. Molnár–Pataki 1983: 46.

vagy aktivitási státuszhoz kötötte azt. Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy a válaszlehetőségek meghatározása kutatói koncepció alapján történt-e, vagy valóban teret engedtek a válaszadók saját értelmezéseinek. Ennek az információnak a hiányában nem tudhatjuk biztosan, hogy a megkérdezettek számára valódi lehetőség nyílt-e az időskor egyéni meghatározására. Ha az adatfelvétel során a válaszlehetőségek előzetesen meg voltak adva, az – akár szándékoltan, akár akaratlanul – befolyásolhatta a válaszadók gondolkodását, és szűkíthette azt az értelmezési keretet, amelyen belül a kérdésre reflektálnak. Már egy felsorolás sorrendje is egyfajta preferenciát sejtethet.

A válaszok alapján mindenesetre láthatóvá vált, hogy az életkor szerinti vagy konkrét eseményhez, javarészt a nyugdíjhoz kötött időskor-meghatározások voltak a legnépszerűbbek, de előkerültek az egészségügyi, szellemi és fizikai állapot, valamint az attitűd⁵⁹ szerinti definíciók is. Utóbbiak az időskor „belső meghatározását” teszik lehetővé az idősök számára, ellentétben az életkorhoz vagy az aktív státusz megszűnéséhez kötött meghatározásokkal, amelyek külső, társadalmi fogalmak szerint alakítják az időskor értelmezését. A megkérdezettek azonban még azokban az esetekben is, amikor az életkort nevezték meg az időskor meghatározásának fő kritériumaként, jellemzően nem a nyugdíjkorhatárhoz kapcsolták annak kezdetét.

A kutatásban véleményt kértek az idősök gondozásában az egyéni, a családon belüli és az állami szerepvállalás jelentőségéről. A válaszadók szerint az állam felelősségvállalása az idősök életkörülményeinek javításában fontos szereplő, a kutatási jelentésben a szerzők hangsúlyozták azonban azt, hogy ez az elvárás sosem az állam részéről jelentene arányosabban nagy szerepvállalást, ezzel valószínűleg utalva a nyugdíjrendszer fenntartásának drágaságára, valamint az 1980-as évek gazdasági válságára is. A tanulmány írói azt a narratívát erősítik ezzel az állítással, mely szerint az állam nem képes további anyagi terheket magára vállalni az idősök életkörülményeinek javításában, ezért azok családon belüli „megoldását” részesítené előnyben. Azonban azt is kiemelték, hogy a megkérdezettek olyan szociálpolitikát igényeltek volna, amely igyekszik a családok lehetőségeit ismerve körütekintőbben eljárni:

„a rendelkezésre álló forrásokkal ésszerűbben gazdálkodva, differenciáltabban kezelné az öregséggel kapcsolatos, azon szociológiai, pszichológiai jellegű problémákat, amelyek ma már az általánosan ismert anyagi-, és egészségügyi problémákkal közel azonos nagyságrendűek lehetnek. A magukat feleslegesnek érző, céltalanul élő idős emberek növekvő tömege, és az ennek súlyát és felelősségét átérző, de a problémát megoldani nem képes családok frusztráltsága csak növeli a generációk konfliktusait, amelyekre ráakodik – e konfliktusokat súlyosbítva – olyan előítéletek, sztereotípiák egész sora, amelyek keletkezése nem ritkán régebbi időkre nyúlik vissza.”⁶⁰

⁵⁹ Azaz ki miként áll hozzá saját idősödéséhez, mennyire tekinti magát idősnak.

⁶⁰ S. Molnár–Pataki 1983: 23.

AZ 1980-AS ÉVEK TOVÁBBI MEGKÖZELÍTÉSI MÓDJAI

Az idősödés tematizálásában új irányokat nyitottak meg a szociológia specializálódásával megjelent életmódkutatások és a családszociológia. Elterjedté váltak a modernizáció és az iparosodás hatására történő családszerkezeti változások elméleti magyarázatai. A nem idősödés-specifikus családszociológiai szövegek kisebb-nagyobb mértékben foglalkoztak az idősebb családtagok helyzetével. S. Molnár Edit és Pataki Judit tanulmányához hasonlóan az egyik legfontosabb kérdés az idős családtagokról való gondoskodás átalakulása volt a nukleáris családforma elterjedésével, ami a nők munkába állásával együtt nehezítette az idős családtagokról történő gondoskodást.⁶¹

Somlai Péter a kérdés társadalomtörténeti szempontjaival is foglalkozott,⁶² hivatkozásai alapján a források nem pusztán kvantitatív adatokban merültek ki – ahogyan az jellemző az eddig áttekintett, 1959 és 1979 közötti időszakban megjelent munkákra –, és tartalmaztak utalásokat a kortárs nemzetközi szakirodalomra is. Somlai az iparosodás hatását nem csak a családszerkezeti átalakulásban fogta meg, hanem arra is kitért, hogy az iparosodás hatással van az életszakaszokról való gondolkodásunkra is, ezekről azonban hiányosak az ismereteink. Ennek egyik okát Somlai a korábbi korok családtörténeti kutatásainak hiányában látja: nem folytak olyan demográfiai kutatások az 1960-as évek előtt, amelyek a családok tényleges szerkezetét leírták volna, így visszamenőleges megállapításaink ezekről nem tükrözik a tényleges valóságot.⁶³

Az iparosodás és a modernizáció ennek a korszaknak a diskurzusában egy magától végbemenő folyamatként jelennek meg, s ilyenkor megfelelkezünk azokról a valós politikai döntésekről, amik ezekben a folyamatokban közrejátszottak. A modernizáció idősödére gyakorolt hatásai azonban politikai döntéseken keresztül is megfoghatók. Utasi Ágnes tanulmányában⁶⁴ ezekre a konkrét döntésekre hívta fel a figyelmet. Megállapítása szerint a korabeli szociálpolitikai elvek a fiataloknak kedveztek, az idősödő emberek szociális problémái, a nyugdíjrendszert leszámítva, nem voltak kiemelt fontosságú ügyek. Ráadásul a gondoskodási funkciót már a család sem tudta ellátni.⁶⁵

Utasi, valamint S. Molnár és Pataki tanulmányai alapján arra következtethetünk, hogy az idősek gondozási feladatait az államhatalom elsősorban családon

⁶¹ Cseh-Szombathy 1980.

⁶² Somlai 1984–1985.

⁶³ Somlai 1984–1985: 2–4.

⁶⁴ Utasi 1985.

⁶⁵ „Miközben a fiatalok támogatása társadalmi normává válik, s leköti a szülők energiáját, ez az igyekezet még inkább háttérbe szorítja az idős szülők segítségének, támogatásának konvencióját. A társadalom elítéli a gyermekéről nem gondoskodó, nem segítő szülőt, ugyanakkor toleranciával tekint a távolra szakadt vagy »elfoglalt« felnőtt »gyerekekre«, akik munkájuk, a megélhetésért, a civilizációs javakért, saját gyermekeik felemelkedéséért, a társadalmi előrelépésért, magasabb pozícióért folytatott küzdelem, harc mellett nem képesek teljesíteni az öregekről való gondoskodás egykori íratlan törvényét.” Utasi 1985: 66.

belüli feladatként kezelte. Káposztás Ferenc 1989-es írása kiemelte a generációk közötti szolidaritás kérdéseit.⁶⁶ Szerinte a szakpolitikusok az idősök gondozását az 1980-as években a fiatalabb generációtól várták el, azonban e kötelességnek a fiatalok saját, egyre növekvő gazdasági terheik miatt nem tudtak megfelelni. Az idősök gondozási feladatai a középső generáció tagjaira hárultak, akik emellett a fiatalabb generációról is gondoskodtak, így kettős gondozási teher nehezedett rájuk. Káposztás azt tartotta megfelelő népesedéspolitikának, ami egyrészt képes csökkenteni a generációk közötti konfliktusokat, másrészt nem csak a népességszám növelését ösztönzi, hanem az élet főbb eseményeire, így az öregedésre is reagál. Nem egy generációt kíván támogatni, hanem az egész társadalmat, amivel elkerülhető a középkorúak idő előtti kiégése is.⁶⁷

* * *

Az idősödés a szociológiai gondolkodásban a Kádár-korszak alatt, ahogyan azt a tanulmány igyekezett hangsúlyozni, nem vált specializált tudássá. Az idősödés nem volt egy kiemelt téma, ahogyan erre Cseh-Szombathy László is utalt életútinterjújában, még az igazán relevánsnak nyilvánított népesedési kérdés mentén sem. Népesedési szempontból a pártállam figyelme a születésszám növelésére koncentrált, nem az idősödő lakosságra. Ugyanez az irányultság a szociálpolitikai intézkedésekben is megjelent.

Az idősödés szociológiai diskurzusa szétszórva jelentkezett az áttekintett 1959 és 1989 közötti időszakban a demográfiai-, családszociológiai- és életmódkutatásokban, rosszabb esetben pusztán statisztikai változóként (inaktívak), jobb esetben különálló kutatási témaként. A Kádár-korszakban az idősödést gazdasági, társadalmi és (családon belüli) gondozási teherként tematizálták, a megközelítési és kutatási módokat pedig leginkább a demográfia határozott meg. Ezek a diszciplináris határok ugyanakkor nem voltak élesek a demográfia, a családszociológia és az életmód megközelítésmódjai között, a kutatók gyakran több kutatócsoport tagjai is voltak, munkájuk hol az egyik, hol a másik tudományterületre irányult, így a különválasztás szinte lehetetlen.

Takács Erzsébet egy tanulmányában bemutatta a családszociológia bizonytalan helyzetét a hazai szociológián belül, amit a családszociológia demográfiához fűződő viszonyával magyarázott.⁶⁸ A magyar családszociológia kérdésfelvetéseit a mai napig erőteljesen meghatározza a demográfiai szemlélet, ami még szembetűnőbb, ha a nyugati kutatásokkal vetjük össze a hazai megközelítéseket. A demográfiai eredetű kérdésfelvetések demográfiai eredetű módszereket eredményeznek. Módszertani következményként mindez a kvantitatív szemlélet előtérbe kerülését hozza magával, háttérbe szorítva a kvalitatív módszereket, s egyben meg is kérdőjelezve utóbbiak tudományosságát.

⁶⁶ Káposztás 1989.

⁶⁷ Káposztás 1989: 262–265.

⁶⁸ Takács 2020: 231–233.

Takács módszertani behatásról tett megállapítását Settersten és Angel is megerősítik: a módszertanból következő látószögszűkülését a kvalitatív módszerek és az interdiszciplináris szemléletmód tudja tágítani.⁶⁹

Az idősödésszociológiai elméletek adaptálása az áttekintett magyar publikációkban szinte alig érzékelhető, ami nem magyarázható teljes mértékben a kutatások alkalmazott jellegén keresztül. A magyar szociológusok általában ismerték a nyugati és nemzetközi szociológiai kutatásokat és korabeli trendeket. Az ezekre való hivatkozás azonban sokszor, főként a korszak elején, elsősorban politikai okokból elmaradt. Ha egy szerző nem volt integrálható a politikai narratívába, akkor nem is szerepelt a hivatkozások között. A pártállami felépítésből következő rendszerszintű tényezők mellett Takács kiemelte a „belső” tényezőket is, melyet a korabeli szociológusok mentalitásában fogott meg.⁷⁰ A nyugati elméletek, munkák elutasítása, az ezek iránti zártság jellemezte a szociológusokat. Ez az 1970-es évekre változott meg, amikor a nyugati minták követése vált evidenssé, s az 1970-es évek közepétől a nemzetközi szociológia vált tudományos mércévé. Az 1980-as évektől jelentek meg olyan értelemzések a hazai szociológiában, amik elsősorban nem az adatfelvételek elemzését tűzték ki célként, hanem az idősödést absztraktabb szinten is értelmezni igyekeztek. Ugyan a Kádár-kor végére már rég nem érvényesült a Takács által leírt zártság, a rendszer is egyre megengedőbbé vált, mégis, a nemzetközi idősödésszociológiai elméletek beemelésére a hazai szociológiai diskurzusba alig látunk példát, hiszen az sem követhető nyomon a hivatkozások alapján, hogy a hazai szociológusok melyik idősödésemeléteket ismerték.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Boros Júlia – Gál Róbert Iván 2023: Idősödő társadalom az idősek arányának növekedése nélkül. *Demográfia* (66.) 2–3. 183–204. <https://doi.org/10.21543/DEM.66.2-3.3>.
- Bódy Zsombor 2016: A Népeségtudományi Kutatóintézet és a népesedéspolitikai a Kádár-rendszerben. *Demográfia* (59.) 4. 265–300. <https://doi.org/10.21543/Dem.59.4.1>.
- Cox, Harold – Newton, Richard 1993: History of Social Gerontology. *Sociological Practice* (11.) 1. 16–32.
- Cseh-Szombathy László 1980: Változások a család működésében. *Társadalmi Szemle* (35.) 6. 27–37.
- Cseh-Szombathy László – Andorka Rudolf 1965: *A budapesti nyugdíjasok helyzete és problémái*. (A KSH Népeségtudományi Kutatócsoportjának és a MTA Demográfiai Bizottságának kiadványai 6.) Budapest.

⁶⁹ Settersten–Angel 2011: 6.

⁷⁰ Takács 2020: 229–230.

- Cseh-Szombathy László – Hutás Imre 1984: A népesség előrejedésének társadalmi következményei. *Magyar Tudomány* 29. (91.) 7–8. 497–509.
- Dupcsik Csaba 2022: *A magyar szociológiai gondolkodás története 1990-ig*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 290–340. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-887-6>
- Hendricks, Jon 1992: Generations and the Generation of Theory in Social Gerontology. *The International Journal of Aging and Human Development* (35.) 1. 31–47. <https://doi.org/10.2190/9C2P-439B-3986-8APB>.
- Káposztás Ferenc 1989: Öregedés és népesedéspolitikai Magyarországon. *Demográfia* (32.) 3–4. 260–265.
- Karády, Victor – Nagy, Péter Tibor 2019: *Sociology in Hungary: A Social, Political and Institutional History. (Sociology Transformed)*. Palgrave. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-16303-7>.
- Keller, Reiner 2006: Analysing Discourse. An Approach From the Sociology of Knowledge. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 31. (116.) 2. 223–242. <https://doi.org/10.17169/fqs-6.3.19>
- Keller, Reiner 2011: The Sociology of Knowledge Approach to Discourse (SKAD). *Human Studies* (34.) 1. 43–65. <https://doi.org/10.1007/s10746-011-9175-z>
- Klenow, Daniel J. 1979: Book Review: Handbook of Aging and the Social Sciences. *Teaching Sociology* (6.) 3. 289–290. <https://doi.org/10.2307/1317311>
- Kohli, Martin 1988: Ageing as a Challenge for Sociological Theory. *Ageing and Society* 8. 367–394. <https://doi.org/10.1017/S0144686X00007169>
- Kovács I. Gábor 2000: Lehetőségek és választások: Cseh-Szombathy László beszél pályájáról, magán- és közdolgozokról, múltjáról, jelenéről és az eljövendőről. In: Spéder Zsolt – Tóth Pál Péter (szerk.): *Emberi viszonyok: Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Századvég Kiadó, Budapest, 13–38.
- KSH Népességtudományi Kutatócsoport 1963: *A nyugdíjasok helyzete*. (Népességtudományi Kutatócsoport közleményei 2.) Budapest.
- Óri Péter 2025: Kisebbségben... Idősek Magyarországon a demográfiai átmenet előtt és alatt. *Korall* (26.) 99. 5–30. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2025.01.01>.
- Rátay Csaba 1976: A nyugdíjaskorúak gondozási igényeinek vizsgálata Csepelen. *Szociológia* (5.) 2. 314–323.
- S. Molnár Edit – Pataki Judit 1983: Vélemények és előítéletek az öregségről. *A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézetének kutatási jelentései* 8. 185–211.
- Somlai Péter 1984–1985: A „hagyományos háztartások” és a „polgári intimitás”. *Szociológia* 1–2. 1–24.
- Stichweh, Rudolf 1992: The Sociology of Scientific Disciplines: On the Genesis and Stability of the Disciplinary Structure of Modern Science. *Science in Context* (5.) 1. 3–15. <https://doi.org/10.1017/S0269889700001071>.
- Stichweh, Rudolf 2001: Scientific Disciplines, History of. In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Pergamon, 13727–13731. <https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/03187-9>.
- Szabady Egon 1975: A társadalom szerkezetének módosulása az elmúlt 30 évben. *Szociológia* (4.) 2. 183–208.

- Szabari Vera 2020a: Az 1960-es években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall* (21.) 80. 79–100.
- Szabari Vera 2020b: A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). Folytonosság vagy megszakítottság? In: Szabari Vera (szerk.): *Diszkontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. ELTE Társadalomtudományi Kar – Napvilág Kiadó, Budapest, 20–39.
- Takács Erzsébet 2020: A hazai családszociológia lehetőségei az 1970–1980-as években. In: Szabari Vera. (szerk.): *Diszkontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. ELTE Társadalomtudományi Kar – Napvilág Kiadó, Budapest, 198–239.
- Settersten, Richard A. – Angel, Jacqueline L. (2011): Trends in the Sociology of Aging: Thirty Year Observations. In Settersten, Richard A. – Angel, Jacqueline L. (eds): *Handbook of Sociology of Aging*. Springer, New York, 1–16. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-7374-0_1
- Tamásy József 1959: A munkaerő vizsgálatának demográfiai alapjai. *Demográfia* (2.) 2–3. 217–238.
- Utasi Ágnes 1985: Generációváltás, öregkor és a modernizáció ellentmondásai. *Valóság* (28.) 2. 64–74.
- Vukovich György 1986: Az öregedés társadalmi vonatkozásai Magyarországon. *Demográfia* (29.) 2–3. 145–168.
- Weingart, Peter 2010: A Short History of Knowledge Formations. In: Frodeman, Robert – Klein, Julie Thompson – Mitcham, Carl – Holbrook, J. Britt (eds): *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*. Oxford University Press, Oxford, 3–14.

Kőrösi Boglárka

„Kamasz nyugdíjasok”

*Fiatal mozgássérültek rehabilitációjának kihívásai
és a „rokkantnyugdíj-érdekeltség” elleni küzdelem
a késő-államszocialista Magyarországon, 1970–1989*

Az 1970-es évektől Magyarországon számos, a szociálpolitikát és az egészségügyet érintő általánosabb hiányosság került a nyilvánosság elé.¹ Ezen a tágabb halma-zon belül, az idős korosztályt érintő problémák mellett, mind több szó esett a mozgássérültek társadalmi helyzetének kérdéséről.² Az 1981-es ENSZ Rokkant Személyek Nemzetközi Éve hazai kampányának köszönhetően a „fogyatékos-ügy” a kiterjedt sajtó- és médiafigyelem jóvoltából a legszélesebb nyilvánosság előtt is ismertté vált.³ Részben ennek köszönhetően az 1970-es évek közepétől induló magyarországi mozgássérült-érdekvédelmi szervezetek valamivel előnyösebb helyzetbe kerültek, mi több, 1981-ben megalakulhatott a budapesti és a kisebb vidéki szervezeteket összefogó országos ernyőszervezet, a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége (MEOSZ) is.⁴ A *Humanitás* című lap, amit 1981-ben indított az azonos nevű iparszövetkezet, ugyanazon év decemberétől hivatalosan a MEOSZ periodikája lett – ma is az –, szintén nagyban hozzájárulva ahhoz, hogy a mozgássérülteket érintő kérdések már az 1980-as években egyre inkább publikussá váljanak.⁵ E változás miatt az államszocializmus utolsó két

¹ Lászlófi 2024: 345–367.

² Az érintett csoport megnevezése kapcsán, hasonlóan más magyar nyelvű munkához, fontos kitérnem a fogyatékosági terminológia problémáira: „A fogyatékoság és a rehabilitáció hazai irodalma állandó és kilátástalannak tűnő harcot folytat a nyelvvel. Nemcsak a külföldi eredetű szakkifejezések több jelentésárnyalata, nehezen fordíthatósága jelent problémát, hanem az is, hogy szinte az összes szóba jövő megfelelő rendelkezik valamilyen szerencsétlen mellékjelentéssel”. Kálmán–Könczei 2002: 81. A tanulmányban a „mozgássérült” kifejezést használom, mivel ezt jelenleg a MEOSZ is alkalmazza a „mozgáskorlátozott” kifejezés mellett. Könczei szerint több szerző is az adott korszakban bevett elnevezéseket követi, azonban ezt jelen szövegben kerülöm, elutasítva a még használatban lévő „mozgásfogyatékos” fogalmat. Kálmán–Könczei 2002: 240–241. A „rokkant” kifejezést azért idézem a korszakból, mert a jogszabályi környezetben való feltűnése ezt indokoltá teszi.

³ Fontos megjegyezni, hogy a dedikált ENSZ-év messze nem csak mozgássérültekkel foglalkozott Magyarországon, annak ellenére, hogy a „rokkant” kifejezést elsősorban erre a csoportra, és nem általánosan a „fogyatékoság” jelzéseként használták. A hazai keretprogram témáját átfogóbban feldolgozta: Baár–Csicsics 2022: 366–370; Csicsics 2023. Jelen tanulmányban sem e nyelvi problémát, sem pedig magát a nemzeti keretprogramot nem fejtem ki bővebben.

⁴ Baár 2015: 39–62.

⁵ A Humanitás Szövetkezet 1973-ban alakult. Elsősorban munkavédelmi eszközök és takaróponyvák gyártásával foglalkozott, de szíjgyártó- és bórdíszműves üzemet, valamint könyvkötészetet is működtetett. Területi részlegei szétszórta Budapesten. A szövetkezet

évtizede különösen alkalmas arra, hogy a mozgássérültség, a rehabilitáció, a megváltozott munkaképesség, valamint az állami szociális intézetek körüli változó, nem ritkán egymással versengő diskurzus(oka)t elemezzük. Jelen tanulmányban a rehabilitáció és a rokkantnyugdíj ügyét vizsgálom a késő Kádár-korban a mozgássérültek szempontjából, különös tekintettel arra, ahogyan a munkaképesség meghatározásának gazdasági kérdései, illetve az egyéni életvitelre (önmagvalósításra) irányuló törekvések megjelentek a nyilvánosság előtt.

Az 1980-as évekbeli diskurzusok középpontjában, figyelemre méltó módon, a fiatal felnőtt „rokkantak” álltak.⁶ A *Magyar Ifjúság*ban már 1978-ban, majd 1979-ben – tehát már az 1981-es Rokkantak Éve kampányt megelőzően – megjelent a probléma: két írásban is kiemelten foglalkoztak a fiatal mozgássérültek életkezdési nehézségeivel. Külön szóltak azokról, akik számára a kórházban és bentlakásos rehabilitációs intézetekben eltelt gyermekkor befejeztével a „hogyan tovább?” kérdése megoldatlan maradt, azaz az állandó megélhetés és az önálló lakhatás az aggasztó bizonytalanság homályába vészett. Kertész Péter *Kamasz nyugdíjasok* című cikkében egyenesen így fogalmaz:

„A bevált elhelyezkedés igazi fehér holló s bizony felér egy karrierrel, ha mégoly szerény lehetőség is. [...] Jó néhányan ezért ott végzik, ahonnan ideig-óráig kiszabadultak: valamelyik szociális otthonban.”⁷

Hasonlóképp, a másik cikk szerzője, Gazsó L. Ferenc is az „ép” társakhoz képest aránytalanul sok lemondást, kompromisszumot, illetve a lehetőségek és a megnyugtató megoldások hiányát emeli ki fiatal intézeti riportalányaival folytatott beszélgetéseiből. Mindkét szerző céloz tehát – Gazsó burkoltabban, Kertész jóval szókimondóbban, „rossz gazdának” nevezve az államot – a rehabilitáció kérdéses eredményességére, hovatovább, az állami mozgássérült-rehabilitáció beváltatlan ígéretére. Kertész az 1970-es évek végén, meg nem nevezett forrás alapján, félmillióra becsülte a rokkantnyugdíjasok számát Magyarországon, míg Gazsó szintén az adatok forrásának megnevezése nélkül 260 000 magyarországi mozgássérültet említett, akik közül 50 000 fiatal, 25 000 pedig olyan 30 év alatti mozgássérült, akiknek komoly esélye volt a sikeres rehabilitációra és a későbbi munkába állásra,

alapszabályában rögzítette, hogy munkahelyet biztosít a megváltozott munkaképességűeknek; 1981-ben 330 főből 120 fogyatékos dolgozót foglalkoztatott. Az 1980-as években a legtöbb megváltozott munkaképességű bedolgozó a Lujza utcai részlegen vállalt munkát, vagy – különösen a mozgássérültek esetében – szociális intézetek műhelyeiben vagy otthonaikban végeztek a Szövetkezet számára termelési feladatokat. *Humanitás* 1981. (1.) 1. 4–5. A *Humanitás* először szövetkezeti tájékoztatóként indult. A MEOSZ megalakulásáról az 1981. decemberi lapszám címlapja tájékoztat, s ettől kezdve a periodika a MEOSZ hivatalos orgánuma. *Humanitás* 1981. (1.) 4. 1.

⁶ Ezt példázza, hogy a *Humanitás*ban olvasói levél is megjelent „Ne csak a fiatalokról szóljanak!” címmel, amiben az olvasó kritizálta a lapot, amiért az „[...] főleg a fiatalokról, munkába állítható dolgozó rokkantokról” ír. *Humanitás* 1982. (2.) 4. 7.

⁷ Kertész P. 1979.

ám a fent említett problémák miatt mégis rokkantnyugdíjra szorultak. Gazsó idéz egy anonim egészségügyi minisztériumi főosztályvezetőt, aki 5–6000-re tette azoknak a mozgássérülteknek a számát, akik öregek szociális otthonában éltek az 1970-es évek végén, hozzátéve, „java részük fiatal ember”.⁸

A *Magyar Ifjúság* mindkét újságírója sajnálkozik a kárba vesztett egyéni képességeken és megtört fiatal életutakon. Mindez azért olyan tragikus szerintük, mert a rehabilitációs intézetekből kikerülő fiatal embereket két, alapvetően az időskori életszakaszra jellemző élethelyzettel sújtotta a korszak szociálpolitikája: „nyugalmazással” és otthonba zárással, vagyis az életből való kivonással, még mielőtt tartalmas, önálló életük egyáltalán elkezdődhetett volna.⁹

Ahhoz, hogy valaki jogosulttá váljon a rokkantnyugdíjra, életkora alapján megállapított mennyiségű munkaviszonnyal kellett rendelkeznie.¹⁰ Mivel a szocialista társadalomépítés a termelőmunkán nyugodott, a társadalom felnőtt tagjait a munkaképességük alapján klasszifikálták. A Szovjetunióban már az 1930-as évektől fejlesztették és implementálták azokat az irányelveket, amelyek a későbbiekben a teljes keleti blokkban elterjedtek. Ezek nem csak a rokkantnyugdíj rendszerének kialakulását határozták meg, de egyúttal azt az általános meggyőződést is elültették az államszocialista apparátusokban, hogy a testi fogyatékoság sikeres leküzdésmódja a munkaképesség (vagyis a „hasznosság”) meg- és visszaszerzése.¹¹ Továbbá, ahogyan a későbbiekben részletesebben is látni fogjuk, a gazdasági érdekek éppen azt kívánták (volna) meg, hogy minél több „rokkant” sikeres rehabilitáción essen át és (újból) munkába álljon, ideális esetben a képességeinek megfelelően.

Teodor Mladenov „orvosi–produktivistának” (*medical-productivist*) nevezi a fogyatékoságnak ezt az értelmezésmódját, és amellet érvet, hogy a jelenség alapos tanulmányozása rávilágít az államszocialista fejlődési ideológiák tágabb összefüggéseire is. Meglátása szerint ez ugyanannak az átfogó szovjet stratégiának a része, amely egy tisztán belsőleg motivált, önmagát mindig meghaladni igyekvő, teljesítmény-orientált termelőtársadalom létrehozására törekedett.¹² Mladenovnál az orvosi hatáskörbe tartozó „képességbecslés” – azaz a fogyatékoság fokának

⁸ Gazsó 1978: 15.

⁹ Itt fontos megjegyeznem, hogy a nemzetközi Önálló Élet Mozgalom majd csak az 1990-es évektől érkezik meg Magyarországra, ennek ellenére az 1980-as években az érdekvédelmi csoportok, az érintettek, a szakértők és a laikus sajtó is használta az önálló élet kifejezést a rehabilitációs intézetben kívüli (ideális) felnőtt élet jelölésére. Visszatérő kifejezés még a „nagybetűs Élet” is, ugyanazzal a jelentéssel: vagyis e kifejezéseket a korszakban a „gyógyult”, független, önálló és önrendelkező felnőtt életre értették, amikor elképzelhető a családalapítás és a többségi társadalom fiatal korcsoportjára általánosan jellemző „kapunyitás”.

¹⁰ Az 1975. évi II. tc. alapján azok az emberek voltak rokkantnyugdíjra jogosultak, akik egészségromlás, testi, vagy szellemi „fogyatkozás” [sic!] következtében legalább 67%-ban elvesztették munkavégző képességüket és a következő egy évben ennek javulása nem volt várható, és vagy nem volt rendszeres munkaviszonyuk, vagy keresetük jelentősen eltért korábbi bevételeiktől. Emellett volt szükséges az életkortól függő minimális szolgálati idő: 22 évig 3 év, 25 évig 6 év, 30 évig 8 év.

¹¹ Mladenov 2021: 91–92.

¹² Mladenov 2021: 95.

felmérése – az utópisztikus államszocialista elképzelés alapvető biopolitikai komponense volt.¹³ Vagyis – ahogyan azt a későbbiekben magyarországi példákon keresztül igyekszem majd bemutatni – az orvosi diagnózison alapuló, munkaképesség szerinti klasszifikáció elméletben egyénre szabott munkarehabilitációs programot vagy tartós szociális otthoni beutalást írhatott elő. Előbbi esetben az elsődleges cél a munkateljesítmény „helyreállítása”, de legalábbis maximalizálása volt, míg utóbbi esetben az érintett munkájának „hasznosítása” szociális otthoni körülmények között, tehát az ellenőrzött körülmények között zajló bedolgoztatás.¹⁴ (Az utóbbi paternalisztikus elv a magyarországi rehabilitációs intézetek nevelési programjában különösen jól kimutatható – erre a későbbiekben visszatérünk.) Mladenov mellett érvel, hogy ez a szemlélet a munkába kényszerítés szigorú feltételrendszereit határozta meg, egyszersmind termelőerőre redukálta a keresőképes korú (potenciális) dolgozókat.¹⁵ Megállapítása szerint az orvosi–produktivista fogyatékosági képességbecslés (*medical-productivist disability assessment*) „mint alapvető biopolitikai tényező, olyan mindenható mechanizmus volt, amely rendkívüli befolyással bírt az emberi élet felett”.¹⁶

Mladenov a fentebb ismertetett elméleti keretét elsősorban a korai államszocialista Bulgária fogyatékosügyi helyzetképeinek, azon belül is a rokkantnyugdíj rendszerének elemzésére használta. Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy megvizsgáljam, ráilleszthető-e (illetve ráillik-e) a magyarországi államszocialista fogyatékosági felmérési (vagy „képességbecslési”) rendszerre a mladenovi orvosi–produktivista teória. Az elemzésben elsősorban a másodlagos irodalom lesz az érvelésem kiindulópontja – amely az általam vizsgált korszak fontosabb szakértői értekezéseit és a csekély mennyiségű statisztikai adatot is magában foglalja.¹⁷ Sem Mladenov – aki forrásként a hivatalos szakértői és törvényi dokumentációt jelölte meg –, sem az eddigi magyarországi kutatások nem vizsgálták a témát módszeres diskurzus-elemzéssel az államszocializmus (sajtó)nyilvános vitáira alapozva. Ahogy ezt fentebb említettem, az 1970-es évektől állnak rendelkezésünkre források egy ilyen analízishez, amit fontosnak tartok elvégezni a nemzetközi fogyatékoságtörténet-írás aktuális módszertani megfontolásainak tükrében. Érdekes, hogy Mladenov maga is megjegyzi, hogy az orvosi–produktivista rendszerekben a tudományos-szakértői diskurzus hatott a „laikus” szemléletmódra is, újratermelve az érintettekkel kapcsolatos sztereotípiákat a médiában, az oktatási intézményekben és a családokban is.¹⁸ A tanulmányban azonban amellet érvelek, hogy a magyarországi nyilvános reprezentációk messze elmaradnak a homogén ábrázolásmódtól, mi több, a (réteg)sajtóbeli cikkek gyakran

¹³ A szövegben a „képességbecslés” szót Mladenov eredeti angol *assessment* kifejezése helyett használom, követve Kőnczei György magyar nyelvű szóhasználatát, amelyet a kortárs nemzetközi *assessment*-gyakorlatok áttekintése során alkalmazott. Kálmán–Kőnczei 2002: 197.

¹⁴ Mladenov 2021: 112, Mladenov 2018: 7.

¹⁵ Mladenov 2021: 112.

¹⁶ Mladenov 2021: 112 – az idézet saját fordításom. [K. B.]

¹⁷ Kálmán–Kőnczei 2002.

¹⁸ Mladenov 2018: 58.

az érintetteket magukat is megszólaltatták, és nemritkán megjelenítettek kimondottan az önmegvalósítás lehetőségeire vonatkozó aspektusokat is a munkahelyi rehabilitáció gazdasági fontosságának hangsúlyozása mellett.

A források változatossága mellett meglátásom szerint kulcsfontosságú néhány további tényezőt is figyelembe venni a mladenovi orvosi–produktivista elméleti keret alkalmazása során. Mladenov általánosságban beszélt fogyatékoság-ügyről, azonban égbekiáltóak a különbségek az egyes csoportok között: ez részben az egyes fogyatékoság-típusok közötti „hierarchiából” fakad. Az értelmi fogyatékos személyek megítélése a Kádár-kori Magyarországon – mind a másodlagos irodalom, mind a primer források tanúsága szerint – jelentősen kedvezőtlenebb volt, mint például a vakok, a siketek vagy az itt vizsgált mozgássérült emberek társadalmi megítélése. A fogyatékoság típusa alapvetően meghatározta azt is, hogy mennyire megfelelő egy adott munkakörnyezet, a munkavégzés helyének megközelíthetősége, a lakóhelytől való távolsága, szóba jöhet-e az ingázás. Ugyanígy a munkahelyi környezetben megjelenő társas viszonyok – így a munkatársi kirekesztés, az előítéletek, vagy éppen az elfogadás és támogatás – is különbözőképpen nyilvánulhattak meg az eltérő fogyatékosággal élő személyek esetében.

A konkrét fogyatékoság-típusra szűkítés azonban még nem eredményez homogén csoportot, és a diverzitás messze nem csak az egyes esetek súlyosságának különböző mértékéből adódik, vagy abból, hogy veleszületett vagy szerzett-e az adott elváltozás; az anyagi helyzet, az iskolázottság, a nem és a kor is meghatározó az egyéni boldogulás tekintetében.

A következőkben az életkor, azon belül is a fiatal mozgássérültek sajátos helyzete kerül elemzésre, elsősorban azért, mert előzetes feltételezéseim szerint az állami „korrekcióra szoruló” ifjúság munkaképessé fejlesztése különösen kiemelt programja lehet egy orvosi–produktivista állami struktúrának. Ráadásul egyszerre mutatható ki e csoport révén a témáról szóló narratívákban a „népgazdasági érdek” és a fiatalok egyéni „hasznosulási vágya”, amely a munkahelyi rehabilitáció két fontos komponenséhez, a produktív hasznossághoz és a belsőleg motivált egyéni kiteljesedéshez egyaránt szorosan kötődik. Amellett is érvelni fogok, hogy a korszakbeli fiatal mozgássérültek életkezdesi nehézségei különösen erős motívumai lettek a foglalkoztatási rehabilitáció rendszerszintű problémáinak, hiszen – ahogy fentebb említettem – a rokkantnyugdíj és/vagy a foglalkoztatási nehézségek okán az ellátást tartós szociális otthoni elhelyezéssel biztosító rendszer korán „vénítette meg” a fiatal mozgássérülteket, akik így végleg és visszafordíthatatlanul letértek saját generációjuk tipikus felnőttkori életútjának ösvényéről.¹⁹

¹⁹ Itt fontos azonban megjegyezni, hogy a statisztikák éppen azt mutatták, hogy a rokkantnyugdíjasok száma az 1970-es években folyamatosan nőtt, amihez a munkahelyi balesetek, illetve a munkavégzéshez köthető megbetegedések vagy egyéb szociális körülmények is hozzájárultak. Kálmán–Könczei 2002: 239, 248–249. Így tehát a megváltozott munkaképesség előfordulása később azokat is érinthette, akik a pályakezdés pillanatában még nem voltak „leszázálekolva”;

Végezetül, a konkrét fogyatékos-ság-típusra és életkorra való szűkítésen túl fontos kiemelni a témakör időbeli kontextusát is. Az államszocializmus évtizedei a Szovjetunióban és a keleti blokk különböző országaiban másképp alakultak az idő előrehaladtával, így Magyarországon is komoly változást látunk az 1960-as éveket követő gazdasági változások, és általában az ideológiai környezet átalakulása hatására. A vizsgált korszak – az 1970-es évektől a rendszerváltásig – a munkahelyi rehabilitáció és a rokkantsági ellátás tekintetében kulcsidőszaknak mondható. Az 1980-as években, különösen a MEOSZ térnyerése nyomán, mindinkább a korábbi keretek fellazulásának, átalakulásának, a tabuk megdőlésének és a reprezentáció, illetve a diskurzus változásának lehetünk tanúi. Ez illeszkedik a fogyatékos-ság kulturális modell-szemléletébe (*cultural model of disability*), amely szerint a fogyatékos-ság percepciói, illetve társadalmi és gazdasági jelentése, jelentősége, állandó változásnak van kitéve az adott és mindig formálódó kulturális kontextusnak megfelelően.²⁰ A fogyatékos-ság e kulturális olvasatában tehát semmilyen fogalom nem lehet állandó. Hipotézisem szerint az orvosi–produktivitás elmélete sem, ahogyan a rehabilitáció és a munkaképesség fogalmai sem.

Összegezve tehát, a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy Mladenov orvosi–produktivista modelljét más térben (az államszocialista Magyarországon), egy konkrét időtávban (az 1970–1980-as években), egy konkrét fogyatékos-ság-típus (a mozgássérültek) és adott életkor (fiatalok) kontextusában értelmezzem, mégpedig elsősorban nem a hivatalos dokumentáció, hanem a „vernakuláris” történeti források tükrében, a diskurzus-elemzés módszerével. Célom, hogy rávilágítsak az ellentmondásra a „rokkantnyugdíj-érdekeltség” elleni állami küzdelem és a mozgássérültekkel szembeni munkáltatói diszkrimináció között a késő-államszocialista Magyarországon, amely a nemzetközi szakirodalommal összhangban, a fogyatékos-ság lencséjén keresztül mutatja ki az államszocialista rezsimnek belső működésének kihívásait.

A „NÉPGAZDASÁGI ÉRDEK” ÉS A „ROKKANTNYUGDÍJ-ÉRDEKELTSÉG” KONTRASZTJA

A foglalkoztatás és a munkahelyi rehabilitáció az államszocialista Magyarországon is gyakran visszatérő téma volt. A központi feladatokat az Országos Rehabilitációs Társaság látta el, de megyei és vállalati szinten is működtek rehabilitációs bizottságok,²¹ utóbbiak azonban többnyire inkább elméletben, mintsem gyakorlatban voltak fontosak. A következőkben éppen amellet érvelek a másodlagos irodalom

a „rokkant” és „ép” terminus mint két végső kategória ebből adódóan a vizsgált korszak olykor szélsőségesen normatív narratíváit reprodukálná.

²⁰ Faßig 2021: 150.

²¹ Puskás 1970.

megállapításai alapján, hogy a rokkantnyugdíj-érdek erősebb volt a tényleges, gyakorlatilag alkalmazott munkahelyi rehabilitáció megvalósulásánál.²²

A probléma részletesebb kifejtése előtt fontos néhány alapvető fogalom tisztázása. Elsőként a rehabilitáció korabeli definíciójával kell kezdenünk. Rehabilitáció alatt azt a folyamatot értették, amely veleszületett fogyatékoságokból, illetve betegségből vagy balesetből adódó megváltozott munkaképesség – testi, szellemi és foglalkozásbeli – „helyreállítását” célozta, méghozzá olyan mértékben, amit az egyén állapotához viszonyítva lehetségesnek ítélték.²³ Egy másik értelmezés szerint a rehabilitáció helyett szerencsésebb és helyesebb kifejezés a francia nyelvterületen ekkor használt „readaptáció” fogalma, amely a „megfelelő munkára való újra ránevelést” jelentette.²⁴

Követve a Szovjetunióban meghatározott módszereket, a szakértői diskurzusban nálunk is terjedni kezdett az a narratíva, amely elsősorban a *megmaradt* egyéni kapacitást, a még kiaknázzható lehetőségeket kívánta hangsúlyozni a munkaképesség teljes vagy akár részleges elvesztésével szemben.²⁵ Ez a szemléletmód jól megfigyelhető a magyar „csökkent munkaképesség” kifejezés elvetésében, amit már az 1960-as évek közepétől kezdve, de főleg a késő-1970-es és 1980-as években tendenciózusan a „megváltozott munkaképesség” kifejezéssel igyekeztek felváltani, ezzel is érvelve az erőforrások hasznosíthatósága mellett. Az elfogadott szóhasználat megváltoztatásán keresztül a többségi társadalom hozzáállása is formálható volt. Vélhetően ezért szaporodtak meg az olyan cikkek a szakmai publikációkon kívül is, amelyek tudatosan használták a megújított kifejezést.²⁶

Mindebből az is következett, hogy a munkaképesség megőrzése vagy visszaszerzése a mozgássérült személyek társadalmi megbecsülését is magával vonhatta, így az ideális elképzelés szerint a (sikeres) rehabilitáció egyfajta emancipációs erőként működhetett. Ez egybevág Mladenov gondolatmenetével, aki szerint a munkaképességgel kivívott tisztelet az államszocializmusban az identitáskonstrukció mozgatórugója lehetett, és akár át is rajzolhatta a „rokkant” és „ép” egyének közötti hierarchiát.²⁷ Ennek tükrében feltételezem, hogy a magyarországi

²² Kálmán–Könczei 2002.

²³ Bonin 1965. Fontos még kiemelnünk a rehabilitációs intézeti definíciót is: „Intézetünk működésének célja: az intézetben elhelyezett mozgássérült fiatalokat társadalmilag hasznos munkakerővé tenni, társadalmi beilleszkedésüket elősegíteni, ennek a lehetőségeit és feltételeit megteremtteni. A cél eléréséhez szükséges a fogyatékosághoz adaptálni a képzési módot, az eszközöket és a környezetet.” Bekóné 1982: 11.

²⁴ Puskás 1970.

²⁵ A szovjet és bolgár gyakorlatot elemzi Mladenov 2021: 91–92.

²⁶ „Megváltozott, és nem csökkent!”, írja többek között Kertész P. 1979. A kifejezés az 1960-as évek közepétől a szakmai orgánumok cikkein (lásd Bonin 1965; Puskás 1970) túl változatos helyi és országos hírlap-publikációkban is előkerült (például Lantos 1970; továbbá Rajz 1975; Fekete 1975; Gregor 1972; Csordás–Sipos 1975; Erdei 1978).

²⁷ Mladenov 2021: 91. Magyarországi példákat is találunk arra, hogy a „megváltozott munkaképességűek” mint nagyon is versenyképes termelőmunkaerő jelennek meg, ez a tömegsajtóban is előfordult: Kertész E. 1978. Kertész Péter szintén meg nem nevezett statisztikai adatokkal is igyekszik ezt alátámasztani: „Előítéletmentes munkahelyi légkörben a megfelelően rehabilitáltak

(nem szakmai) sajtóban publikált cikkek a „megváltozott munkaképesség” kifejezés propagálása mellett azzal a céllal is születtek, hogy sikertörténeteket osszának meg küzdeni akaró és tudó „rokkantokról”. Ezek a történetek azonban meszsze nem csak az érintettekre, hanem a társadalom valamennyi tagjára motiválóan hathattak. A tanulmányban már idézett Kertész-féle *Magyar Ifjúság*-cikk például elmeséli Júlia történetét, aki lábamputációt követően talált vissza a munka világába, mi több, új tevékenységében, ambuláns pszichológusként egyenesen hivatására lelt. Tanulságos a cikkben Júliától idézett gondolatmenet, ami akár a szakpolitikai elit zártkörű gyűlésén is elhangozhatott volna:

„Ha feladtam volna, most 1800 forint lenne a rokkantnyugdíjam s mindenkinek terhére lennék. A rehabilitáció éppen ezért csak akkor ér valamit, ha a rokkant vagy bármilyen fogyatékos ember felismeri általa a saját értékét, s fel tudja mérni szükségességét. Számos terület van, ahol lehetőség kínálkozik az önmegvalósításra. Neki és a társadalomnak is jobb így. Nem mindegy, hogy valaki portásként vagy technikusként boldogul. Mi arra biztatunk mindenkit, hogy ne vegye ki a munkakönyvét, hiszen nem zárult le a munkához visszavezető út.”²⁸

Ahogy ebből a példából is láthatjuk, a mladenovi *orvosi produktivitas* kontextusában a magyarországi diskurzusban is egyértelműen kimutatható a sikeres rehabilitáció „népgazdasági” jelentőségének hangsúlyozása, ami az egyén államszocialista értelemben vett „hasznosságának” természetes igényéhez kapcsolódik.²⁹ Érdemes azonban megfigyelni a szubjektívabb, a közérdeknél individualizáltabb egyéni kiteljesedésre irányuló narratívákat is, mint Júlia idézett esete. Habár az előbbieknél megfelelően továbbra is fennáll, hogy a kollektív termelőmunka és a szocializmus építése fontosabb elvárás volt a mozgássérültekkel szemben is, mint az önellátás sikeressége, az életkezdési nehézségekkel küzdő fiatal mozgássérültek korszakbeli sajtó-reprezentációjában (vagyis „laikus” ábrázolásmódjaiban) mégis markánsan megjelent a sajnálkozás a munkában való önmegvalósítás korlátai miatt. Ez egyébként továbbra sem mond ellent Mladenov következtetésének, mely szerint a munkaerőhiány leküzdésének igénye gyakran vegyült az egyéni jóllét iránti paternalisztikus aggodalommal.³⁰

Gazsó *Magyar Ifjúság*beli riportjában ez különösen tetten érhető. A cikkben szó esik három Május 1. úti rehabilitációs intézetbeli fiatalról, akik közlekedési

kétharmada egyenértékű munkát végez az azonos beosztású épekkel, negyedrészüik magasabb teljesítményt produkál, s csupán 10 százalékuk marad kevésbé az átlag mögött. S még hírből sem ismerik a hűtlenséget.” Kertész P. 1979: 17.

²⁸ Kertész P. 1979: 17.

²⁹ Figyelemre méltó például a következő idézetben a gazdasági érdekekkel vegyülő egyéni hasznosság-igény együttes megjelenése: „A humanizmus azt követeli, hogy a munkaképességükben már nem teljes értékű ember is olyan munkahelyet találjon, ahol egyébként teljes értékű munkát tud produkálni. Egyben gazdasági érdek is, hogy minden ember képességének megfelelően vegye ki részét a munkából.” Lantos 1970.

³⁰ Mladenov 2021: 104.

nehézségeik ellenére az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanultak matematikai programozást esti tagozaton – egyikük a cikk állítása szerint a kerületben a legmagasabb felvételi pontszámmal került be a képzésre –, azonban csekély esélyt láttak arra, hogy valaha végzettségüknek és szellemi képességeiknek megfelelő munkára találjanak. Gazsó jóval alacsonyabban képzett fiatalokat is meginterjúvált a helyszínen, akik az intézetbe kihelyezett dolgozók általános iskolájának és gimnáziumának tanulói voltak, az ipari tanulók pedig az órás, bórdíszműves, cipész vagy szabó szakmák közül választhattak; volt, aki a MEDICOR-nak, a VBKM-nek vagy a Fa- és Papírtömegcikk Készítő Ktsz-be dolgozott be – ezek a vállalatok az intézeten belül foglalkoztatóműhelyt hoztak létre –, mégis hasonlóan borúsan látták jövőjüket, mint az egyetemi hallgatók.³¹

Ezen a ponton térhetünk rá a fiatal mozgássérültek korabeli problémáinak elemzésére a következő szempontok mentén: 1. hol volt a helye a gyermekkortól mozgáskorlátozással felnövő tizenéves és fiatal felnőtt mozgássérülteknek a „megváltozott munkaképesség” diskurzusában? 2. mit ígértek a kimondottan fiatalok számára képzést és foglalkoztatást nyújtó rehabilitációs intézetek? 3. hogyan valósulhatott meg a „képességekhez igazodó” rehabilitáció és foglalkozás megtalálása a gyakorlatban?

Az első kérdés megválaszolására egy 1973-as *Magyar Hírlap*ban megjelent nyíltlevél-váltás felidézése vezethet el. Először Poprádi Tibor, az Országos Pályaválasztási Tanácsadó Intézet főmunkatársa által felvetett kérdések jelentek meg a lapban, amely a mozgássérült fiatalok pályaválasztására hívta fel a figyelmet, számon kérve a rendszeren, hogy az nem védi kellőképpen a tizennyolcadik életévüket még be nem töltött, „fiatalkorú csökkent munkaképességű” személyeket.³² Poprádi felidézte, hogy évtizedekkel korábban az 1957–1959-es gyermekparalízis-járvány miatt utógondozó intézetet hoztak létre Miskolcon, ahol a városi kórház közbenjárásával a szakmatanulást célul kitűző műhelyek is alakultak. A járvány lecsengésével azonban a figyelem elfordult az érintettekről, és az intézet bezárt.³³ Válaszul erre a nyílt levélre Szabó István, a miskolci városi főorvos számszerű adatokat közölt a Borsod megyei paralízises „rokkantokról” – 800 fő – akiket, mint más gyermekparalízisen átesett fiatalokat, megillet az élethosszig tartó kórházi tartózkodás joga. Bár említést tett a szakképesítéssel rendelkező

³¹ Gazsó 1978. VBKM: Villamos Berendezés és Készülék Művek; MEDICOR: orvostechnikai berendezések gyártója. Gazsó cikkéből nem derül ki pontosan, hogy a fiatalok milyen munkát végeztek a vállalatoknak.

³² Poprádi 1973.

³³ Vargha 2018a. A vírusos gyermekbénulás (gyermekparalízis vagy a nemzetközi szakirodalomban *polio*) 1950-es évekbeli hullámát és a válságkezelés magyarországi történetét globális/hidegháborús kontextusban Vargha Dóra dolgozta fel. Konklúziója összhangban áll a fentebb hivatkozott nyílt levél felvetésével, hiszen Vargha is arról írt, hogy a Sabin-cseppek sikeres elterjedése nyomán a járvány- és gyermek-utógondozás mint állami egészségügyi reprezentációs feladat megszűnt, és a vírus tartós paralízises betegek, akik ezután az állam rehabilitációs gyermekotthonaiban, kórházakban, intézetekben vagy szociális otthonokban nőttek fel, kikerültek a figyelem középpontjából. A fenti sajtóbeli említés kutatásaim alapján ritka példája a témakör 1970-es évekbeli nyilvános felvetésének.

személyek elenyésző számú példájáról, válaszából elsősorban a hiányosságok és a rendszerszintű megoldatlanságok rajzolódtak ki. Mindez annak ellenére is így van, hogy megjegyzi: 1975-re lezárult a járvány károsultjainak rehabilitációs folyamata, és többségük 1973-ra már befejezte az általános iskolát. A „hogyan tovább?” kérdése azonban e kontextusban is nyitva maradt.³⁴

A mozgássérült fiatalok „életbe való kikerülése” előtti utolsó rehabilitációs fázisát a korszakban két szociális intézmény, a Május 1. úti, illetve a Marczibányi téri Szociális Intézetek voltak hivatottak ellátni Magyarországon. Ide kifejezetten szakmát tanulni, képesítést szerezni (vagy esetleg diplomázni) jöttek a fiatalok, illetve a szociális intézményekkel kapcsolatban álló műhelyekkel munkaviszonyt is létesíthettek.³⁵ Elméleti szakszövegekben és szakmai kommentárokból többször említésre került, milyen fontos a megfelelő munkakör és egyénre szabott rehabilitációs program megtalálása.³⁶ A gyakorlatban mégis általános jelenség volt, hogy a rehabilitációs intézetekben a szervezett munkalehetőség az éppen aktuális ipari kapcsolatokon alapult, és többnyire helyben, az intézet falai közé telepített ad hoc foglalkoztatóműhelyekben zajlott. Ez a jelenség nem csak a munkavégzés szegregált módjára hívja fel a figyelmet, de arra is rávilágít, hogy a munkalehetőség gyakorlatilag csak az intézeti bentlakás ideje alatt volt biztosítva.³⁷ A bedolgoztatás célja többnyire a rokkantnyugdíjra való jogosultság megszerzése volt, ami 22–25 éveseknél 4–6 évet jelentett. Ez a tény magát Bekő Lajosnét, a Marczibányi téri Szociális Intézetet évekig igazgató szakembert is frusztrálta – ám a helyzet megoldásában tehetetlen volt.³⁸

A „képessegekhez” igazodó rehabilitáció ígérete tehát többnyire csak elméletben létezett, de az állami apparátusnak vélhetően ennél is nagyobb fejfájást okozott, hogy a tényleges elhelyezkedés ritkán valósult meg. Ez pedig különösen fájó volt a frissen rehabilitált – akár egykori gyermekparalízises – mozgássérült, vagy bármely más fogyatékkal felnövő fiatalok esetében, akik rehabilitálása nem csak a felhasznált erőforrások megtérülését jelenthette (volna), hanem

³⁴ Szabó 1973.

³⁵ Bekőné 1982.

³⁶ 1970-ben például dr. Puskás Ödön így vélekedett: „A helyesen értelmezett rehabilitáció már a pályaválasztáskor kezdődik, amikor szülőknek, orvosoknak és pedagógusoknak kell a gyermeket szellemi és fizikai képességeinek megfelelő munkakör-pálya felé irányítani. A rossz pályaválasztás, a nem megfelelő munkakörre való ráerőszakolás az egész életre kihat, azt helyrehozhatatlanul tönkre teheti”. Puskás 1970.

³⁷ Bekőné 1982.

³⁸ Bekő Lajosné – legalábbis *Humanitás*ban olvasható vélemények alapján, pl. Derera Mihály 1985: Otthon az otthonban 3. *Humanitás* (5.) 1. 1–2. – közkedvelt intézetvezető volt, akinek az 1982-ben az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Karon, Göllész Viktor témavezetése alatt megvédett szakdolgozata kimondottan töprengő jellegűnek mondható arra nézve, hogy mit is jelentett valójában a rehabilitáció az intézetekben élő, tanuló és dolgozó fiatal gondozottak esetében. Fontos erénye volt továbbá a szakdolgozatnak az egyénre szabott figyelem megjelenése, ami kontrasztba állítható az államszocialista intézetek gyakorta rideg és homogenizáló ábrázolásmódjával. (Még akkor is lényeges ez, ha az intézmény feltehetően csak egy szerencsés kivétel volt).

presztízs-értékkel is bírt volna. Igazolta volna az államszocializmus tudományos–technikai innovációba vetett bizalmát, továbbá a Magyarországon a gyermekparalízis nyomán intézményesülő gyógypedagógia és a nemzetközileg elismert Pető-féle konduktív módszernek komoly reprezentációs tétje is volt.³⁹

Ehhez képest a munkahelyi rehabilitáció számos akadályba ütközött a gyakorlatban: ennek elsősorban nem is az egyéni kibontakozás hiánya vagy a nem megfelelő képzés biztosítása volt az oka, hanem az a tény, hogy a munkáltatók nem voltak érdekeltek „megváltozott munkaképességű” dolgozókat felvenni: a kedvezmények, amelyeket az állam biztosított a számukra, nem voltak elegendők. Az 1980-as évek közepére megemelték ugyan a megváltozott munkaképességű munkavállalók bérköltségéből dotációként elszámolható összeget (ez 1980 és 1985 között 20%-ról 55%-ra nőtt), azonban az így nyert összeg vállalati nyereségként jelentkezett, amely után vállalati nyereségadót kellett fizetni.⁴⁰ Másfelől viszont a dolgozók sem voltak érdekeltek elhelyezkedni a rokkantnyugdíjuk kiegészítésére; sokak számára pedig szóba sem jöhetett, hogy teljesen lemondjanak erről a szűkös, ám kiszámítható bevételi forrásról az alacsony és bizonytalan munkabérért cserébe.⁴¹ E kölcsönös kényszerhelyzet mindkét fél számára a rokkantnyugdíj melletti érv volt, amit a rokkantnyugdíjasok számának drasztikus növekedése is mutat: 1968 és 1980 között a rokkantnyugdíjasok összlétszáma 116 000 főről 385 900 főre nőtt.⁴² Az 1970-es és 1980-as évek Magyarországot emiatt lehet jellemezni a másodlagos irodalomban a „rokkantnyugdíj-érdekeltség” fogalmával, vagyis itt nem vált gyakorlattá az „orvosi–produktivista” szemlélet.⁴³ Egy további körülmény volt Magyarországon a szocialista gazdaság 1968-as gazdasági reform utáni átrendeződése és a munkarehabilitációs reformkísérlet egybeesése.⁴⁴ Mire a gyermekparalízises generáció felnőtt és a munkába állás lehetőségeit kutatta, a nem-„rokkant” kortársaikhoz hasonlóan nagy részük a második gazdaságban kereste a valódi boldogulás útját – azaz maszek munkákkal, például otthonról végezhető könyvelési vagy adatrögzítői feladatokkal, esetleg kisiparosi bedolgozással.⁴⁵ Az „önrehabilitáció” e formája azonban soha nem lett az állam által hivatalosan elfogadott vagy támogatott munkarehabilitációs mód, mivel gyökeresen ellentmondott az elméletben és centrálisan meghatározott „orvosi–produktivista” koncepciónak: egyrészt nehézkes volt az ellenőrizhetősége, másrészt túlzottan individuális jövedelemszerzési forma volt, amelyben sem az állam termelésorientált rehabilitációs törekvései, sem a rehabilitált egyén hálája nem tükröződött megfelelően.⁴⁶

³⁹ Az intézményesülésről bővebben Vargha 2018b.

⁴⁰ Kálmán–Könczei 2002: 262.

⁴¹ Derera Mihály 1983: Aki nem dolgozik... *Humanitás* (3.) 2. 3.

⁴² Kálmán–Könczei 2002: 257.

⁴³ Kálmán–Könczei 2002: 248.

⁴⁴ Kálmán–Könczei 2002: 262–263.

⁴⁵ Hegedűs 2009: 138.

⁴⁶ Kálmán–Könczei 2002: 262–263.

A VERNAKULÁRIS FORRÁSOK ELEMZÉSÉNEK TANULSÁGAI

Mint arra korábban rámutattunk, a hivatalos, szakmai és orvosi dokumentáció önmagában elégtelennek bizonyul, ha annak megértésére törekszünk, hogy az államszocialista narratívák hogyan szivárogtak át a mindennapi életbe. Bredberg fogyatékoságtörténeti forrás-kategorizációja szerint három csoportba sorolhatók a témáról szóló dokumentumok: az intézményi (*institutional*) típusba sorolja a hivatalos dokumentumokat, mint például a Mladenov által is használt állami, orvosi és különböző szakértői feljegyzéseket; emellett voltak a hétköznapi – vagyis nem szakmai – nyelvhasználat során (*vernacular*) keletkezett írások, ahová a fogyatékoság laikus reprezentációi tartoznak, például a média, az irodalom vagy a képzőművészet termékei; és végül kísérleti (*experimental*) források, amit az egodokumentumok és interjúk alkotnak.⁴⁷ Ez a kategorizálás a fogyatékoságtörténet-írás etikai kérdései miatt szilárdult meg a nemzetközi szakirodalomban, hiszen Bredberg rávilágít arra a problémára, hogy a fogyatékoságtörténet nem beszélhető el sem az érintettek, sem a szélesebb értelemben vett társadalom nézőpontja nélkül. Ha kizárólag a centralizált (orvosi) bürokrácia narratíváit használjuk, a történeti igényű kutatás mindig újra fogja termelni a múltban (és jelenben) meglévő hierarchiakat, ráadásul számos olyan részlet fedezetlen marad, amelyek csak személyes történeteken keresztül tárhatók fel.⁴⁸

A fentiek miatt a következőkben röviden szeretném bemutatni, miért fontos a mladenovi „orvosi–produktivista” fogalmat vernakuláris források tükrében is megvizsgálni. (A hétköznapi, nem szakmai szövegek, dokumentumok csoportjára a körülményes megnevezése helyett a továbbiakban a „vernakuláris forrást” használom.) A forráskritika fontosságát szem előtt tartva okkal merül fel a kérdés, hogy a Kádár-kori vernakuláris források valóban függetlenek lehettek-e az államapparátus „hangjától”, illetve annak ellenőrző mechanizmusaitól: egyáltalán megjelenhetett-e olyasmí a korszakban a munkaügyi rehabilitációról, a megváltozott munkaképességről vagy a mozgássérült fiatalok életkezdési nehézségeiről, amellyel tartalmilag az államhatalom ne értett volna egyet, vagy ami ne lett volna az állam egyértelmű érdeke. Jelen tanulmány keretei nem tesznek lehetővé egy átfogóbb médiatörténeti elemzést, fontos azonban hangsúlyoznom, amire már a tanulmány elején is utaltam, hogy a korszakban nem a mozgássérültség volt az egyetlen olyan kritikai diskurzus, amely szakmai és laikus körökben egyaránt nagy visszhangú, publikus vitákat váltott ki.⁴⁹

Ha a témánk nyilvános reprezentációját szemléljük a korszak sajtójában, felárulnak a késő Kádár-kori nyilvánosság korlátai is, így a vernakuláris források beemelése a kései államszocializmus tágabb értelmezéséhez is elvezethet. Ehhez mindjárt két fő forrástípust kell megkülönböztetnem a bredbergi vernakuláris kategórián

⁴⁷ Bredberg 1999, idézi Blackie–Moncrieff 2022: 793. A kifejezések magyar változata saját fordítás.

⁴⁸ Blackie–Moncrieff 2022: 793.

⁴⁹ A korszak (burkolt) krízis-narratíváinak bemutatása, illetve a krízis szó nyílt használatának elkerüléséről lásd: Lászlófi 2024: 345–367.

belül: a „tömegsajtót”, ami a Kertész- és Gázsó-féle *Magyar Ifjúság*-beli és más, országos és megyei napi- és hetilapok cikkeket foglalja magában; valamint a „réteg-sajtót”, vagyis a *Humanitás* című lapot, a MEOSZ önálló időszaki kiadványát, amelyben kizárólag a mozgássérültséggel kapcsolatos hírek, tájékoztatók, probléma-írások és viták jelentek meg 1981-től kezdve évi öt alkalommal.⁵⁰

A tömegsajtóbeli cikkekről általánosan elmondható, hogy az állami rehabilitációs diskurzust visszhangozták, még abban az esetben is, amikor a cikkek a szolidaritás hangján íródtak.⁵¹ A vonatkozó cikkek túlnyomó többsége a munkaügyi rehabilitáció „népgazdasági” előnyeit hangsúlyozta.⁵² Az olyan írásokra, amelyek áldatlan állapotokról, nehézségekről vagy kettétört fiatal életsorsokról értekeztek, többnyire megérkezett a „megnyugtató válasz” valamelyik következő számban, ahol az illetékes vagy magyarázatot adott a felvetett problémára, vagy a vállalatok szélesebb körű szerepvállalását sürgette, s így a rehabilitációval kapcsolatos állami érdeket hangsúlyozta. Nemritkán a szélesebb nyilvánosságnak szánt sajtó szakmai tanácskozások tanulságairól számolt be. Egy ízben a Magyar Rehabilitációs Társaság, a Központi Baleseti Rehabilitációs Osztály és a Kézműipari Vállalat jubileumáról megemlékező 1972-es tanácskozás esetében közel azonos tartalmat jelentettek meg ugyanaznapi publikációs dátummal számos kisebb lapban országsszerte.⁵³ Erre a gyakorlatra más esetben is láthatunk példát: Kertész Péter egy másik írását a rehabilitációról szintén több újság átvette, s hol a szerző monogramjával, hol teljes nevével újraközölte azt.⁵⁴ Ebből láthatjuk, hogy e cikkek üzenetének tömeges terjesztését az államapparátus fontosnak tartotta.

A *Humanitás* vizsgálata azért érdekes, mert a tömegsajtóban az 1970-es években több alkalommal is megfogalmazódott az a felvetés, hogy a mozgássérültek rehabilitációja, tartós munkahelyi foglalkoztatása sikeresebb lehetne, ha az

⁵⁰ Legjobb tudásom szerint a *Humanitás* mint a régiós fogyatékoságtörténet-írás kulcsfontosságú primer forrása még nem került szisztematikus feldolgozásra, holott megítélésem szerint a lap jelentősége média-, mozgalom- és társadalomtörténeti szempontból is kiemelten fontos. Jelen tanulmányban a munkarehabilitáció és a foglalkoztatás/elhelyezkedés szempontjaiból vizsgáltam, így nem térek ki a lap gazdag témaköreire és az elemzés számos további lehetőségére. Ugyanígy ebben a tanulmányban arra sem teszek kísérletet, hogy a lapot összevegyem más, akár régióbéli, akár régióon kívüli mozgalmi (mozgássérült) lappal, hiszen ez túlfeszítené a tanulmány kereteit.

⁵¹ Például Csákváry 1977; Erdélyi 1972.

⁵² Az alábbi idézet a *Csongrád Megyei Néplap*-ból származik, hűen visszhangozza az állami szemléletmódot: „Egyértelmű volt az állásfoglalás: olcsóbb az a népgazdaságnak, ha a rehabilitációs munka folyik, mintha e kérdéssel nem foglalkozunk.” Lantos 1970.

⁵³ A szerző nélkül megjelent cikkek: Tanácskozás a rehabilitáció munkaügyi kérdéseiről *Népszava* 1972. április 26. 2., Tanácskozás a rehabilitáció munkaügyi kérdéseiről. *Népszabadság* 1972. április 26. 8., Tanácskozás a MOM-ban. A rehabilitáció munkaügyi kérdései. *Magyar Hírlap* 1972. április 26. 2., Tanácskozás a rehabilitáció munkaügyi kérdéseiről. *Dolgozók Lapja* 1972. április 26. 1., Munkalehetőség – mindenki számára. Tanácskozás a rehabilitáció munkaügyi kérdéseiről. *Csongrád Megyei Hírlap* 1972. április 26. 3., továbbá Sz. E. 1972: Tanácskozás a csökkent munkaképességűekről: Nemcsak orvosi feladat. A Magyar Rehabilitációs Társaság, a Központi Baleseti Rehabilitációs Osztály és a Kézműipari Vállalat jubileuma. *Pest Megyei Hírlap* 1972. április 26. 7.

⁵⁴ Kertész P. 1978.

érintetteknek volna a vakokéhoz hasonló országos érdekvédelmi egyesülete.⁵⁵ Mivel a *Humanitás* a MEOSZ saját lapja volt, az 1980-as évektől megjelenhetett egy olyan fórum, ami elvileg az érintettek szócsöveként funkcionált, s így gazdag forrása lehet az érdekvédelmi diskurzus tanulmányozásának. A munkaügyi rehabilitáció állandóan visszatérő témája volt a lapnak, de nagyrészt nem mutatott nagyobb eltérést a tömegsajtó fő üzenetéhez – a népgazdasági hasznossághoz – képest. Ehhez képest viszont a lap több ízben problematizálta a mozgássérültek számára az épített környezet sajátosságaiból adódó hozzáférési gondokat.⁵⁶

A lap több évfolyamon átívelő sorozatot kezdett 1983-ban, amelynek keretében a legkülönbözőbb foglalkozásokban elhelyezkedő mozgássérülteket mutatott be, és ezzel részt vett a fentebb már említett „sikertörténetek” terjesztésében. Az érdekvédelmi lap esetében ugyanakkor ez a fajta tartalom eltérő megítélést igényel, hiszen nagy valószínűséggel valóban a mozgássérült olvasóközönséget célozta meg. Ennek fényében az ábrázolásmódokat nem elsősorban szimbolikus vagy propagandisztikus elemként kell értelmeznünk, hanem sokkal inkább olyan reprezentációként, amely motivációs funkcióval bírt a célcsoport számára. Fontos megjegyezni azt is, hogy bizonyos esetekben ezek a sikertörténetek rugalmas munkavégzésről, önállóan beosztható idő- és feladatmennyiségről, és általában szabadabb napirendről tanúskodtak, mint ami a többségi társadalom munkakörülményeit jellemezte.⁵⁷

Érdekes továbbá, hogy a lap témában idevágó cikkei bizonyos esetekben sürgették az államot, találjon megoldást a mozgássérültek produktivitásának hasznosítására. Fráter Éva *Munkát keresünk* című cikke különösen beszédes ebből a szempontból.

„Igen, munkát keresünk. Nincs munkánk, mert még gyermekmosolyunkat törölte le kegyetlen mozdulattal a betegség, baleset, vagy már munkáséletünk lüktető ritmusának vetett véget. Pedig ez nem törvényszerű. [...] Tény, hogy a munkavégzés megvalósítása szervezést igényel, de akik meg tudják szerezni a képzettséget, foglalkoztathatók. Pedagógusok taníthatnak csökkentett óraszámban, lehetnek bentlakó nevelők, korrepetálhatnak otthon. Nincs akadálya annak, hogy valaki akár toló kocsiából ítélkezzen bíróként vagy egyéb, kevés helyváltoztatást igénylő jogi munkát végezzen.

⁵⁵ Lásd például Zöldi 1972; Poprádi 1973. Jelen tanulmányban nem vizsgálhatom átfogóan a *Humanitást* mint MEOSZ-organumot, illetőleg a lap érdekvédelemben betöltött tényleges szerepét, holott ez azért lesz fontos más elemzések keretében, mert jól megfigyelhetők általa az érdekvédelem tabutémái. Általa tanulmányozható, alátámasztható vagy cáfolható az a felvetés, hogy az államszocialista érdekvédelmi szervezetek csak az államapparátus meghosszabbításaként működtek volna.

⁵⁶ A foglalkoztatással mindjárt az 1. évfolyam 2. száma is részletesen foglalkozott, Major Mária a Munkaügyi Minisztériumból, illetve Chikán Csaba a mozgalom részéről közölt cikket, ám a narratívák meglehetősen hasonlóak. *Humanitás* (1.) 2. 1–2. Major a foglalkoztatási rehabilitáció jövőjéről később is írt: *Humanitás* (2.) 2. 1.

⁵⁷ Molnár Béla 1984: Foglalkozása: Gobelín-hímző. *Humanitás* (4.) 4–5. 7.

A megfigyelő-, szervezőképesség hasznosítható lenne pszichológus-, szociológus-, tudományos munkatárs-, kutatóképzésnél.”⁵⁸

Míg e sorok egyrészt alátámasztják az állami érdekekkel egyező orvosi–produktivista szemléletmódot, a fenti cikk szerzője a mozgássérültek diszkriminációja ellen is felszólal: egy olyan ideális valóságképet vázol fel, amelyben elképzelhetőek kerekesszékesek olyan szellemi munkakörökben, amelyek „hatalmi” pozícióval ruháznák fel a mozgássérülteket a többségi társadalom tagjaival szemben (pedagógus, bíró, szakértő). Ez éles kontrasztban áll a tömegsajtóban többnyire passzív, sorsukat reményvesztve tűrő „kamasz nyugdíjasok” ábrázolásmódjával, továbbá megcáfolja azt az elképzelést is, hogy a mozgássérültek foglalkoztatása az alacsonyabb fizikai képességek miatt haszontalan, egyenesen veszteséges lenne a népgazdaság számára. Fráter még hozzáteszi:

„Nem lenne szabad veszni hagyni a bennünk rejlő szellemi értékeket, meg kellene találnunk a mindennapoknak azt az értelmét, amellyel nem csupán mérhető gazdasági hasznót, hanem mérhetetlen emberi örömet is kapnánk, mert a munka öröme oly öröm, mely nélkül az ember kifosztott, pusztán biológiai élőlény.”⁵⁹

Míg a fenti mondatok ismét vitathatatlanul összecsengenek az államszocialista ideológiával, feltétlenül ki kell emelnünk a szöveg egy másik lehetséges olvasatát is, amely a mladenovi érvelésben – vernakuláris források használata híján – nem szerepel: annak a tettenérését, hogy az érintetteknek, különösen a fiatal pályaválasztóknak, csakugyan jelenthetett a munka önmegvalósítást. Nincs okunk azt feltételezni, hogy a napi tevékenységek, a munkahelyi kapcsolatok és a munkabér iránti személyes igény ne létezett volna a fiatal mozgássérültek körében a korszakban, függetlenül attól az állami érdektől, ami a „rokkantnyugdíj-érdekeltség” felszámolását célozta.

A *Humanitás* mint vernakuláris forrástípus vizsgálata feltárja, hogy a mozgássérültek körében – tisztán saját érdekükből – az 1980-as években volt érdeklődés a jól fizető, változatos, társadalmilag megbecsült munkalehetőségekre. A periodika első tíz évfolyamában kibontakozik, a MEOSZ miként tudott érdekvédelmi szervezetként egyre hatékonyabban fellépni e problémák orvoslásában; hogyan jutottatott munkához számos érintettet saját vállalatán, az Alfán keresztül az 1980-as évek második felében;⁶⁰ valamint hogyan tette a *Humanitást* a munkaügyi kérdések

⁵⁸ Fráter Éva 1983: Munkát keresünk. *Humanitás* (3.) 1. 4.

⁵⁹ Fráter Éva 1983: Munkát keresünk. *Humanitás* (3.) 1. 4.

⁶⁰ Az 1986-ban alakult Alfa a MEOSZ saját vállalata volt, és már az első évében 250 mozgássérült embert foglalkoztatott. Fő tevékenységei számítógépes adatrögzítésen, szoftverfejlesztésen és nyomdaipari tevékenységen kívül varrás, kötés, összeszerelés, csomagolás vagy akár reklámszolgáltatás és fordítás is lehetett, „minden, aminek piaca van, és amit a mozgáskorlátozottak végezni szeretnének”. Ortopédcipő- és segédeszközugyárt is működtettek, Budapesten kívül nyolc vidéki üzemük volt. Az igazgató, Móczér Attila szerint a vállalatnál néhány százalékkal jobban kerestek a rokkant munkavállalók, mint hasonló feladatkörben máshol. Állami támogatással

elsődleges fórumává, ahol olyan speciális kérdéseket felvető olvasói levelekre nyújtottak szakértői választ, mint például jár-e táppénz mozgásségitő eszköz átmeneti hiánya vagy meghibásodása miatti távolmaradás esetén.⁶¹ Mindezek mellett a lap más keleti blokkbeli országok foglalkoztatási rehabilitációs helyzetét is elemezte,⁶² amellett, hogy közérthetően és részletekbe menően tudósította az olvasókat a magyarországi jogszabályváltozásokról, azzal a céllal, hogy növelje az általános tájékozottságot, és hozzájáruljon a jól informált egyéni döntéshozatalhoz.⁶³ Mindez messzemenőig más képet ad az önszerveződő és az önmaga sorsán javítani akaró – és adott esetben, a megfelelő formális vagy informális lehetőségekkel élni tudó – mozgássérültekről, mint a tömegsajtóban kirajzolódó rokkant-imázs.

* * *

A tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy Teodor Mladenov „orvosi–produktivista” fogalmát a késő Kádár-kori magyarországi mozgássérült fiatalok rehabilitációs-, munkábaállási- és életkezdési nehézségeinek tükrében vizsgáljam. Az elmélet, amely szerint a fogyatékoság leküzdhető a termelésorientált állami ideológiával egyező produktív munkaképesség meg- és visszaszerzésén keresztül, ugyan Magyarországon is megjelent – és a szakértői diskurzuson túl a legszélesebb sajtóban a téma szempontjából laikus újságírók, de bizonyos fokig még az érdekvédelmi szervezetek részéről is –, azonban, ahogy arra a korszakot elemző másodlagos irodalom is rámutatott már, a gyakorlatban mind vállalati, mind egyéni szinten a „rokkantnyugdíj-érdekeltség” kerekedett felül a „népgazdasági érdeken”. Eközben, a többségi társadalom mindennapi megküzdési stratégiáihoz hasonlóan, a fiatal mozgássérültek is mindinkább egyénileg, a második gazdaságban találtak módot a rokkantnyugdíj kiegészítésére, nem pedig állami vállalatoknál, amelyek egyébként sem voltak érdekelték a foglalkoztatásukban, és a tömegmédiában terjesztett „hűséges és szorgalmas rokkant”-imázs ellenére is előítéletekkel fogadták a munkára jelentkezésüket. A MEOSZ saját lapjában (*Humanitás*) az 1981-es megjelenésétől kezdve a rendszerváltásig szintén azt láthatjuk, hogy az egyéni boldogulás útjai mindinkább individualizáltabbá és informálisabbá váltak. Ezért megállapíthatjuk, hogy ebben a kérdésben a tömegsajtó és a mozgalmi periodika, mint vernakuláris források tanulmányozása megerősíti a másodlagos irodalom és a tisztán szakértői és jogalkotói dokumentáció diskurzusaiból levonható következtetéseket – azonban ki is egészíti azokat a megannyi megélt tapasztalatról szóló fragmentummal, amelyek összessége az életutak aktív alakításának igényét és lehetséges módjait is feltárja. A kérdés elemzése egyben

működött, első évét nyereséggel zárta. Derera Mihály 1987: Az egyéves Alfa eredményei *Humanitás* (7.) 1. 1.; Móczár Attila 1987: Számok az Alfa első évéről *Humanitás* (7.) 2. 5.; *Humanitás* 1987 (7.) 3. 3.; *Humanitás* 1987 (7.) 6. 7.; *Humanitás* 1988 (8.) 2. 7.

⁶¹ *Humanitás* 1985 (5.) 3. 7.

⁶² Somlyó Zsuzsa 1986: Valutát termelő rokkantszövetkezetek Lengyelországban *Humanitás* (6.) 1. 2.; *Humanitás* 1987 (7.) 4–5. 4.

⁶³ Munkaügyben például: *Humanitás* 1985 (5). 4–5. 3.; *Humanitás* 1986 (6.) 6. 2–3.

rávilágított az időben kibomló változások jelentőségére is, amelyek nem csak a gazdasági átalakulásban, hanem az ideológia lassú repedezésében, illetve 1980-as évekbeli fokozatos felszámolódásában is megnyilvánult. Míg Mladenov a korai államszocialista Bulgária elemzése kapcsán az ideális szovjet emberkép megkonstruálásáról értekezik az „ép” és „rokkant” ellentétpárok tükrében, ez a vízió egyre jelentéktelenebbé vált a késő kádári Magyarországon, ahol egyre diverzifikáltabbá és komplikáltabbá vált a mozgássérültek reprezentációja, különös tekintettel a rehabilitációs intézeteket elhagyó fiatalokra.

FORRÁSOK

Csongrád Megyei Hírlap, 1972.

Dolgozók Lapja, 1972.

Humanitás, 1981–1989.

Magyar Hírlap, 1972.

Népszava, 1972.

Népszabadság, 1972.

Pest Megyei Hírlap, 1972.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baár, Mónika 2015: Informal Networks, International Developments and the Founding of the First Interest-Representing Associations of Disabled People in Hungary in the Late Socialist Period (1970s–1980s). *Moving the Social* (53.) 39–62. <https://doi.org/10.13154/mts.53.2015>.

Baár Mónika – Csicsics Anna 2022: 1981: A Rokkantak Nemzetközi Éve. In: Laczó Ferenc – Varga Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Corvina Kiadó, Budapest, 366–370.

Bekő Lajosné 1982: *A mozgássérültek rehabilitációs lehetőségei és problémái a Bp. II. ker. Állami Szociális Intézetben*. (Szakdolgozat.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Blackie, Daniel – Moncrieff, Alexia 2022: State of the Field: Disability History. *History* (107.) 377. 621–811. <https://doi.org/10.1111/1468-229X.13315>.

Bonin Alfréd 1965: A csökkent munkaképességűek foglalkoztatásáról. *Munka* (15.) 10. 13.

Bredberg, Elisabeth 1999: Writing Disability History: Problems, Perspectives and Sources. *Disability and Society* (14.) 2. 189–201. <https://doi.org/10.1080/09687599926262>.

Csákváry Margit 1977: Vissza az életbe. A lakosság 10 százalékáról van szó. *Magyar Nemzet* 1977. április 13. 5.

- Csicsics Anna 2023: *Siket közösségek Magyarországon az államszocializmus ideje alatt.* (PhD-értekezés.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Csordás György – Sipos Péter 1975: Rehabilitációs tapasztalatok. *Munka* (25.) 3. 24–25.
- Erdei Sándor 1978: Munkahelyi rehabilitáció. *Észak-Magyarország* 1978. augusztus 12. 5.
- Erdélyi György 1972: Teljes értékű emberek. *Népszabadság* 1972. október 21. 1.
- Faßig, Maria-Lena 2021: Discourses of Prevention, Risk and Responsibility in the Women's Magazine *Vlasta* (1950s–1980s) In: Kolářová, Kateřina – Winkler, Martina (eds): *Re/Imaginations of Disability in State-Socialism. Visions, Frustration, Promises.* Campus Verlag, Frankfurt – New York, 149–166.
- Fekete Gábor 1975: A Nógrád megyei Tanács javaslatai a munkások egészségéért. *Népszabadság* 1975. szeptember 11. 5.
- Gazsó L. Ferenc 1978: Az utca túloldaláról. *Magyar Ifjúság* 1978. június 2. 14–15.
- Gregor Pál 1972: Tudományos tanácskozás a megváltozott munkaképességűek érdekében. *Munka* (22.) 6. 27.
- Hegedűs Lajos 2009: Velünk élő történelem, avagy egy érdekérvényesítő polgári jogi mozgalom mindennapjai. In: Hegedűs Lajos – Ficsórné Kurunczi Margit – Szepessyné Judik Dorottya – Pajor Emese – Könczei György: *A fogyatékosügy hazai és nemzetközi története. Jegyzet.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest, 135–175.
- Kálmán Zsófia – Könczei György 2002: *A taigetosztól az esélyegyenlőségig.* Osiris, Budapest.
- Kertész Erzsébet 1978: Még különbek is lehetnek. [olvasói levél] *Népszabadság* 1978. szeptember 3. 8.
- Kertész Péter 1978: Rehabilitáció. Csökkent vagy megváltozott munkaképesség? *Hajdú-Bihari Napló* 1978. augusztus 11. 4.; *Szolnok Megyei Néplap* 1978. szeptember 5. 3.; *Népújság* 1978. szeptember 5. 3.; *Heves Megyei Hírlap* 1978. szeptember 14. 3.; *Hevesi Petőfi Népe* 1978. szeptember 20. 4.; *Hevesi Petőfi Népe* 1978. szeptember 28. 4.; *Tolnai Népújság* 1978. november 17. 5.
- Kertész Péter 1979: Kamasz nyugdíjasok? *Magyar Ifjúság* 1979. szeptember 14. 16–17.
- Lantos Anna 1970: Többet kell tenni a megváltozott munkaképességű dolgozókért. Megyei tanácskozás Csongrádon a rehabilitációról. *Csongrád Megyei Hírlap* 1970. november 22. 3.
- Lászlófi, Viola 2024: The Crisis of Biopolitics or Biopoliticizing the Crisis? Discourses on the Problems of Socialist Healthcare in Late Socialist Hungary. In: Trencsényi, Balázs – Balikic, Lucija – Blagojevic, Una – Grubacki, Isidora (eds): *East Central European Crisis Discourses in the Twentieth Century A Never-Ending Story?* Routledge, New York, 345–367. <https://doi.org/10.4324/9781003438298-17>
- Mladenov, Teodor 2018: *Disability and Postsocialism.* Routledge, London – New York. <https://doi.org/10.4324/9781315306834>
- Mladenov, Teodor 2021: Disability Assessment under State Socialism. In: Kolářová, Kateřina – Winkler, Martina (eds): *Re/Imaginations of Disability in State-Socialism. Visions, Frustration, Promises.* Campus Verlag, Frankfurt – New York, 91–116.
- Poprádi Tibor 1973: Szülői illúziók. *Magyar Hírlap* 1973. április 24. 9.
- Puskás Ödön 1970: Megfelelő munkát a megrokkantaknak. *Dunántúli Napló* 1970. december 10. 3.
- Rajz György 1975: Rehabilitáció vagy kegyelemkenyér? *Munka* (25.) 7. 23–24.

- Szabó István 1973: Válaszolt az illetékes. *Magyar Hírlap* 1973. június 12. 11.
- Vargha Dóra 2018a: *Polio Across the Iron Curtain. Hungary's Cold War with an Epidemic*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781108355421>
- Vargha Dóra 2018b: Socialist Utopia in Practice: Everyday Life and Medical Authority in a Hungarian Polio Hospital. *Social History of Medicine* (31.) 2. 373–391. <https://doi.org/10.1093/shm/hkx064>
- Zöldi László 1972: A rádió mellett. Ne tessék könnyezni! *Hajdú-Bihari Napló* 1972. január 20. 5.

Gyimesi Emese: Szendrey Júlia és Petőfi Sándor szerelmi szabadságharca.

Budapest, Szendrey Júlia-kutatás, 2024. 208 oldal.

„Kevesen feszegették olyan vad erővel és olyan megalkuvást nem tűrő határozottsággal személyes mozgásterük kereteit, mint Petőfi Sándor és Szendrey Júlia. Döntéseik, gondolkodásmódjuk, kapcsolatuk elemzése a rendi társadalom polgári társadalommá alakulásának folyamatát sajátos perspektívából képes megmutatni.” (11.)

A fenti gondolatok tételmondatai Gyimesi Emese legújabb kötetének. Az első arra utal, hogy a szerző kutatása tárgyául választott szerelmespár kapcsolatának létrejötte, kibontakozása, beteljesedése, (a kötetben már nem tárgyalt) házasságban töltött ideje és tragikus vége normaszegőnek bizonyult, ekképpen maximálisan alkalmas arra, hogy az adott kor vizsgálatához releváns adalékok sokaságával szolgáljon. A másik pedig arra, hogy a magyar köztörténet kurta, ám egyik legizgalmasabb időszakát, a szűk negyedszázadot átfogó reformkort, az ezekben az években a társadalmat alapvetően átformáló változásokat, a normák, kapcsolatok, elkötelezettségek átalakulását és dinamikáját kísérli meg feltárni. A szerző egy vele készült interjúban a céljáról így fogalmazott:

„A szerelemről sokan hajlamosak úgy gondolkodni, mint ami örök érvényű, változatlan, de engem kutatóként elsősorban az érdekelt benne, ami korszpecifikus. [...] Rengeteget elárul egy korszak társadalmáról az, hogy miként kezeli az érzelmet, hogyan tekint a szerelemre és mit tart a házasság lényegének. A reformkorban mindez épp változóban volt.”¹

Gyimesi Emese tehát a polgári ethosz, a polgári mentalitás személyiségformáló, egyúttal társadalomformáló erejét, a polgárrá válást kíséri figyelemmel a magyar irodalom egyik leghíresebb szerelmespárjának love storyja révén. Kellő figyelmet szentelve mindannak, hogy a két fiatal hogyan és miként kereste és lelte meg a kitörési pontokat, illetve a társadalom (közvélemény) miként reflektált döntéseikre, hogyan próbálták befolyásolni őket és miként értékelték cselekedeteiket.

Erre utal a merész, de erős PR-értékű szókapcsolat a kötet címében: szerelmi szabadságharc. Hiszen két ember szerelme alapvetően magánügy volna, de a rendi társadalomban nem az volt. Az „elkülönözött zsombékok”² világában számos tényező hatott a párválasztásra, és az, hogy a korlátokat áthágva a szerelem legyen a domináns erő, normaszegésnek számított. A rendi társadalom merevsége, tömbszerű falainak monolitja nem tűrhette meg, hogy valaki ne a szűkebb vagy tágabb közösség (alapesetben a család) részeként tegyen lépéseket egy házasság irányába.

¹ Both 2024.

² Szekfü 1920: 275.

Ezzel szemben a *Bildungsbürgertum*³ tudatos képviselőjeként az egyén saját ambíciói mentén követi céljait mind a társadalmi, mind a magánéletben. Ami azt is jelenti, hogy elvitathatatlan joga az egyéni boldogságát keresni úgy is, hogy ennek fundamentumává a szerelmet teszi meg. Szendrey Júliát citálva:

„Törvénynek tekintik, hogy kinek szerelme, és anyagi hasznok közt kell választani, amazt mellőzve, ez utóbbi után nyújtja ki kezét. Ha valaki bátor e' kőbálványként imádott törvény ellen cselekedni, mint csodás kivételt tekintik, kinek példáját nem merik, nincs erejük követni, mert mélyen alatta vannak, hol a' gyávaság mint zsarnok nyomja le őket lánczaival.” (177.)

A fenti rövid eszmefuttatás jelöli ki a kötet mondandójának velejét: Szendrey Júlia és Petőfi Sándor azáltal, hogy a polgári normát követték, hozzájárultak a modern társadalom, a polgári értékrend térnyeréséhez, főleg úgy, hogy kapcsolatuk a közvélemény érdeklődésének fókuszába került. Szerelmük csak egy irányból nézve formabontó és normaszegő: az éppen erodálódó, pozícióit veszítő, több évszázados szilárd talpazatát megremegni érző rendi társadalom felől. Ellenben a lassan uralkodóvá váló új normák irányából példaadó. De az időfaktort dőreség volna figyelmen kívül hagyni. Bármennyire jól hangzik, hogy az utókor értékítélete úgymond őket igazolta, ez csupán szofisztikált utólagos okoskodás. Nekik az őket körülvevő, néha fájdalmasan szorító, egykor roppant erejéből még keveset veszítő rendi társadalom korlátai között kellett mérlegelniük döntéseiket és azok következményeit. Bátorságuk mértékét e körülmények jelölik ki, hiszen mindez számos családi, baráti, társadalmi konfliktushoz vezetett, amelyeken át kellett vergődnie a két fiatalnak.

Az eltérő értékrendek közötti néha szakadéknyi különbséget világítja meg, hogy a Petőfi életében központi szerepet játszó szabadság fogalma mennyire gyökeresen eltérő értelmezési keretek között nyerhetett tartalmat. Ez azt is példázza, hogy mennyire összetett volt a reformkor Magyarországnak társadalmi szövete. A születésekor jászkun jogállású, így a kiváltságok birtokának ismeretében és talán tudatában felnövő Petőfinél a kollektív jászkun szabadság egyfajta felfogása vélhetően megragadható: aligha állt távol tőle a szabadságát önerőből kivívó társadalmi réteg büszkesége.⁴ Édesapja – igaz, vásárolt földje révén, tehát nem örökletesen – redemptus volt, vagyis a jászkun társadalmon belül is kiváltságok illették meg. Ám e szerzett jogát elveszítette, ami a lokális társadalomban súlyos presztízsveszteséggel járt, sőt ezt tetézte azzal, hogy a Kiskunságon kívül próbálkozott meg talpra állni.

Sokszor ismételt állítás, hogy az 1745. évi redempcióval visszanyert jászkun előjogok a polgári fejlődés zálogai voltak a Jászságban és a két Kunságban. Ám e feudális gyökerű kiváltságokat a polgári társadalom nem tűrhette meg és fel is

³ Morcsányi–Tóth (szerk.) 2016.

⁴ Szilágyi 2012.

számolta, amint tehetette (az 1876. évi megyerendezéssel). Az ezt megelőző „szabad” időszakot máig romantika övezi a Jászkunságban, figyelmen kívül hagyva az efféle múltba fordulás mérhetetlenül kontraproduktív voltát.⁵ Ellentétben az 1824-ben megváltakozott Nyíregyházával, amely fejlődését a kor szellemének és a polgári ethosznak megfelelően a feudális kötöttségektől való önmegváltakozásban látta, a Hármaskerület szabadságát feudális kiváltságai megtartására alapozta. Nyíregyháza 2024-ben, a megváltakozás bicentenáriumán ütemes fejlődése kezdetét ünnepelte, míg a Jászkunságban a kiváltságok időszakát máig elvesztett aranykorként emlegetik.⁶ Holott a redempcióval a Jászkunság olyan hullám tetejére ül fel, amelynek taraja menthetetlenül a hanyatlás felé száguldott, míg Nyíregyháza (és Szentés stb.) azon hullám alája pozicionálták magukat, amelynek nyerge emelkedőben volt. Ám a történeti és közjogi tradíciók kiskunsági erejét Petőfi képtelen volt helyesen felmérni, ami hozzájárult vereségéhez a szabadszállási körzetben az országgyűlési választáson.⁷

Nem könnyű, sőt szinte lehetetlen eldönteni, hogy vajon Petőfi konoksága vagy korlátoltsága okozta-e azt elsősorban, hogy rosszul mérte fel a helyzetét a választáson. Az azonban bizonyos, hogy szabadságfelfogása sokkal inkább a francia forradalom radikális *liberté, égalité, fraternité* hármas jelszavának jelentéstartamához állt közel, mintsem a kiváltságok keretezte törzsökös jászkun szabadságéhoz.

A fenti fejtegetés, amely látszólag túlzott distanciát tart a recenzált kötet témájától, azt kívánta érzékeltetni, mennyire bonyolult és összetett viszonyrendszer között kellett eligazodnia azoknak, akik érvényesíteni akarták egy számos törésvonal szabdalta társadalomban a modern polgári gondolkodás valamely szegmensét, akár tudatosan szembeszegülve a hagyományos értékrenddel, akár figyelmen kívül hagyva annak nyomását. E korlátok, és ezt a kötet hibátlanul tárja fel, viszont elvértve javára szolgáltak a szangvinikus Petőfi Sándornak. Hiszen amikor a Szendrey Júliát érintő koholt vádaktól fakadó indulatból feleségül akarta venni Prielle Kornélia színésznőt, ennek polgári anyakönyvezés híján gátját képezte eltérő felekezethez való tartozásuk. A költő dühének apadásával a nősülési szándék ködbe veszett, legalábbis Prielle Kornéliát illetően.

Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a személyiségfejlődés elsősorban Szendrey Júlia esetében érhető tetten, akivel kapcsolatban Gyimesi Emese évek óta következetesen hangsúlyozza, hogy nem Petőfi Sándor „mélto párja”-ként, hanem saját jogán vívta ki figyelmét. Nőként tőle még nagyobb bátorságot és aldozatot követelt meg döntéseinek láncolata. Esetében sokkalta izgalmasabb a valóssággal nem feltétlen átfedést mutató látványos momentumok (nadrág, szivarozás stb.) helyett azt feltárni, hogy egy konzervatív nevelést kapott leány miként vált öntudatos, modern nővé.

A reformkorban ez a jelenség még ritkaságnak, bár nem egyedülállónak számított. Ahogy Gyáni Gábor fogalmazott a soproni naplóíró, Slachta Etelka

⁵ Ennek bírálatát lásd: Kürti 2020.

⁶ Legújabbban: Földi 2024.

⁷ Bánkiné Molnár 1997: 18–19; lécci 2009.

kapcsán: „identitása nem vág maradéktalanul egybe a biedermeier naiv leányka [...] kultuszával”.⁸ A reformkor végtelen izgalmas voltának titka egyebek mellett épp ezáltal válik érthetővé: egy dinamikusan változó világban az azt formáló dinamikusan változó személyiségek jellemfejlődésének lehetünk tanúi. Szendrey Júlia elmozdulása a hagyományok felől azt is jelentette, hogy nőként önálló entitásként alakítója, nem passzív elszenvedője lett saját sorsának. A szerzőt idézve: „a pesti polgárság egy kiemelt, értelmiségi köréhez csatlakozott, így nem a rendi társadalom logikája szerint lépett előre, hanem a kialakulóban levő polgári társadalom képe alapján” (11). Tény ugyanakkor, és ez mutatja a bomlófélben levő rendi társadalom még el nem enyészett erejét, hogy a későbbiekben meg nem értéssel, lenézéssel, vádakkal illették, azaz mai szemmel nézve indokolatlan megtorlással büntették és tetteiért bizonyos mértékig meg is lakolt. De számára érett személyiségként már világos volt, hogy a szabadság és a kényelem csak végtelenül szerencsés esetben jár együtt, és történeti léptékkal mérve, de még egy ember életében is csak töredékpillanatokig. Ahogy jóval később, kritikus helyzetben, 1945-ben Heltai Jenő fogalmazott *Szabadság* című versében: „Hol áldozat nincs, nincs szabadság”. Szendrey Júlia választása nem a kényelemre esett.

A kötet külseje külön elemzést igényel. Játékossága, ötletessége, a megszokott formákat sutba vető kivitelezése incselkedő játékra hív, avagy vitára ösztönöz, mindez hozzáállás kérdése. Tóth Tamás borítója, a kötet tördelése, a szinte „csajos” pasztellszínek alkalmazása több mint dicséretes. Igaz, nem annyira szokatlan már az eltávolodás a komoly tudományos jelleget sugalló külsőtől. Jó példa erre a *Sic Itur ad Astra* folyóirat több címlapja⁹ vagy 2024-ből Bolgár Dániel kötetének¹⁰ a borítója, amely egy pajeszos és kipás plüssmacit ábrázol. Gyimesi Emese kötetének címlapja nem ennyire „szemtelen”, de teljesen megfontoltan tart távolságot a klasszikus borítóktól, már-már a bulváros irodalom vagy a lányregények világát megidézve.

Tágabb kontextusba helyezve e kérdést, a háttérrel megvilágító fénycsóva páasztájában a történeti ismeretterjesztés, a *public history* keretei bontakoznak ki a félhomályból. Egy olyan műfajé, amelyet könnyű felszínesen művelni úgy, hogy roppant hálásan térüljön meg a befektetett munka (igazságtalan módon, sokszor függetlenül annak milyenségétől és mennyiségétől). Ha feltétlen elutasítás nem is, de a hagyományos normák szerint a történész szakma képviselőinek jelentős hányada részéről gyanakvás övezi. Márpedig jelen kötet – a recenzió írójának személyes tapasztalata szerint – e gyakorta meg nem értett, néha lenézett, olykor *horribile dictu* megvetett műfaj felé mozdul el. Aminek „céhes” elfogadottságának mérsékelt volta, hiánya, esetleg elutasítottsága azzal is jár(hat), hogy mindez nem csupán a népszerűsítést esetleg felszínesen művelő, ekként okkal bírált művelőit, hanem egyenesen a műfajt sújtja, függetlenül attól, hogy ki és milyen

⁸ Gyáni 2005: 38.

⁹ Lásd például: 58. szám (2008): *nem/gender* (drag queen táncos); 75. szám (2021): *Elitkutató* (két corgi kutya).

¹⁰ Bolgár 2024.

szinten űzi azt. Ez növeli a visszatartó erőt, mondván, hogy a tudományos ismeretterjesztés nem érdemi műfaj. Holott az – ez személyes álláspontom – nem ellentéte a „hagyományos” történeti munkák (monográfiák, tanulmánykötetek, forráskiadványok) megalkotásának, nem az alkotó energia méltatlan tékozlása. Akik ugyanis nem tudnak/akarnak mélységben tájékozódni, legalább ezek révén hiteles ismeretekhez juthatnak. Iskolapéldája e két lábon állásnak a Pálffy Géza vezette „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport, amelynek nemzetközi szinten is fajsúlyos eredményei több nyelven is elérhetőek vaskos kötetekben, de a tudományos népszerűsítésben is élen jár több kiadványával, sőt az általa készített, azóta példává érett, mondhatni műfajt teremtő filmmel. Ez utóbbi elfogadottságát döntő módon segítette, hogy ősbemutatójának (táblás házzal) a Magyar Tudományos Akadémia székháza adott otthon, jelezve, hogy az efféle népszerűsítés a tudományosság fényét nem fakítja.

Hogy a könyv stílusa, szóhasználata és külleme mögött mennyire tudatos döntés húzódik meg, azt a szerző nem palástolta:

„Súlyos problémának látom, hogy a tudományos és az ismeretterjesztő könyvek piaca élesen elkülönül egymástól. A tudósok által írt szakkönyvek a legtöbbször nem jutnak el a szakmai közegnél szélesebb olvasóközönséghez, az ismeretterjesztő könyvek döntő többségét viszont nem kutatók írják. Ennek pedig megvannak a maga következményei. [...] a könyvvel arra is szeretném felhívni a figyelmet, mennyire fontos lenne, hogy maguk a kutatók írják meg közérthető formában az eredményeiket, és a könyv formai megoldásai is segítsék a befogadást.”¹¹

Fontos kérdés tehát, hogy nem mindegy, ki írja az ismeretterjesztő munkát: maga a kutató vagy az ő alapkutatása nyomán más(ok).

A színes küllem mögött rendkívül alapos, forráscentrikus kutatás körvonalazódik. A rendelkezésre álló történeti források korlátait pontosan ismeri a szerző, meg is nevezi azokat, hogy az olvasó számára egyértelművé tegye, mozgástere nem parttalan, azzal tud sáfárkodni, ami rendelkezésére állt. Forráskritikája jó értelemben kíméletlen, noha tisztában van vele, hálás a helyzete a szokatlanul nagyszámú releváns ego-dokumentum miatt. Két főhőset illetően bő évtizede pallérozott tudásra alapozott határozottsággal képes állást foglalni, anélkül, hogy érzelmileg azonosulna velük és az elfogódottság torzítaná látásmódját. Bár becsüli döntésüket, nem hőseposzt írt, hanem társadalomtörténetet. Állításait, megállapításait, bár szakirodalmi ismerete kimagasló, forráscentrikusan fogalmazta meg, nem elméleti cikkek tézisei mentén cáfol elméleti megközelítéseket. A magabiztos forráskezelés az egyik „titka” annak, hogy számos új adalékkal tud szolgálni mind Petőfi, mind Szendrey személyiségét, cselekedetei mozgatórugóit illetően is. Nem az utókor bálványait helyezte vizsgálata fókuszába, hanem a cselekvő, útkereső férfit és nőt, a lehetőség határáig kiküszöbölve, hogy befolyásolja őt az

¹¹ Both 2024.

utókor sokszorosan rétegzett, torzító szemléletmódja: Demmel József járt el hasonlóan Lúdvit Štúr esetében majdnem másfél évtizede.¹²

Gyimesi Emese küllemében és szellemében egyaránt friss és üde kötetével, ha nem is éppoly merev, de mégis szilárd korlátokat feszeget tiszteletreméltó bátorsággal, ugyanakkor józan megfontoltsággal, mint művének főszereplői. Az, hogy a kikezdhethetetlenül tudományos módszertannal megalkotott tartalmat a tradicionális történeti kutatás és tudósi alaposság termékét a 21. század viszonyait figyelembe véve, sőt a modern kor vívmányait (például QR-kód) használva minél szélesebb olvasóréteghez kívánja eljuttatni, feltétlenül üdvözlendő.

Katona Csaba

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bánkiné Molnár Erzsébet 1997: Jász és kun, jász kun öntudat megnyilvánulásai a Kiskunságban. *Tisicum* (10.) 13–27.
- Bolgár Dániel 2024: *Miért éppen a zsidók? A zsidó siker és kudarc feltalálása Magyarországon*. Budapest.
- Both Gabi 2024: Szendrey Júlia „nemcsak Petőfi szerelme”, de önállóan alkotó, sokrétű ember is volt. Interjú Gyimesi Emese Szendrey Júlia-kutatóval. *WMN* <https://wmn.hu/kult/63993-szendrey-julia-es-petofi-sandor-szerelme> – utolsó letöltés: 2025. január 5.
- Demmel József 2011: *A szlovák nemzet születése. Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Pozsony.
- Földi József 2024: *A redemptio*. Jászárokszállás.
- Gyáni Gábor 2005: Női identitás egy reformkori napló tükrében. Évek és színek. In: Steinert Ágota (szerk.): *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Budapest, 33–40.
- Kürti László 2020: Kitalált nemzet – kitalált hagyomány: a jász kunisági identitás és revival kérdése. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Bonarum Cultores Artium. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának kutatói almanachja*. Miskolc, 390–399.
- lécci 2009: Petőfi Sándor 1849-es választási kudarcának okairól. *Történelem mindenkinek* https://toriblog.blog.hu/2009/11/09/petofi_sandor_1848_as_valasztasi_kudarcanak_okairol – utolsó letöltés: 2025. január 5.
- Morcsányi Géza – Tóth István György (szerk.) 2016: *A magyar polgár*. Budapest.
- Szekfü Gyula 1920: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest.
- Szilágyi Márton 2012: Petőfi, a polgár. *Kortárs* (56.) 10. 48–55.

¹² Demmel 2011.

Kövér György (szerk.), Kiss Zsuzsanna – Koloh Gábor – Somorjai Szabolcs (közr.): *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára.*

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2023. 684 oldal.

„Úgy látszik, hogy a történelem (nem a megtörtént, hanem az elmondott) organizmus, amelyik maga válogatja ki, mit vesz magához és mit tart távol magától.” – írja Halmos Károly a kötetben szereplő tanulmányában (32). Ha ezt a kijelentést elfogadjuk (miért ne tennénk?), akkor a tanulmánykötet nemcsak a címben feltett témáról, hanem arról a közösségről is szól, amely azt alkotta. E nyomon járva az ismertetés is mindkettőt fogja érinteni.

Budapest 150 éves. Számtalan kiadvány, koncert, plakát és rendezvény emlékeztette erre az egyszerű olvasót, járókelőt és emlékezteti még ma is. Ennek a valóban tekintélyes évfordulónak az árnyékában megbújt egy másik születésnap is: harminc éve alapították a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programot az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Harminc éve van arra lehetőség, hogy valaki hivatalosan is társadalomtörténet tudományterületen nyújtsa be a doktori disszertációját Magyarországon.

Ennek a kettős ünnepnek a termékeny feszültségében jött létre ez a kötet. Elsőre talán furcsának, sőt némileg erőltetettnek tűnhet a két évforduló összekapcsolása, de a képzés várostörténeti fókuszja és az a tény, hogy mind a megalakuló Budapest, mind a doktori program egy addig nem létező minőséget hozott magával, már bőven elégséges magyarázatot ad a kötet létrejöttére. Persze nem csak erről van szó. Kövér György a kötet előszavában elárulja, hogy a Covid-járvány okozta bezártsággal való megküzdés igénye és a társadalomtörténetnek az az irányultsága, hogy a várost a hétköznapi emberek szemével, „alulról” mutassa meg, egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy ezt a két jubileumot összekapcsolják.

A kötetben az előszóval együtt huszonhat tanulmány található, amely hét nagyobb egységet alkot. *A születés krízisei*, az *Urbanizáció – professzionalizáció*, a *Világváros-reprezentáció*, *Az olvasztótégely*, a *Bűnös Budapest?* és *A Nagy Háború nyomában* fejezetek után a *Múló emlékezet?* című rész zárja a kötetet.

Kövér György bevezető tanulmánya (*Ahonnán indultunk...*) az egyetlen, mely nem a 150 éves Budapestről, hanem a harminc éves doktori program megalakulásáról szól. Fájdalmasan ismerős volt olvasni, hogy a rendszerváltás környéki egyetemi bürokrácia működésmódja és nehézkessége lényegében máig nem változott. Lelkesítő volt viszont azt látni, hogy néhány elkötelezett ember kitartó munkája (a kezdetekben ez Bácskai Verát és Benda Gyulát jelentette) meghozta gyümölcsét, és ahogy ez a kötet is bizonyítja, valódi iskolává tette a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programot.

Az *A születés krízisei* fejezetben Halmos Károly a régi és az új polgárság közötti 19. század végi elitváltás paradigmájának létrejöttét és alakulását vizsgálja

néhány történetíró (Szekfü Gyula, Ungár László, Bácskai Vera és Kövér György) munkájának finomelemzésén keresztül. Perczel Olivér pedig az örvendetesen egyre gazdagodó magyarországi katasztrófátörténeti áramlathoz csatlakozva az 1875-ös budai árvizet és annak következményeit boncolgatja.

Az urbanizáció és a professzionalizáció problémáját vizsgálja Budapest példáján a következő nagyobb egység, ahol elsőként Bódy Zsombor taglalja a népességnövekedés és a lakhatási rezsimek viszonyát az urbanizáció szemszögéből. Papp Viktor az ügyvédi irodák topológiája segítségével tesz kijelentéseket az ügyvédek munkamódszereiről, míg Tamás Gábor, némileg hasonló vizeken evezve, a biztosítási ágazat erősödését mutatja be az általuk bérelt, majd épített paloták elemzésén keresztül. Sipos András írásában annak jár utána, hogy megérte-e bérházat építeni és üzemeltetni a 19–20. század fordulóján, Verő-Valló Judit pedig, folytatva eddigi kutatásait, a garzonéletérzés megtestesülését vizsgálja ugyanebben az időszakban. Pogány Ágnes (továbbra is az épületekre figyelve) a blokk végén azt elemzi, a trianoni békeszerződés után leszállóágba kerülő malomipar hogyan próbálta ingatlanportfólióját felhasználni helyzetének a konszolidálása érdekében.

Ugyanannak az éremnek a két oldalát elemzi Lukács Anikó és Eöry Gabriella két tanulmánya a *Világváros-reprezentáció* blokkban. Mindketten a turizmust helyezik vizsgálódásuk középpontjába. Lukács a fővárosi önkormányzat és a különböző városi egyesületek annak érdekében tett erőfeszítéseit elemzi, hogy a várost alkalmassá, kívánatosá tegyék az idegenforgalom számára. Ezzel szemben Eöry brit forrásokra alapozva azt boncolgatja, hogy a külföldiek mit láttak Budapestben, milyen imázst vittek magukkal magyarországi tartózkodásuk után.

Az *olvasztótégely* fejezet írásai arra keresik a választ, hogy a különféle társadalmi folyamatokra hogyan hatott, azoknak milyen irányt, keretet adott Budapest. Bolgár Dániel a biológiai jólét fogalmát használva a budapestiek várható élettartamának és testmagasságának alakulását vizsgálja. Szívós Erika annak jár utána, statisztikai adatokat és lágyabb (irodalmi) forrásokat is használva, hogy a kezdetben kifejezetten többnyelvű Budapest hogyan magyarosodott el. Szívós finom elemzésében arra is felhívja a figyelmet, hogy a népszámlálási adatokból kirajzolódó egyértelmű kép megtévesztő, a nyelvi átalakulás dinamikája a hétköznapiakban sokkal színesebb volt, mint ahogy azt a statisztikai források sejteni engedik. Nagy Sándor tanulmányában a budapesti házassági szerződések történeti forrásait elemzi, figyelmet fordítva a frigyek anyagi és érzelmi aspektusaira. Izgalmas látni, hogy e szerződéskötések mind időben, mind felekezeti tekintetben sajátos mintát követnek. Egyrészt gyakoriságuk a 20. század elején erősen csökken, ami arra utal, hogy a házasság egyre inkább érzelmi kötelékké válik, másrészt a tanulmány kimutatja, hogy a házassági szerződés intézménye leginkább az izraelita felekezethez köthető. Sasfi Csaba a Budapesti I. kerületi Állami Főgimnázium 1914 tavaszán érettségizett diákjait vizsgálja. A tanulmány a diákok eredményeit, pályaválasztását, az érettségi vizsga körülményeit elemzi, hangsúlyozva egyrészt az erős összefüggést a családi tradíciók és a választott hivatások között, másrészt a mérnöki pályák stabil és magas népszerűségét az eredendően

humanisztikus környezetben. Szabó Róbert az 1917-ben Budapesten hadiértségi vizsgát tett diákok társadalmi helyzetét és hátterét tárgyalja. A kutatás során 692 tanuló adatait elemezve többek között azt figyelte meg, hogy minden felekezet kisebb létszámmal képviselteti magát a rendes érettségizők, mint a hadiértségiizők között. Kivételt csak az izraeliták képeznek, ahol a rendes érettségizők száma meghaladja a hadiértségiizőkét. Mátyás Mónika a Thewrewk–Török fivérek életét elemezve két olyan értelmiségi pályát tár elénk, melyek közelebb hozzák hozzánk a dualizmuskori szellemi fellendülés tapasztalatát, amikor a külföldi tanulmányok és sikerek utáni visszatérés és a hazai egyetemi környezetben való letelepedés nem számított ritkaságnak.

A *Bűnös Budapest?* blokk tanulmányai a városi bűnözés különböző megnyilvánulási formáit elemzik. Perényi Roland átfogó képet nyújt Budapest bűnözésének a szociális és térbeli dimenzióiról, elemezve a rendőrök és a városlakók közötti interakciókat, illetve megrajzolva a bűnözés történeti kontextusát. Tóth Áron a bűnt követve a prostitúció topográfiáját és az utcalányok által használt teret elemzi, ezen keresztül próbálva megérteni a fővárosi prostitúció világát. A tanulmányában a nyilvános-, a félnyilvános- és a magánterek közötti különbségekre figyelve 9680 életesemény segítségével rekonstruálja a budapesti prostitúáltak mozgását. Trádler Henrietta a 19. századi Budapest cselédei és prostituáltjai közötti kapcsolatokat, a két foglalkozási csoport viszonyát vizsgálja. A tanulmány a mikrotörténet eszköztárát használva megmutatja, hogy a korabeli társadalom periferiáján elhelyezkedő cselédek és prostituáltak között komoly átjárás volt tapasztalható. Ennek a kortársak által is észlelt ténynek volt köszönhető, hogy e két csoport törvényi szabályozása is komoly hasonlóságot mutatott. Tátrai Viktor tanulmánya némileg kilóg a „bűnös blokkból”, hiszen az esemény, amit vizsgál, ugyan erőszakos (szimbolikus és kollektív erőszakként értelmezhető), de nem köztörvényes bűncselekmény. Tátrai a „vérvörös csütörtök” villamosrongálásai kapcsán arra jut, hogy a közlekedési eszközök és különösen a villamosok felborítása, tönkretétele nem véletlenszerű, hanem tudatos agresszió következménye. Korabeli forrásokra támaszkodva Tátrai szerint ez a tudatos agresszió a munkások szemében korrump, munkáikat kizsákmányoló, profitéhes közlekedési vállalatok ellen irányult és ilyen értelemben a megszabadulásnak, a hatalmi viszonyok megfordításának szimbolikus aktusa volt.

A *Nagy Háború nyomában* fejezet tanulmányai az I. világháború hatásait, következményeit elemzik Budapestre koncentrálva. Molnár Eszter Edina a szubjektivitás felől közelít tárgyahoz, a háború megélését és emocionális hatásait elemzi. A kutatás középpontjában a háborús lelkesedés és a hétköznapi élet interakciói állnak, amelyeket személyes naplók, levelek és visszaemlékezések segítségével tár fel. Umbrai Laura az emóciók helyett a közérzet materiális meghatározói felé fordítja figyelmét. Tanulmányában az élelmiszeriparban működő Budapesti Központi Tejcsarnok Rt. tevékenységét, az annak működése kapcsán megjelenő kihívásokat elemzi az I. világháború idején. Részletezi, hogyan hatott a háborús helyzet a tejellátásra, a tejárak alakulására, valamint a fővárosi kávéházak és

kórházak tejjellátási problémáira. A kutatás bemutatja a versenyt a piacon, a tejárusokkal való konfliktusokat és a tejcsarnokok működésével kapcsolatos hatósági aggályokat is. Magos Gergely tanulmánya a Tanácsköztársaság időszakában tevékenykedő gyógyszerészek zsidó származásának és politikai szerepvállalásának a kapcsolatát vizsgálja. A Tanácsköztársaság idején vezetőszeretetet vállaló zsidó gyógyszerészek életét feltérképezve azt feltételezi, hogy ebben az időszakban a kommunizmushoz való vonzódás nem az antiszemitizmus taszító hatásának, hanem sokkal inkább a kommunizmus messianisztikus jellegének, földi paradicsomot ígérő ideológiájának volt köszönhető.

A *Múló emlékezet?* című zárófejezetben először Keszei András *A város változó arcai* című tanulmányában Budapest történelmi fejlődését és városi identitását elemzi. A szerző arra fókuszál, hogy a város múltja különféleképpen rekonstruálható, figyelembe véve a statisztikai és narratív forrásokat is. Rámutat arra, hogy a város nem csupán a látható épületek, az épített környezet és annak történetén keresztül tapasztalható meg, hanem a mögöttük húzódó személyes és kollektív emlékek is befolyásolják ezt a tapasztalatot. A városlakó pedig ezekből az elemekből állítja össze saját identitását és élettörténetét, így szöve össze az épített környezetet, a városról szóló történeteket saját életével. Gyáni Gábor kötetzáró tanulmányában Budapest történetének nemzetközi jelentőségét, perpcióját és a város történetének összehasonlító kontextusba helyezhetőségét vizsgálja. Azt állítja, hogy Budapest története nemcsak a magyar, hanem a globális történelmi diskurzusban is érvényesen vizsgálható, ahogy ezt a Budapest iránt növekvő nemzetközi történettudományi érdeklődés is bizonyítja. Ez a figyelem a magyar történetírás jobb nemzetközi integrációjának reményét is magában hordozza.

A *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa?* kötet tanulmányai ugyan első sorban Budapest történetéről mesélnek, de ha az explicit tartalom mögé tekintünk, rengeteget tudhatunk meg a harminc éves Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programról és az itt szocializálódott tudósok működési módjáról. Egyszerűbben fogalmazva, a következőkben annak fogok utánajárni, hogy a gyümölcs alapján mit lehet elmondani a fáról, mit mond el a kötet a doktori program köré szerveződő iskoláról.

Az első, ami feltűnik a tanulmányokat olvasva, az a sokszínűség és a nyitottság. A kötet azt mutatja, hogy a doktori programban és az aköre szerveződő szakmai közösségben nagyon különböző megközelítések keverednek, férnek el egymás mellett békességben. Az aprólékos szövegelemzésektől (Halmos Károly) a nagy adatbázisokat megmozgató dolgozatokon keresztül (például Sasfi Csaba, Szabó Róbert) egészen az egyéni sorsokat aprólékosan bemutató, a mikrotörténelem vagy pszichohistória eszközrendszerével dolgozó tanulmányokig (Trádler Henrietta, Molnár Eszter Edina) terjed e megközelítések sora. De nemcsak a megközelítések, hanem az eredmények prezentálásának a módja is sokféle. A tudományos értekezés műfaján belül maradv Mátay Mónika a párhuzamos életrajzok ókori mintájához nyúl vissza, míg, a másik végletet említve, Bolgár Dániel a demográfiai elemzés segítségével meséli el Budapest lakóinak életét.

A nyitottság, a műfaji sokféleség mellett kiemelten jellemzi az írásokat a módszertani átgondoltság. Nemcsak arról van ebben az esetben szó, hogy a legtöbb tanulmánynak van módszertani alfejezete, hanem arról is, hogy ezek az írások akár még azon az áron is feltesznek forráskritikai kérdéseket, hogy azok a téziseik erejét gyengítik. Ez a fajta szakmai igényesség, sőt szigorúság, ami nagyot villanó tézisek helyett az alaposság mellett teszi le a voksát, manapság egyáltalán nem mindennapos.

A módszertani igényesség átvezet egy következő jellemzőhöz, ami a tanulmányokat összeköti: a forrásközeliséghez. Szinte mindegyik szöveg új forrásanyagot mozgat meg (például Nagy Sándor, Eöry Gabriella vagy Sipos András) vagy régit használ fel új módon. Teszi ezt úgy (éppen az említett módszertani tudatosságának köszönhetően), hogy sohasem esik áldozatul a szimpla (és egyébként nagyon hasznos) forrásközlés vagy kommentár kísértésének, és nem elméletlenes. Az új források közlése mindig valódi elemzéssel jár együtt.^{index}

Az eddig tárgyalt tulajdonságokból is következik egy további jellemzője ennek a szellemi körnek: a bátorság. E megállapítás elsőre talán furcsának hangzik, de a valódi szakmai vitákat kerülő mai magyar történettudományban az, hogy tisztelettel ugyan, de a szerzők nem félnek volt tanáraik, idősebb kollégáik téziseit, megállapításait átkeretezni, árnyalni és cáfolni, kifejezetten üdítő és előremutató.

Az utolsó jellemző, amire fel szeretném hívni a figyelmet a tanulmánykötet kapcsán, az az aktualitás. A doktori program körül kialakult szellemi közegben folyó kutatások nem öncélúan fordulnak a történelem felé, hanem aktuálisak – két értelemben is. Egyrészt azért, mert a szerzők a legújabb történeti megközelítéseket használják és ezek segítségével szinte természetesen kapcsolódnak be a nemzetközi történettudományi diskurzusokba (például a hálózatkutatás vagy a téri elrendeződések vizsgálata kapcsán Papp Viktor és Tötös Áron), illetve kurrens társadalomtudományi fogalmakat használnak elemzéseikben (urbanizáció, lakásrezsim, munkaszervezet, professzionalizáció). Másrészt aktuálisak a tanulmányok abban az értelemben is, hogy jórésztük olyan kérdéseket érint, amelyek jelenleg is a társadalmi diskurzus részei, ma is releváns problémák. Sasfi Csaba munkájában például az érettségi és a középiskolai tanulmányok kapcsán felvetett kérdések máig megválaszolatlanok, Perényi Roland tanulmánya alapján ma is érvényes következtetések fogalmazhatóak meg a „no-go zónákról”.

Bátorság, igényesség, aktualitás; ha továbbra is ezek a jelszavak vezetik a magyar társadalomtörténeti képzés legfontosabb műhelyét, még sok örömben lesz részük a társadalomtörténet és a társadalomtudományos történetírás kedvelőinek, vagy akár a tágabb értelemben vett történelemkedvelő olvasóközönségnek is.

Keller Márkus

Mate Eichenseher: „Die elenden Tagelöhner der Unterwelt”. Die kulturelle Herstellung sozialer Ordnungen in historischen Presseerzeugnissen. [„Az alvilág nyomorúságos napszámosai”. A társadalmi rend kulturális kialakítása történeti sajtótermékekben.]

De Gruyter Oldenbourg, München, 2023. 383 oldal.

A 19. század végén és a 20. század elején néhány éves különbséggel több hullámban robbantak ki Pécsen és környékén bányászsztrájkok, amelyek a város történetében ugyan már nem számítanak fehér foltnak, de Mate Eichenseher Németországban kiadott monográfiája megközelítésében, módszertanában és forrásbázisában is újszerű eredményeket hoz.

A 2023-ban megjelent kötet a szerző azonos témájú doktori értekezésének monográfiává formált kiadványa, amelyet a tübingeni egyetem Ludwig-Uhland Empirikus Kultúratudományi Intézetében 2021-ben írt és védett meg. Eddigi tudományos pályája során hosszabb időt töltött kutatással Magyarországon, ami jól látható a kötet forrásbázisán, vagy akár az olyan kissé szokatlan megoldásokon, mint a bányászsztrájkok helyszíneinek kerékpáros bejárásáról készített térkép. A szerző korábban több tanulmányt jegyzett kultúratudományi területen, amelyek fókuszában jellemzően a 19. századi bécsi, budapesti és prágai sajtótermékek tematikus vizsgálata állt. Jelenleg a stuttgarti Haus der Heimat helyettes vezetője, amely intézmény a német társadalom felé közvetíti kortárs módszerekkel (kiállítások, publikációk, koncertek, tanulmányutak stb.) a kelet-európai német kisebbségek történelmét és kultúráját.

A kötet fő célja a pécsi bányászsztrájkok eseményeinek a helyi német és magyar nyelvű sajtótermékek tükrében való bemutatása. A pécsi bányamunkások 1882–1908 között öt alkalommal is munkabeszüntetéssel kívánták elérni élet- és munkakörülményeik javítását. Követeléseik arra irányultak, hogy a tulajdonos Duna-gőzhajózási Társaság hajtson végre bér-emelést, vezesse be a nyolcórás munkanapot vagy éppen engedélyezze a május elsejei ünnepnap megtartását. Ahogy a sztrájkok ismétlődése sejtetni engedi, a megmozdulások olyan kölcsönös engedményekkel zárultak, amelyek hosszabb távon nem elégítették ki a bányászok elvárásait. A szerző munkájában a fókusz a leghosszabb, mintegy három hétig tartó 1893-as felkelésre helyezte, mivel ez váltotta ki a legnagyobb kül- és belföldi érdeklődést, ezáltal a sajtóban való reprezentációja is kiemelkedő volt.

Eichenseher ebben az elemzésben az újságcikkekre nem úgy tekint, mint amelyek objektív tényközléssel informálják az olvasóikat, hanem olyan aktorokra, amelyek ábrázolási módjai közvéleményformáló erővel bírnak, sőt akár a helyi hatóságoknak, karhatalomnak is sugallanak cselekvési mintákat. A sztrájkok egyes szereplőinek megjelenítése a cikkekben pedig döntően alakította, hogy a helyi társadalom egyes rétegei a sztrájkolókkal,

a városvezetéssel, a munkaadókkal vagy épp a karhatalommal szimpatizáljanak. A cikkek nézőpontja és a közvélemény ugyanakkor kölcsönhatásban is állt egymással, hiszen a lapok egy-egy társadalmi réteg igényeit szolgálták ki; amennyiben ennek nem sikerült megfelelni, az olvasók könnyen válhattak egy másik helyi kiadványra. Így a cikkekben tükröződnek az egyes pécsi társadalmi rétegek preferenciái, előítéletei, a helyi politikai és gazdasági hatalomhoz való viszonyuk, vagy éppen nemzetiségi sztereotípiái (mivel a bányászok javarészt német ajkú „idegenek” közül kerültek ki). A megjelent cikkek pedig a sztrájkok és az azok felszámolásában résztvevők számára is cselekedési mintákat adhattak, mivel feltételezhető, hogy a bánya- és városvezetés is a lapok olvasói közé tartozott és a tudósítások ismeretében hozott döntéseket, ellentétben a sztrájkolókkal, akik Eichenseher számításai szerint aligha engedhették meg maguknak a korszakban bármely lap előfizetését.

Az elemzéséhez a szerző az ún. *grounded theoryt* használja, azaz az összegyűjtött adatok alapján állította fel munkája elméleti kereteit és nem fordítva. A módszertant részletesen és közérthetően bemutató fejezetben utal is rá, hogy a rendkívül nagy történeti forrásmennyiség feldolgozásához ez tűnt kézenfekvőnek és alkalmasnak, nem pedig a nyugat-európai történetírásban egyre elterjedtebb, elméleti modellre felépített kutatás.

A monográfia nyilvánvalóan a német olvasóközönségnek készült, így a szerző rendkívül alaposan leírja a földrajzi, társadalom- és sajtótörténeti kontextust olvasói számára

– a pécsi sajtótermékek, illetve a szerkesztőségek harminc oldalas bemutatása azonban a hazai kutatás számára is szolgálhat számos újdonsággal. Eichenseher nemcsak a német- és magyar nyelvű lapok történetét mutatja be részletesen, de azt is alaposan tárgyalja, kik voltak a jellemző előfizetők és olvasók, mikor és mely személyek dolgoztak a szerkesztőségekben vagy éppen hol voltak azok a városon belül. Utóbbi a téma szempontjából azért is releváns, mert kiderülhet belőle, hogy a cikkek írói a város keleti peremterületein található bányavidékeket a sztrájkok idején gyakran fel sem keresték, hanem másodkézből származó információk, esetleg előítéletek alapján írtak az olvasóközösségük véleményét nagyban meghatározó cikkeket.

A kötet jól követhető, olvasmányos stílusban íródott, az olvasó számára legfeljebb az lehet zavaró, hogy a kiadás során nem került nagyobb hangsúly a disszertációból valódi könyvvé formálásra. Ez látszik a bevezetőben a kötet tartalmának fejezetenkénti összefoglalásából, ami miatt a későbbiekben számos információ megismétlődik és didaktikus benyomást kelt, vagy akár a könyvzáró plágiumnyilatkozatból, amelyre a monográfia publikálása-kor már aligha volt szükség.

A kötet témáját tíz fő fejezetben és egy konklúzióban fejt ki közel 300 oldalon, ezt követi a melléklet az események kronológiájának vázlatával, térképekkel a vizsgált régióról és rendkívül látványos táblázatokkal a felhasznált újságcikkekkel. A tizenhat oldalas irodalomjegyzék meggyőző képet ad a szerző tájékozottságáról mind a módszertan, mind a történeti irodalom

területén; a jegyzékben a legaktuálisabb nemzetközi kiadványok mellett számos helytörténeti munka és magyar nyelvű tanulmány is szerepel. A német nyelvű kiadványban a forráshasználatból adódóan számos magyar nyelvű ki-fejezés, idézet és cím is szerepel, mindenhol precíz nyelvhasználattal – az egyetlen kivételt a sorvégi elválasztások képezik, ahol több hiba is becsúszott, ezek azonban nem rontanak az olvasói élményen.

A szerző záró megállapításával egyetérthetünk, miszerint a korabeli sajtóforrások elemzése alkalmasnak bizonyult arra, hogy bemutassa a kortársak körében elterjedt elképzeléseket az ideális társadalmi rendről, különösen a bányászok helyéről és szerepéről ebben a rendszerben. A róluk szóló cikkek elemzése azért is ideális választás, mivel a nagyrészt külföldről bevándorolt bányamunkások nyelvileg és földrajzilag is szeparált közösséget alkottak a város peremén, a pécsi lakosság szinte kizárólag a sajtón keresztül informálódhatott róluk, azaz a lapok aktívan alakították a róluk kialakult képet és a velük kapcsolatos intézkedésekre vonatkozó elképzeléseket a helyi lakosság körében.

Az olvasónak – különösen a pécsi helytörténetben aligha jártas külföldi olvasónak – ugyanakkor kisebb hiányérzete maradhat a kötet befejezésekor. Eichenseher ugyan nem a sztrájkok eseménytörténetének a bemutatását tűzte ki céljául, azonban ezek lefolyásának,

hatásának részletesebb bemutatása további primer források beemelésével vagy a rendelkezésre álló szakirodalom alapján fontos lett volna a kontextus megértéséhez akár már a kötet elején, külön fejezetben. A szerző a mellékletben található kronológiában ugyan röviden rekonstruálja a főbb eseményeket, de ezek itt is keverednek a vizsgált sajtótermékek történetével, így gyakorlatilag a főszövegben olvasottak ismétlődnek csak meg újra.

A fenti kritikus megállapítások el-lenére is kijelenthető, hogy Mate Eichenseher monográfiája a hazai történeti tudásunkat nagy mértékben gazdagító tudományos munka, noha szerzője alapvetően egy más tudománytörténet képviselőjeként írta, német közönségnek. A rendkívüli módszertani alaposság, a feltárt és feldolgozott források mennyisége, a helyi viszonyokban való jártassága példa lehet arra, hogyan lehet egy mikrotörténeti kutatásból olyan munkát készíteni, amely a konkrét témájától függetlenül érdekes olvasmány lehet bárkinek, aki hely-, város-, sajtótörténettel és/vagy sajtón alapuló történeti kutatással kíván foglalkozni, mivel a kötetben felépített módszer modell lehet bármely más téma hasonló feldolgozásához. Magyarországi olvasóként és recenzensként az egyetlen megfogalmazható hiányérzet, hogy erre a kiadványra szükség lenne magyar fordításban is.

Márkus Beáta

Gereben Ferenc: „Elszálltak már, hajh, az évek...” Egy pannonthalmi osztályközösség életútja 1956-tól 2021-ig.

Második, javított kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest, 2023. 529 oldal.

Vajon mit köszönhetünk iskoláinknak, tanárainknak, szüleinknek, osztálytársainknak, barátainknak? Mennyire sorsszerű az ember élete a családi múlt alapján? Miért érezheti úgy, egy alapvetően sikeres pályára visszatekintve, hogy „elveszett nemzedékhez” tartozik? És végül, ami a történelem iránt érdeklődő olvasót szintén érdekeltetheti: hogy kapcsolódik mindez Magyarország II. világháború utáni történetéhez?

A történelem a maga megformált módján mindig valamilyen nézőpontból tekint a múltra, ami nélkül értelmes dolgot nem is nagyon tudunk megfogalmazni róla, ez ad irányt az elbeszélésnek, formát a gondolatoknak, akár a társadalmi rétegződés alakulásáról, akár a nemzet sorsáról van szó. Az egyéni visszaemlékezések esetében a perspektíva személyes jellege „énközeli” relevanciával bír: reményeinkből, vágyainkból, félelmeinkből, terveinkből, sikereinkből, kudarcainkból és ezek utóéletéből fakad a múltidézés közvetlen értelme. Személyes múltunk azonban, ahogy erre Maurice Halbwachs már az 1920-as években felhívta a figyelmet, társadalmi keretek között születik és bukkan fel időről-időre emlékek formájában.

Gereben Ferenc, a hazai olvasás, művelődés, és a Kárpát-medencei nemzettudat szociológiai kutatásának kiemelkedő alakja, könyvében 1956-tól követi nyomon egykori pannonthalmi osztályának sorsát egészen

2021-ig.¹ Teszi mindezt olyan egyéni és nemzeti sorsfordulókon keresztül, amelyek kölcsönhatása, s így a személyes és a társadalmi világ elkerülhetetlen összefonódása kiválóan szemlélteti az emlékezet társadalmi beágyazódásának tényét. Ha már a társadalmat említettük, akkor azt is érdemes felidézni, hogy ez minden ízében történeti képződmény, amely nemcsak saját, „generációs” tapasztalataink, emlékeink, de a korábbi nemzedékek hosszú sora által örökölt hagyott tudás révén is hat ránk.

A múlt megismerése és megismerhetősége láthatóan fontos kérdés a szerző számára, ez már az I. világháború idejéről származó családi levelezés feldolgozásából született kötet kapcsán is kiderült.² A legfontosabb forrást az osztályközösség történetének elbeszéléséhez is a levelek jelentik, visszaemlékezésekkel, önéletrajzi töredékekkel, és mindenekelőtt a szerző, vagy ahogy legtöbbször utal magára, a „krónikás” gyermekora óta vezetett naplóbejegyzéseivel kiegészülve.

Családokat megrázó, néha egyenesen szétziláló történelmi események következtében kényszerpályára sodródó

¹ A könyv első kiadása 2020-ig követte az osztályközösség sorsát: Gereben Ferenc 2021: *„Elszálltak már, hajh az évek...” Egy pannonthalmi osztályközösség életútja 1956-tól 2020-ig.* Budapest.

² Gereben Ferenc 2017: *„Most minden valamirevaló férfinak itt a helye.” Egy első világháborús családi dokumentumgyűjtemény vallozásai.* Budapest.

egzisztenciák sora bontakozik ki a szemünk előtt, amelyek helyét és lehetőségeit 1948 után a politikai hatalom ideológiájának és gyakorlatának megfelelően ellenségkép megalkotásával határozta meg. Egyházi gimnáziumba járni az 50-es években, de a helyzet 1962 utáni javulása ellenére még évtizedekkel később sem volt jó ajánlólevél a továbbtanuláshoz. „Osztályidegenként” sokszor a szülőknek sem volt más választásuk, ha iskoláztatni akarták gyermekeiket, mint egyházi gimnáziumba íratni őket. A „krónikás”, aki könyvében a források alapján ismertetett tények és helyzet alakulását történelmi és szociológiai ismeretei alapján értékeli is, a különböző társadalmi háttérű tanulók sorsát elemezve rámutat, hogy az „osztályidegenek” sorában a háború előtti polgári, nemesi származás, katonai hivatás később kiegészült a „kulákokkal”, akiket a történelem alakulása az előbbiekhöz hasonlóan megfosztott korábbi tőkék jelentős részétől. Ami bizonyosan megmaradt, az az erősen vallásos jellegű kulturális tőke, ami a korábban említett kényszerhelyzet mellett az iskolaválasztás másik fő oka lehetett. A következményeket vizsgálva a visszatekintő szerző a sorsközösségből származó csoporttudat és közösségi érzés megszilárdulását emeli ki: mindenki érezte, hogy a regnáló hatalom által megbélyegzett és sokszor valóban üldözött családból származott, aminek terhére a kamasz-lélek könnyebben viselte a külvilágtól elzártan, hasonló helyzetű társak körében. Valódi összekovácsolódás volt ez, ami a személyiség, vérmérséklet, műveltség, származás különbségeit áthidalva a közös sors tudatára ébredésnek

(ez jórészt az iskolában történt) köszönhetően valósult meg.

Ebben természetesen a gimnáziumnak is óriási szerepe volt: a gyakran doktori fokozattal is rendelkező tudós szerzetes tanárok által megkövetelt fegyelem és teljesítmény egy sajátos életmód kereteivel és a vallásos szellemű neveléssel együtt jellemezte azt a társadalmi közeget, amelyről az egykori diákok túlnyomó többsége utólag a hála és az elismerés hangján nyilatkozik. Előfordult természetesen rendbontás, fegyelmezetlenség és egyéb normaszegés, de a közeg, a tanárok eltérő habitusát is figyelembe véve összességében nem csupán fegyelmező, hanem megértő, védelmező és megbocsátó is volt. A tanárok és a diákok szülei miatt hasonlóképpen hátrányos helyzete az iskola egészében sorsközösséget, és ezzel együtt az elzártaságot, kirekesztettséget néha nehezményező, de annak pozitív hatásait is elismerő osztályközösségeket, sőt, nemzedékeken átívelő diákközösséget teremtett, amely az egyéni pályák alakulásában az érettségi után is fontos szerepet játszott.

Az elsődleges közösség azonban mindig az osztály volt, amelynek közös élményei sokkal szorosabb szálakat szőttek a társak között, mint a nagyobb egységek, az évfolyam vagy az iskola. Forrásaink alapján egyértelműnek tűnik, hogy az intézményből kikerülve, a később is működő és az iskolához köthető, de néha osztályon kívüli barátságok mellett első sorban az osztályközösség maradt az a működő csoport, ami lassan hetven évvel az iskolakezdés után is életképes. A könyv végére úgy érezhetjük, hogy a ma már nyolcvanas éveikben járó

egykori kamaszok sorsára vonatkozó sok személyes természetű információ párvalasztásról, családról, gyermekekről, örömről, bánatról, életről, halálról szinte közeli ismerőseinkké varázsolja a szereplőket, mintha egy izgalmas regényt olvasnánk. Ez nem véletlen, hiszen a szerző remek arányérzékről árulkodó szerkesztési elvei és élvezetes stílusa révén az elemzés optikájának folyamatos változtatásával az egyéni érzelmeiktől a csoport életére ható társadalmi tényezőktől a mindenkit érintő történelmi erőig pásztázza a múltat és embereit. Tovább erősítheti a dokumentumokra épülő családregényszerű hatást az olvasóban az osztályközösség történetét korszakonként nyomon követő elbeszélés íve. Az öregedéssel járó egyre gyarapodó veszteségek fájdalmasan szép perspektívát nyújtanak nyolcvan év távlatából. Eredmények és hiányok, sikerek és kudarckok, a lehetőségek és a nagybetűs történelem találkozásának sajátos kelet-közép-európai mintázatai rajzolódnak ki, amelyeket a szabadság evidenciájából kiindulva a fiatalabb nemzedékek már egyre nehezebben értenek meg.

A könyvben megjelenik a mikro-történelem számára oly fontos egyéni és kisközösségi élet, amely a hatalom kihívásaival szemben változatos stratégiák kialakításával próbálta fenntartani magát. Majd a rendszerváltozást követően a szabadság sokszor nehezen elviselhető terhe, az összefogás nehézsége, az idő múlásával egyre erőteljesebb igény a számvetésre egyéni és közösségi szinten is, mindezt megtaláljuk a könyvben a leveleknek, emlékezéseknek köszönhetően több egyéni perspektívából szemlélve, és a szerző jóvoltából

ezeken felülemelkedő vélemény formájában is. A „krónikás” nézőpontja világosan körvonalazódik, mivel saját érzései, reményei, csalódásai és megújuló erőfeszítései is rendre felbukkannak a könyvben. Szinte a szemünk előtt bontakozik ki a magyar társadalom történetébe ágyazódó személyes sors a maga meghatározó intézményi, családi, iskolai elemeivel együtt. Hogy ez többekkel közös sors, ami sorsközösséget is teremt egyben, az Pannonhalmának és tanárainak köszönhetően vált megkérdőjelezhetetlen tényné, az iskola nélkül nem beszélhetnénk máig tartó osztályközösségről és máig ható csoporttudatról. Bizonyos tekintetben Magyarország egész 20. és 21. századi története a könyvben szereplőkhöz hasonló egyéneknek és csoportoknak köszönhetően született meg: a származási és intézményi különbségeket, az elnyomás és szenvedés változó körülményeit, technikáit és szereplőit is figyelembe véve az egyén, a társadalom és a hatalom viszonya az, ami létrehozta mindennapjaink világát, így végső soron magát a történelmet is.

A személyes perspektíva az értékrend felvállalásával együtt kiemeli könyvünket a szokványos történetírói megközelítések közül. A megélt és tevékenyen alakított múlt (a „krónikás” áldozatos szervezőmunkája nélkül aligha maradt volna meg az osztályközösség, legalábbis ilyen formában nem) a szemtanú hitelességével szólal meg, többek között ez teszi értékes forrássá az egyházi iskolák múltját, a 20–21. század társadalomtörténetét kutatók számára is. Ennél azonban jóval többet kap az olvasó; hadd utaljunk itt ismét a munka szépirodalmi érdemeire:

mást is tanulhatunk belőle, a kitartás és a szolidaritás példáján kívül a viszszafelelés, számadás jelentőségét. Annak örömet, hogy az „erőnk szerint” eredményeit végül Saint-Exupéry mottóként idézett véleményére utalva beteljesedésként és nem szétforgácsolódásként élhetjük meg.³ S ezzel talán

azt a keserű ítéletet is felülírjuk, mely szerint a „krónikás” egy elveszett nemzedék tagja volna...⁴

Keszei András

³ „Mert miképpen a fáról, azonképpen az emberről sem tudsz semmit, ha életét szétszakítod folyamatában, ha változásaira darabolod. A fa nem mag, nem vessző, hajlékony törzs, majd végül kiszáradt tönk. Nem kell részekre bontani ahhoz, hogy megismerd. A fa az az erő, amely lassan magába öleli az eget. Akárcsak te... Isten a világra hoz, nagyra növeszt, aztán sorjában vágakkal, megbánásokkal, örömökkal és szenvedésekkel, haragokkal és megbocsátásokkal ajándékozik meg, s végül magához szólít. De te közben nem vagy sem az a bizonyos iskolás gyerek, sem az a hitvestárs, sem az az aggasztán. Hanem az vagy, aki beteljesedik.”

⁴ A könyv 410. oldalán olvasható a lassan negyedszázados ítélet a szerző 2002-es naplójából: „Soha nem volt ilyen világos számomra, hogy mi egy elveszett nemzedék vagyunk – sok halottunkkal, félresiklott sorsainkkal, romos egészségünkkel.”

SZERZŐINK

Gradwohl Regina PhD-hallgató

(Eötvös Loránd Tudományegyetem TáTK, Szociológia Doktori Iskola)
gradwohl.regina@tatk.elte.hu

Gyimesi Réka történész

(Pécsi Tudományegyetem BTK, TTI Újkortörténeti Tanszék)
gyimesi.reka@pte.hu

Katona Csaba történész

(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)
katona.csaba@mn.gov.hu

Keller Márkus történész

(Eötvös Loránd Tudományegyetem TáTK, Összehasonlító Történeti
Szociológia Tanszék)
keller.markus@tatk.elte.hu

Keszei András történész

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK)
keszei.andras@btk.ppke.hu

Kovács Dániel László PhD-hallgató

(Pécsi Tudományegyetem BTK)
kovacs.daniel.laszlo@pte.hu

Kőrösi Boglárka PhD-hallgató

(Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK,
Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Program)
korosib@student.elte.hu

Márkus Beáta történész

(Pécsi Tudományegyetem BTK, Német Történelem és Kultúra
Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék)
markus.beata@pte.hu

Őri Péter történész

(KSH Népeségtudományi Kutatóintézet)

ori@demografia.hu

Pál Judit történész

(Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár)

pal.judit@ubbcluj.ro

Pintér Tamás segédlevéltáros

(Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára)

pinter.tamas2@mn.gov.hu

Ugrai János történész

(Miskolci Egyetem BTK, Történettudományi Intézet)

ugraj@gmail.com

CONTENTS

“THE WORLD DOESN’T JUST BELONG TO THOSE IN THEIR TWENTIES”

Péter Őri	In the Minority... The Elderly in Hungary Before and During the Demographic Transition	5
János Ugrai	“I have served for thirty years; I have nothing”: Caring for Elderly Ministers in the First Half of the Nineteenth Century in the Tiszáninnen Church District	31
Dániel László Kovács	József Boronkay’s “Wretched Days”: A County Judge’s Last Will through the History of Mentalities	47
Tamás Pintér	The Pressure of Deferring Retirement: “Pension” and Officeholding among the Elderly in the Senior Administration of Baranya County, 1790–1850	64
Réka Gyimesi	The Status of the Elderly in Late Nineteenth-Century Bonyhád	84
Judit Pál	The Lord-Lieutenant Retires: Retirement Eligibility and Administrative Practice in the Age of Dualism	101
Regina Gradwohl	Interpretations of Aging in Hungarian Sociological Thought during the Socialist Era	127
Boglárka Kőrösi	“Teenage Pensioners”: Challenges of Rehabilitating Young People with Disabilities and the Fight Against Disability Pension Incentives in Late Socialist Hungary, 1970–1989	145

BOOKS

Gyimesi Emese: Szendrey Júlia és Petőfi Sándor szerelmi szabadságharca. – Csaba Katona	164
Kövér György (szerk.), Kiss Zsuzsanna – Koloh Gábor – Somorjai Szabolcs (közr.): Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára. – Márkus Keller	170
Mate Eichenseher: „Die elenden Tagelöhner der Unterwelt”. Die kulturelle Herstellung sozialer Ordnungen in historischen Presseerzeugnissen. – Beáta Márkus	175
Gereben Ferenc: „Elszálltak már, hajh, az évek...” Egy pannonhalmi osztályközösség életútja 1956-tól 2021-ig. – András Keszei	178
Authors	182
Contents	184
Abstracts	186

ABSTRACTS

Regina Gradwohl: Interpretations of Aging in Hungarian Sociological Thought during the Socialist Era

Aging is a long-standing area of scholarly inquiry; after World War II, however, the aging of industrial societies and its implications have rendered it an increasingly pressing issue in the social sciences. The concept itself is far from self-evident, and most disciplines, sociology included, lack consistent or comprehensive theoretical frameworks for understanding it. As all human sciences contribute to the understanding of aging, the interdisciplinary nature of inquiries further complicates the interpretation. Research questions in this field do not arise in free-floating discursive spaces, they are shaped by various actors and influences. Understanding the institutionalization of sociology in Hungary during the 1960s, as well as the political and economic context affecting it, sheds light on how aging became a subject of study during the Kádár era. The present study explores how the modes of knowledge production, research methods, and the political-economic environment shaped sociological perspectives on aging in Hungary. The analysis is based on the longitudinal survey of academic publications from 1959 to 1989.

Keywords: aging, sociological thought, knowledge production, Kádár era, Hungarian sociology

Réka Gyimesi: The Status of the Elderly in Late Nineteenth-Century Bonyhád

Based on the 1869 census records of Bonyhád, this study investigates census forms and the quantifiable indicators that determined the household position of elderly individuals. In the name-based records, some elderly individuals were listed first as heads of household, while others were recorded at the end, occasionally accompanied by remarks indicating that they relied on charity. Due to their nature, the census records do not provide explanations for household structure or dynamics, which can only be inferred from secondary literature and other sources. The present study uses the case of Bonyhád, a town of 6,000 inhabitants, to test the interpretations found in the latter. The settlement is also a suitable field for examining cultural influences, as both German and Hungarian communities lived there.

Keywords: census, genealogy, database, elderly, households, 19th century

Dániel László Kovács: József Boronkay's "Wretched Days": A County Judge's Last Will through the History of Mentalities

This study examines the last will of Somogy county judge József Boronkay, tracing his "wretched days" to provide an insight into the experiences of aging within his social milieu. A successful estate manager, public figure, lawyer, and family head, Boronkay was the victim of a robbery in 1806, which abruptly ended his active life and left him largely immobilized in his final years. While trying to secure the future of his estate and family, the elderly landowner experienced intense internal conflict. Boronkay's instructions and admonitions bring into focus not only into his personal struggles, but also into the nobility's mentality and changing time perception around the turn of the eighteenth century. His story sheds light on the protracted dissolution of feudal society and raises questions regarding contemporary notions of aging and inheritance.

Keywords: inheritance, control, mortality, family, Festetics, Somogy county

Boglárka Kőrösi: "Teenage Pensioners": Challenges of Rehabilitating Young People with Disabilities and the Fight Against Disability Pension Incentives in Late Socialist Hungary, 1970–1989

In late Kádár-era Hungary, public debates in the media increasingly touched upon issues in social and health policy, including the social status of the elderly and people with disabilities. By the 1970s and 1980s, those who had become permanently disabled due to the polio epidemic of the 1950s had reached adulthood. Both the affected individuals and the state apparatus struggled to support the autonomy of the so-called "teenage pensioners," young people who, lacking meaningful employment opportunities, were forced into disability retirement before ever starting a career. Similar to other Eastern Bloc countries, the state's interest was to adapt in practice the principle of "medical productivity," as described in academic literature. In Teodor Mladenov's definition, this concept refers to turning people into an economic resource or productive forces through rehabilitation, a "correction" of disability as interpreted within the ideological framework of state socialism. But can this concept be universally applied across all Eastern Bloc states, time periods, types of disability, and age groups? This paper explores the contradictions between "medical productivity" and employer discrimination against young people with physical disabilities in late state-socialist Hungary by analyzing the discourses of both the state propaganda and the disability advocacy movement emerging at the time. It also highlights the broader social and economic transformations in the final years of the regime,

which significantly influenced public perceptions of rehabilitation, disability pensions, and increasingly individualized paths to well-being.

Keywords: state socialism, Kádár era, disability, advocacy, rehabilitation

Péter Óri: In the Minority... The Elderly in Hungary Before and During the Demographic Transition

This study examines the situation of elderly people and various aspects of demographic aging before and during the demographic transition. The analysis is based on the macro-level data of mortality figures calculated from nineteenth- and twentieth-century censuses and vital statistics, as well as on a representative sample (the Mosaic database) of individual-level data from the 1869 Hungarian census.

Following the disambiguation of the concepts of individual and demographic aging, the study examines the concept of the latter. In Hungary, the onset of this process can be traced to the late nineteenth century, although the elderly did not constitute a major demographic group until the mid-twentieth century. The elderly population in 1869 was predominantly male and skewed toward the younger age groups. Marital status showed sharp gender differences: more men were married, while widowhood was more typical among women. Few elderly people lived alone or shared a household with more than one married child. Men, especially landowners, often held onto their role as heads of household, and typically passed it on around age of 70, as their health declined. Widowed women usually became and remained heads of household, but more of them cohabited with relatives or even in unrelated households. As major epidemics subsided, mortality among the elderly began improving in the nineteenth century, with another wave of improvement between the two World Wars. While life expectancy increased only modestly, survival rates improved significantly, suggesting a major shift in the prospects of the elderly.

Keywords: historical demography, Hungary, 19th–20th centuries, demographic aging, 1869 census, mortality, old-age mortality, elderly marital and household status

Judit Pál: The Lord-Lieutenant Retires: Retirement Eligibility and Administrative Practice in the Age of Dualism

This study explores the retirement practices of lord-lieutenants (*főispán*) at the helm of counties during the Austro-Hungarian Dual Monarchy, and the changes brought about by the acknowledgment of their retirement eligibility. Although it gradually turned into a state administration position, the status of lord-lieutenants remained ambiguous for nearly two decades after the Compromise of 1867, during which former officeholders were not entitled to state pensions. Recognizing

their pension eligibility marked an important step in transforming the dignitary role into an administrative office. Pensions were regulated by the 1885 Pension Act (Act XI of 1885) and Act XXI of 1886. These laws provided important support for preserving the living standards (at least partially) of those with modest means or no wealth. However, due to vague legal definitions, the ministry often played a decisive role in its interpretation. In disputed cases, decisions followed cabinet precedents or cabinet council statements, which could vary from one administration or minister to another. While these resolutions were influenced by both objective and subjective factors, they adhered to the legal framework. Other considerations were cited only in discretionary cases, and within strict limits. Such *ex gratia* decisions were typically granted to individuals with distinguished careers, those who had demonstrated “merit” in other positions, or those whose prior entitlements were officially acknowledged at the time of appointment. Connections or proven financial hardship improved the applicant’s chances. However, financial constraints often took precedence over considerations of equity.

Keywords: lord-lieutenant, pension, (retirement eligibility), administrative practice, dualism

Tamás Pintér: The Pressure of Deferring Retirement: “Pension” and Officeholding among the Elderly in the Senior Administration of Baranya County, 1790–1850

Landless or impoverished county nobles had limited options for maintaining their social status and securing their family’s livelihood. Besides military and ecclesiastical careers, serving as an official for landed estates or for the county offered opportunities to improve their situation while preserving their prestige. However, such offices were liable to become a source of strain: the prospect of loss of power—and even more so, that of a regular income and financial stability—caused considerable anxiety for aging administrators. It is hardly surprising that officeholders held on to their hard-earned positions as long as possible, leading to a county administration staffed by civil servants over sixty—and in some cases seventy or eighty—whose capacity to fulfill their duties was progressively diminishing.

By analyzing individual trajectories in office, the study presents an overview of patterns of the political elite’s end-of-career strategies in Baranya County between 1790 and 1850. The inquiry extends to elderly officeholding as well as the county’s proposed solution, the Baranya County Pension Fund for Former Officials, Widows, and Orphans, and its institutional history. The research highlights that, in many cases, late-life officeholding was not a matter of personal choice but a generational economic necessity.

Keywords: nobility, county administration, pension, Baranya County, 18th century

János Ugrai: “I have served for thirty years; I have nothing”: Caring for Elderly Ministers in the First Half of the Nineteenth Century in the Tiszáninnen Church District

The study explores the care of elderly church officials changed in Reformed Church District of Tiszáninnen (Cistibiscana) in the first half of the nineteenth century. What began as a situation of incapacity and hardship quickly gave way to the institutionalization of stable and broad social support for elderly members of the reformed clergy relatively fast. Although poverty among the ministers could not be eliminated entirely, the establishment of Hungary's first relatively secure pension fund and a corresponding system of benefits for ministers took place in this region. These measures played a key role in advancing both the ecclesiastical and, not least, the teaching professions.

Keywords: ministers, pensions, Reformed Church, early 19th century, professionalization

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihámér: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Francia Károly 2001: *Francia Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Volland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. *Napi jegyzetek*. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

’Korallok’ szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valamedig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatról*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: korallfolyoirat.hu

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossy@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 16. kötete

Mravik Patrik

ELBESZÉLT KÁDÁRIZMUSOK

Filmkultúra és ideológia viszonya

a korai Kádár-korszakban

Módszertanát és tárgyát tekintve egyaránt újszerű könyvet tart kezében az olvasó. Mravik Patrik a szocialista filmkultúra és azon belül a korai Kádár-korszak társadalomtörténeti elemzésére tesz kísérletet. Mit is jelent ez? Egyfelől az esztétikai elemzés helyett a filmek bele-, avagy visszahelyezését abba a társadalmi környezetbe, amely alakította őket, s amelyet maguk is alakítottak. Másfelől egy olyan filmtörténeti korszak vizsgálatát, amelynek voltaképpen neve sincs: az ötvenes évek sematizmusa és a hatvanas évek újhulláma közötti átmeneti korszakét, amely tehát 1954-ben indult, majd 1956 után is folytatódott, s előkészítette az immár formai értelemben is újító szellemű, 1963-tól kibontakozó magyar modernizmust. A könyv módszertanából következően az alkotói oldalon nem csupán a rendezők jelennek meg, hanem egyfajta társadalmi ágensként az írók és a kultúrpolitikusok is; a filmek esetében első sorban a történetre, illetve narratívára, továbbá a karakterek társadalmi szerepére kerül a hangsúly; s végül szó esik a befogadói-értelmezői oldalról, a kritikusokról, sőt a moziüzem-vezetőkéről is, megint csak a „társadalmasítás” szempontjából. Mindezt a szerző a filmek három csoportba rendezett esettanulmányaiban vizsgálja: a tévesztést elmesélő történetekben, a vigjátékok népszerű műfajában és a munkásmozgalmi tematikában. Hogy ezek között nem a magyar filmtörténet legemlékezetesebb darabjait találjuk, az kétségtelen. Ám hogy ezek a filmek egy olyan társadalom működését mutatják be, amelyet tehát maguk is alakítottak, afelől sem lehet kétségünk. Mravik Patrik könyve legalábbis ezt bizonyítja. Beteekintést nyújt a Kádár-korszak társadalmi képzetébe – a filmekben elképzelt világok segítségével.

Gelencsér Gábor

A 272 oldalas kötet ára 4000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 15. kötete

Nagy Andor

TISZTVISELŐI ÉLETPÁLYÁK

A brassói szász vezető elit társadalmi
érvényesülése (1650–1750)

Jelen kötetben a szerző egy olyan forrástípust hasznosít társadalomtörténeti szempontból, amely eddig jórészt csak az irodalomtörténészek számára tűnt érdekesnek. A dél-erdélyi szász kereskedőváros, Brassó egyházközségi levéltárának gazdag gyűjteményében fellelhető, nyomtatott és kéziratos alkalmi írások először kerülnek statisztikailag is értékelhetően nagy számban a történész asztalára. A belőlük kinyert hivatal- és kapcsolattörténeti adatok a város politikai és egyházi elitjének érvényesülési stratégiáit tükrözik. Egyetemi disputációk, lakodalmi és névnapi köszöntők, hivatali beiktatások, előléptetések, kinevezések, halotti búcsúztatók, értesítők és beszédek szövegeit a szerző a közösségi emlékezés kifejezésének tekinti. Olyan alkalmaknak, amelyek az egyéni karrierpályák pillanatfelvételeiként a társadalmi kapcsolatok tudatosan épített szerveződési formáira is fényt derítenek. Az adatbázisban felépített információk alapján, kiegészítve a városra és körzetére vonatkozó családtörténeti, genealógiai, művelődés- és hivataltörténeti kutatások eredményeivel, rekonstruálhatóvá vált a kora újkori hivatalt viselő és értelmiségi elit családi-rokoni kapcsolathálózata, a fejlődési pályák és érdekvérvényesítő viszonyok összefüggése.

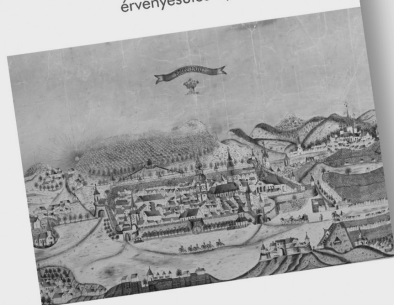
Derzsi Júlia

Társadalomtörténeti Monográfiák 15

Nagy Andor

TISZTVISELŐI ÉLETPÁLYÁK

A brassói szász vezető elit társadalmi
érvényesülése (1650–1750)

KORALL

A 232 oldalas kötet ára 4300 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 17. kötete

Kövér György A MAGYAR TÁRSADALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS HISTORIKUMA

Jóllehet a magyar társadalomtörténet-írás történetéről született már rövid összefoglaló jó húsz évvel ezelőtt, a téma számtalan részlete mind ez ideig legfeljebb nagy vonalakban volt ismert: elszórt tanulmányok, itt-ott megjelent interjúk, szakmai beszélgetések révén lehetett a darabkákból töredezett képet alkotni. Kövér György munkája eme kisebb-nagyobb részleteken túllépve, új források bevonásával teremt koherens elbeszélést, és mutatja be a 20. század elejétől az ezredfordulóig eljutva a diszciplína történetét. A téma azonban kötelez, a társadalomtörténet alapvetéséhez híven nem pusztán eseménytörténetet, szerzők és művek kibővített listáját kapja kézhez az olvasó, hanem annál sokkal többet. A szívós és szisztematikus levéltári kutatások, az elkészített interjúk és nem utolsósorban a szerző saját tapasztalatai és emlékei alapján rajzolódnak ki a társadalomtörténetet művelő történészek, szociológusok, demográfusok, néprajzosok gondolkodásának ágai-bogai. Kövér György pontosan tisztában van azzal, hogy nemcsak a cél – vagyis a könyvek megírása – a fontos, hanem legalább annyira meghatározó az út is, azaz a társadalomtörténet örök kérdéseire elvezető gondolatok megismerése. A csoportalkotás, a léptékválasztás, az interdiszciplinaritás, a módszertan eldöntése mind olyan probléma, amelyek ugyanúgy foglalkoztatták Domanovszky Sándort és Hajnal Istvánt, mint például Ránki Györgyöt és Bácskai Verát. Levelezésükön, vitáikon, írásaikon, elbeszéléseiken, olykor esendőségeiken keresztül szembesül az olvasó azokkal a kérdésekkel és válaszokkal, amelyek mentén a hazai társadalomtörténet-írás formálódott, és amelyek nyomán alapvető művei megszülettek.

Somorjai Szabolcs

A 476 oldalas kötet ára 5500 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetők
(terjesztes@korall.org; korallfolyoirat.hu):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
33. *A háború állapota* (1000 Ft)
35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
36. *Kollektivizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
65. *Film és történelem* (1250 Ft)
66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)
73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
77. *Mindennap szegénység* (1250 Ft)
78. *Városhalon innen és túl* (1250 Ft)
79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
81. *Vagyon és vagyonsodás* (1250 Ft)
82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
88. *Építész – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)
89. *Kereskedelem és kereskedők* (1500 Ft)
90. *Professzionizáció és életút* (1750 Ft)
91. *Adózás és adózók* (1750 Ft)
92. *Cigány közösségek térben és időben* (1750 Ft)
93. *Politikai propaganda és társadalom* (1750 Ft)
94. *Felekezeti életutak, vallási magatartásformák* (1750 Ft)
95. *Üldözök és üldözöttek* (1750 Ft)
96. *A hódoltság hétköznapijai: együttélés és konfliktusok* (1750 Ft)
97. *A tárgyak élete* (1750 Ft)
98. *Baráti segítségnyújtás? A Kádár-rendszer és a globális Dél* (1750 Ft)

A Korall alábbi kiadványai a szerkesztőség címén megrendelhetők:
korallfolyoirat.hu; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar rézbányászok Amerikában.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 12. Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*

Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.) 2022: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 13. Szívós Erika 2022: *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 14. Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyság – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 15. Nagy Andor 2024: *Tisztviselői életpályák. A brassói szász vezető elit társadalmi érvényesülése (1650–1750).*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 16. Mravik Patrik 2024: *Elbeszelt kádárizmusok. Filmkultúra és ideológia viszonya a korai Kádár-korszakban.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 17. Kövér György 2025: *A magyar társadalomtörténet-írás historikuma.*

Ára 1750 Ft

